

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการศึกษาระบบสิทธิในที่ดินของชุมชนที่เหมาะสม

โดย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อธิธิพล ศรีเสาวลักษณ์ และคณะ

กันยายน 2550

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการศึกษาระบบสิทธิในที่ดินของชุมชนที่เหมาะสม

คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อธิพล ศรีเสาวลักษณ์	คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2. นายสรายุทธ์ เตชะวุฒิพันธุ์	ผู้ช่วยผู้พิพากษาประจำศาลยุติธรรม
3. นางสาวศินี ค้างคัง	นักวิจัย
4. นางสาวนงกัณฐ์ เจือจันอัคร	นักวิจัย
5. นางสาวกัทรียา เทพขจร	นักวิจัย

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

คำนำ

โครงการศึกษาระบบสิทธิในที่ดินของชุมชนที่เหมาะสม มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาสภาพปัญหา ข้อเท็จจริง ข้อกฎหมาย และแนวนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน เพราะในปัจจุบันหลายชุมชนเรียกร้องให้รัฐรับรองสิทธิในที่ดินที่ตนเองครอบครองทำประโยชน์โดยการเอกสารสิทธิให้ในรูปของโฉนดชุมชน การออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชนมิได้เป็นการให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินแก่ชุมชน แต่จะเป็นการเพิ่มศักยภาพให้แก่ชุมชนหรือทำให้ชุมชนสามารถเพิ่มอำนาจต่อรองกับชุมชนภายนอกได้ แต่การออกเอกสารสิทธิในรูปของโฉนดชุมชนยังมีปัญหาข้อกฎหมายเพราะโดยหลักแล้วที่ดินที่จะออกโฉนดที่ดินได้จะต้องเป็นที่ดินที่ผู้มีสิทธิในที่ดินได้ครอบครองและทำประโยชน์แล้ว และเป็นที่ดินที่จะพึงออกโฉนดที่ดินได้ตามประมวลกฎหมายที่ดิน ในการศึกษาจึงได้มีการตรวจสอบความต้องการของชุมชน ความคิดเห็นของฝ่ายต่าง ๆ ผลดี ผลเสีย ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชน และได้เสนอรูปแบบและแนวทางกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน

คณะผู้ศึกษาใคร่ขอขอบคุณ ศาสตราจารย์ ดร. ปิยะวัติ บุญ-หลง ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ดร. สีลาภรณ์ บัวสาย รองผู้อำนวยการ สกว. และผู้อำนวยการฝ่ายชุมชนและสังคม และเจ้าหน้าที่ของ สกว. ทุกท่านที่สนับสนุนการศึกษาในครั้งนี้จนสำเร็จลุล่วง หวังว่าผลของการศึกษาในครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการตัดสินใจเชิงนโยบาย การปรับปรุงกฎหมายที่เกี่ยวข้อง และแนวทางปฏิบัติในการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชนต่อไป

คณะผู้ศึกษา
กันยายน 2550

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	I
สารบัญ	II
บทคัดย่อ	V
บทที่ 1 บทนำ	
1.1 หลักการและเหตุผล	1
1.2 วัตถุประสงค์	4
1.3 ขอบเขตการศึกษา	4
1.4 วิธีการศึกษา	4
1.5 ระยะเวลาการศึกษา	5
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	5
บทที่ 2 แนวคิดและความต้องการเอกสารสิทธิชุมชน	
2.1 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและสิทธิชุมชน	6
2.2 สภาพข้อเท็จจริงและปัญหาในการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชน	17
2.2.1 ภาคเหนือ	17
1. บ้านต๋อม พะเยา : กรรมสิทธิ์รวมหมู่	17
2. ชุมชนบ้านโป่ง เชียงใหม่ : ปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน	20
3. บ้านห้วยอีค่าง เชียงใหม่ : การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ อุทยานแห่งชาติ	27
4. บ้านม่อนบ่เฮาะ เชียงใหม่ : จาก ส.ป.ก. สู่โฉนดชุมชน	33
5. บ้านแม่ละนา แม่ฮ่องสอน : บ้านมั่นคงชนบท	36
6. บ้านศรีเตี้ย ลำพูน : ปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน	40
7. ภาพรวมการแก้ปัญหาสิทธิในที่ดินของภาคเหนือ	44
2.2.2 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	45
1. สหกรณ์เครดิตยูเนี่ยนคอโคจำกัด สุรินทร์ : ออมทรัพย์ ไถ่ถอนที่ดิน	45
2. ป่ากำไสจาน สุรินทร์ : การทับซ้อนของนโยบายรัฐบาล	49
3. บ้านชำฝักหนาม ขอนแก่น : วัฒนธรรมชุมชนกับการ จัดการที่ดิน	57

4. บ้านตาดฟ้า - ดงสระคร่าน ขอนแก่น : จัดการที่ดินด้วย ชนบประเพณี	62
5. บ้านเขาโตะ สุรินทร์ : ดำเนินการพระสงฆ์ผู้สร้างป่าชุมชน	69
6. บ้านใหม่สุรินทร์ : ผลกระทบจากการออก นสส.	73
7. ป่าโคกหนองกุง-วังแสง ขอนแก่น	80
8. บ้านโนนทราย สุรินทร์ : ผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล	87
9. ป่าอาลอ - โดนแบน สุรินทร์ : ป่าทามริมน้ำชี	102
10. ตำบลศรีสงคราม นครพนม : ชุมชนกับการจัดการ พื้นที่ชุ่มน้ำ	107
11. ภาพรวมการแก้ปัญหาการใช้สิทธิชุมชนภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ	119
2.2.3 ภาคใต้	
1. การช่วยเหลือด้านที่ดินแก่ผู้ประสบภัยพิบัติภัย (สึนามิ)	122
2. การดำเนินการแก้ไขปัญหาที่ดินโดย ศตจ. ปชช. ภาคใต้	124
3. บ้านสระพัง จังหวัดนครศรีธรรมราช : “ช้างคำ” โฉนดชุมชน	126
4. การแก้ไขปัญหาที่ดินของเครือข่ายชุมชนพื้นฟูเกาะลันตา จังหวัดกระบี่	130
5. ภาพรวมการแก้ปัญหาการใช้สิทธิชุมชนภาคใต้	143
2.3 การใช้สิทธิชุมชนในการแก้ปัญหาเอกสารสิทธิที่ดินในระดับประเทศ	145

บทที่ 3 กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเอกสารสิทธิในที่ดิน

3.1 การได้มาซึ่งสิทธิในที่ดิน	147
3.2 เอกสารสิทธิในที่ดินตามประมวลกฎหมายที่ดิน	149
3.3 หนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง	153
3.4 เอกสารสิทธิในที่ดินซึ่งออกตามความในกฎหมายอื่น	154
3.5 วิธีการออกโฉนดตามประมวลกฎหมายที่ดิน	155
3.6 ข้อห้ามของการออกโฉนดที่ดิน	156
3.7 โครงการเร่งรัดออกหนังสือแสดงสิทธิในที่ดินของกรมที่ดิน	157
3.8 ความแตกต่างระหว่างสิทธิในที่ดิน	160
3.9 แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิชุมชน	164
3.10 เปรียบเทียบสิทธิชุมชนเกี่ยวกับที่ดินในบางประเทศ	166
3.11 ข้อดีของการให้สิทธิชุมชนจัดการที่ดิน	169
3.12 แผนนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน	171

บทที่ 4 วิเคราะห์แนวทางการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน	
4.1 สภาพข้อจำกัดของกฎหมายปัจจุบัน	174
4.2 สิทธิตามพระราชบัญญัติจัดที่ดินเพื่อการครองชีพ พ.ศ. 2511	175
4.3 สิทธิตามพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518	178
4.4 แนวคิดทางเลือกของการมีกฎหมายรองรับเอกสารสิทธิชุมชน	181
4.4.1 ประเภทของที่ดินที่ชุมชนใช้ประโยชน์	182
4.4.2 ลักษณะของการใช้ประโยชน์ที่ดิน	182
4.4.3 ระบบการจัดการที่ดิน	183
4.4.4 ความต้องการสิทธิในที่ดินและเอกสารสิทธิในที่ดินของชุมชน	183
 บทที่ 5 สรุปและเสนอแนะ	
5.1 สรุปผลการศึกษา	188
5.2 ข้อเสนอแนะ	194
 บรรณานุกรม	196

บทคัดย่อ

โครงการศึกษาระบบสิทธิในที่ดินของชุมชนที่เหมาะสม มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาสภาพปัญหา ข้อเท็จจริง ข้อกฎหมาย และแนวนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน เพราะการออกเอกสารสิทธิในรูปของโฉนดชุมชนยังมีปัญหาข้อกฎหมายเพราะที่ดินที่จะออกโฉนดที่ดินได้ จะต้องเป็นที่ดินที่ผู้มีสิทธิในที่ดินได้ครอบครองและทำประโยชน์แล้ว และเป็นที่ดินที่จะพึงออกโฉนดที่ดินได้ตามประมวลกฎหมายที่ดิน

ผลการศึกษาชุมชนในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ พบว่าปัญหาโดยรวมไม่ใช่เรื่องการบุกรุกที่ดินผืนใหม่ แต่เป็นเรื่องที่ชุมชนอยู่อาศัยในที่ดินนั้นเป็นเวลานาน บางชุมชนอยู่ในเขตป่าก่อนที่จะมีการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ บางชุมชนได้รับผลกระทบจากโครงการของรัฐ การให้สิทธิชุมชนจัดการที่ดินเป็นทางออกอย่างหนึ่งในการแก้ไขปัญหาสิทธิในที่ดิน โดยเอกสารสิทธิในที่ดินที่จะออกให้แก่ชุมชนอาจเป็นสิทธิใช้ประโยชน์โดยไม่มีกรรมสิทธิ์ สิทธิของชุมชนในที่ดินดังกล่าวจะทำให้ชุมชนสามารถบริหารจัดการที่ดินให้เกิดประโยชน์ต่อสมาชิกในชุมชน ภายใต้เงื่อนไขข้อตกลงกับภาครัฐ และชุมชนยังสามารถประสานประโยชน์หรือป้องกันการใช้ประโยชน์ที่ดินโดยไม่ชอบด้วยกฎหมายของบุคคลภายนอก ที่อาจส่งผลกระทบกับชุมชนโดยมีกฎหมายรองรับ ทำให้ที่ดินในเขตความรับผิดชอบของชุมชน และที่ดินของรัฐข้างเคียงได้รับการดูแล

ข้อเสนอทางเลือกของการมีกฎหมายรองรับเอกสารสิทธิชุมชนมี 3 แนวทาง คือ (1) การแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องของแต่ละหน่วยงานที่ดูแลที่ดินของรัฐ ให้สามารถรับรองสิทธิของชุมชนในการจัดการที่ดินโดยได้รับอนุญาตจากหน่วยงานของรัฐ (2) การเพิ่มมาตราหรือหมวดว่าด้วยสิทธิและกรรมสิทธิ์ในที่ดินของชุมชนในประมวลกฎหมายที่ดิน เพื่อให้สามารถออกหนังสือแสดงสิทธิในที่ดินในรูปของเอกสารสิทธิชุมชนหรือโฉนดชุมชน โดยชุมชนที่ได้รับกรรมสิทธิ์หรือสิทธิตามประมวลกฎหมายที่ดินหรือตามกฎหมายจัดที่ดินฉบับใด หรือการอนุญาตให้ทำประโยชน์ในที่ดินของรัฐ สามารถมาขึ้นทะเบียนขอรับหนังสือแสดงสิทธิในที่ดินในรูปของเอกสารสิทธิชุมชนหรือโฉนดชุมชนได้ (3) ในระหว่างเวลาของการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย ระเบียบที่เกี่ยวข้อง ควรกำหนดมาตรการขึ้นมารองรับสิทธิของชุมชนที่มีความเข้มแข็ง สามารถควบคุมดูแลสมาชิกของชุมชนให้ปฏิบัติตามหลักเกณฑ์และเงื่อนไขที่ทางราชการกำหนด ก็ควรจะได้รับการผ่อนผันให้มีสิทธิการใช้ประโยชน์ในที่ดินเป็นการชั่วคราวไปจนกว่าจะได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย ระเบียบมารองรับ

บทที่ 1

บทนำ

1.1 หลักการและเหตุผล

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในปัจจุบันมีความสำคัญเพิ่มขึ้นตามลำดับ เนื่องจากความต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติประเภทต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ ที่ดิน น้ำ แร่ธาตุ ความหลากหลายทางชีวภาพเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วตามความเจริญทางเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยี และการขยายตัวของประชากร ขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติมีอยู่อย่างจำกัด การจัดการที่ไม่เหมาะสมก่อให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมตามมา รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 จึงได้บัญญัติโครงสร้างการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ให้ทุกฝ่ายของสังคมได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างเป็นระบบ ประกอบด้วยภาครัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ชุมชน องค์กรอิสระด้านสิ่งแวดล้อม ตลอดจนประชาชนหรือบุคคลทั่วไป โดยรัฐเปลี่ยนบทบาทจากการทำหน้าที่ควบคุมดูแลทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มาเป็นการเสริมสร้างและสนับสนุนในการดูแลทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม บนพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของประชาชนและการพัฒนาที่ยั่งยืน

ในประเด็นที่เกี่ยวกับทรัพยากรที่ดิน การใช้ที่ดินที่ผ่านมาได้ใช้เพื่อการผลิตทางการเกษตรและเพิ่มผลผลิตโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกแทนที่จะเน้นการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตต่อพื้นที่ ทำให้เกิดปัญหาของการเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้และสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ยังมีปัญหาของการที่ดินผิดประเภทหรือการใช้ไม่เหมาะสมกับสมรรถนะของดิน ตลอดจนการใช้ที่ดินเกินระดับความสามารถที่จะฟื้นความอุดมสมบูรณ์ได้ตามกระบวนการตามธรรมชาติ ทำให้คุณภาพของดินเสื่อมโทรมและมีผลกระทบต่อระบบนิเวศในแหล่งต้นน้ำลำธาร และยังก่อให้เกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วมฉับพลันหรือน้ำป่าไหลหลาก ภัยแล้ง หรือไฟป่า ที่ปัจจุบันพบว่าเกิดขึ้นในทุกภาคของประเทศ

การขาดมาตรการทางกฎหมายที่รัดกุมที่จะจำกัดขนาดของการถือครองที่ดินและไม่มีกลไกใดที่จะยับยั้งการกระจุกตัวของการถือครองที่ดินทำให้มีการกว้านซื้อเพื่อเก็งกำไรที่ดิน ในขณะที่คนส่วนมากไม่มีที่ดินทำกินหรือมีที่ดินเพียงเล็กน้อย ขนาดการถือครองที่ดินนั้นมีส่วนสัมพันธ์กับความยากจนของครัวเรือนเกษตรกร จากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติพบว่าความยากจนมีสัดส่วนที่ลดลงตามขนาดการถือครองที่ดินของครัวเรือนเกษตรกรที่เพิ่มขึ้น¹ นอกจากนี้ยังไม่มีมาตรการทางภาษีที่มีประสิทธิภาพที่จะแก้ไขปัญหาการกระจุกตัวของที่ดินและการกว้านซื้อเพื่อเก็งกำไรที่ดินเพื่อให้มีการกระจายที่ดินที่

¹ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, กรอบประเด็นการระดมความคิดเห็น เรื่อง "คนจน : โอกาสใหม่ในการพึ่งตนเอง" เอกสารประกอบการประชุมประจำปี 2545 "ความอยู่ดีมีสุขของคนไทย : 5 ปีหลังวิกฤตเศรษฐกิจ" วันศุกร์ที่ 21 มิถุนายน 2545 ณ ศูนย์การประชุมและแสดงสินค้าอิมแพค เมืองทองธานี จังหวัดนนทบุรี หน้า 4

ปฏิบัติได้และสร้างความเป็นธรรมในสังคม ถึงแม้จะมีการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมก็ไม่ได้เน้นดำเนินการในที่ดินของเอกชน เนื่องจากนโยบายของรัฐเน้นไปที่การแก้ปัญหาการบุกรุกที่ดินของรัฐ จึงทำให้กฎหมายปฏิรูปที่ดินไม่ได้ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการกระจายสิทธิการถือครองที่ดินอย่างจริงจัง ปัญหาผู้ไร้ที่ทำกินจึงยังคงมีอยู่ต่อไป

โครงสร้างการบริหารจัดการที่ดินของประเทศก็เป็นปัญหา ซึ่งจากผลการศึกษาการถือครองและการใช้ประโยชน์ที่ดิน พบว่านโยบายของรัฐที่ผ่านมาเปลี่ยนแปลงบ่อยครั้ง หน่วยงานบริหารจัดการที่ดินกระจายอยู่ในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ขาดความเป็นเอกภาพ ความลักลั่นในการบังคับใช้กฎหมายและความแตกต่างในสิทธิในที่ดินที่ประชาชนได้รับซึ่งทำให้เกิดปัญหาอื่นติดตามมา

ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ความขัดแย้งเกี่ยวกับที่ดินที่เกิดขึ้นจากความต้องการใช้ประโยชน์ที่ดินของแต่ละชุมชนที่ขัดแย้งกับการใช้ประโยชน์จากที่ดินของชุมชนอื่นและของประเทศเป็นส่วนรวม เกิดมาจากแนวทางการพัฒนาซึ่งเป็นไปตามกระแสโลกที่ขัดกับกระแสนั้น

ในประเด็นที่เกี่ยวกับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรตามหลักการในกฎหมายรัฐธรรมนูญ ในปัจจุบันมีบัญญัติรับรองในพระราชบัญญัติคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ. 2542 ที่ส่งเสริมให้มีการปรับปรุงพันธุ์และพัฒนาพันธุ์พืช เพื่อให้มีพันธุ์พืชใหม่เพิ่มเติมจากที่มีอยู่เดิม อันเป็นการส่งเสริมการพัฒนาทางด้านเกษตรกรรมโดยการส่งเสริมและสร้างแรงจูงใจด้วยการให้สิทธิและความคุ้มครองตามกฎหมาย ตลอดจนเพื่อเป็นการอนุรักษ์ และพัฒนาการใช้ประโยชน์พันธุ์พืชพื้นเมือง เฉพาะถิ่น พันธุ์พืชพื้นเมืองทั่วไป และพันธุ์พืชป่า เพื่อให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการดูแลบำรุงรักษาและใช้ประโยชน์พันธุ์พืชอย่างยั่งยืน ชุมชนซึ่งร่วมกันอนุรักษ์หรือพัฒนาพันธุ์พืช หรือชุมชนที่รวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกรหรือ สหกรณ์อาจเป็นผู้ยื่นขอจดทะเบียนพันธุ์พืชพื้นเมือง เฉพาะถิ่นและอาจได้รับการจัดสรรผลประโยชน์ที่ได้รับจากการอนุญาตให้ผู้อื่นใช้สิทธิในพันธุ์พืชพื้นเมืองเฉพาะถิ่นเป็นรายได้ร่วมกันของชุมชนถึงร้อยละหกสิบ

แนวคิดและหลักการตามกฎหมายที่ยกขึ้นมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าผู้ร่างกฎหมายและสังคมเริ่มยอมรับการมีอยู่และสิทธิของชุมชนและให้ความสำคัญมากขึ้นกับประเพณี วัฒนธรรม หรือความเชื่อของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม เป็นการปรับแนวคิดในระบบกฎหมายที่ยอมรับเฉพาะสิทธิของรัฐและสิทธิของเอกชน มาเป็นการยอมรับสิทธิของชุมชนเหนือทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในชุมชนนั้น ซึ่งเป็นแนวคิดดั้งเดิมในกฎหมายไทยก่อนการรับเอาแนวคิดของกฎหมายภาคพื้นยุโรปมาปฏิรูประบบกฎหมายไทย

กรณีการเสนอร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน พ.ศ. ... ก็มีหลักการส่งเสริมให้ราษฎรได้มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยให้ราษฎรรวมตัวกันเป็นผู้ดูแลบำรุงรักษาป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติในป่า เปิดโอกาสให้ราษฎรเหล่านั้นได้ใช้สอยหรือหาประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในป่าได้ ซึ่งจะทำให้ราษฎรมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของทรัพยากรป่า อันจะเป็นการส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือในการช่วยกันรักษาระบบนิเวศธรรมชาติ

และสภาพแวดล้อม ลดการทำลายและเป็นการฟื้นฟูสภาพป่า ซึ่งร่างกฎหมายดังกล่าวได้มีการพิจารณายืดเยื้อมาหลายรัฐบาลจนถึงปัจจุบัน

ในส่วนของภาคประชาชน มีเสียงเรียกร้องให้รัฐรับรองสิทธิในที่ดินที่ตนเองครอบครองทำประโยชน์โดยการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้ 2 แนวทาง คือ การออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้กับบุคคลผู้ครอบครองทำประโยชน์ กับการเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชน มีความเชื่อว่าการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชนเป็นการเพิ่มศักยภาพให้แก่ชุมชน หรือทำให้ชุมชนสามารถเพิ่มอำนาจต่อรองกับชุมชนภายนอกได้ แนวคิดดังกล่าวนี้สอดคล้องกับบทบัญญัติตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 มาตรา 46 ซึ่งยอมรับสิทธิของบุคคลที่รวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม อนุรักษ์หรือ ฟื้นฟู จารีตประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติและมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน สอดคล้องกับข้อเรียกร้องของชุมชนหลายแห่ง ตลอดจนวิธีการจัดการแก้ไขปัญหาที่ดิน เช่น โครงการบ้านมั่นคงที่สนับสนุนโดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม กฎหมายปัจจุบันกำหนดให้ที่ดินที่จะออกโฉนดที่ดินได้จะต้องเป็นที่ดินที่ผู้มีสิทธิในที่ดินได้ครอบครองและทำประโยชน์แล้ว และเป็นที่ดินที่จะพึงออกโฉนดที่ดินได้ ตามกฎกระทรวงฉบับที่ 43 (พ.ศ. 2537) ออกตามความในพระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายที่ดิน

ในกรณีการเดินสำรวจออกโฉนดที่ดินนั้น บุคคลที่พนักงานเจ้าหน้าที่จะออกโฉนดที่ดินให้ได้เป็นไปตามมาตรา 58 ทวิ วรรคสอง แห่งประมวลกฎหมายที่ดิน ได้แก่ ผู้ซึ่งมีหลักฐานการแจ้งการครอบครองที่ดิน มีใบจอง ใบเหี้ยมบ่า หนังสือรับรองการทำประโยชน์ โฉนดตราจอง ตราจองที่ตราว่า “ได้ทำประโยชน์แล้ว” หรือเป็นผู้มีสิทธิตามกฎหมายว่าด้วยการจัดที่ดินเพื่อการครองชีพ หรือเป็นผู้ซึ่งได้ปฏิบัติตามมาตรา 27 ตริ หรือเป็นผู้ซึ่งครอบครองที่ดินและทำประโยชน์ในที่ดินภายหลังวันที่ประมวลกฎหมายที่ดินใช้บังคับ และไม่มีใบจอง ใบเหี้ยมบ่า หรือไม่มีหลักฐานว่าเป็นผู้มีสิทธิตามกฎหมายว่าด้วยการจัดที่ดินเพื่อการครองชีพ ส่วนกรณีการออกโฉนดที่ดินเป็นการเฉพาะรายนั้น บุคคลที่พนักงานเจ้าหน้าที่จะออกโฉนดที่ดินให้ได้เป็นไปตามมาตรา 59 และมาตรา 59 ทวิ ได้แก่ ผู้ที่มีสิทธิครอบครอง หรือผู้ที่ได้ครอบครองทำประโยชน์ต่อเนื่องมาจากผู้ซึ่งมีหลักฐานการแจ้งการครอบครอง (ส.ค.1) หรือผู้ซึ่งครอบครองและทำประโยชน์ในที่ดินอยู่ก่อนวันที่ประมวลกฎหมายที่ดินใช้บังคับโดยไม่มีหนังสือสำคัญแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดิน และได้แจ้งการครอบครองตามมาตรา 5 แห่งพระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. 2497 แต่ไม่รวมถึงผู้ซึ่งมิได้ปฏิบัติตามมาตรา 27 ตริ

การออกโฉนดที่ดินตามประมวลกฎหมายที่ดินจึงต้องออกให้แก่บุคคลตามที่บัญญัติไว้ในมาตราดังกล่าว ซึ่งเมื่อพิจารณาจากระเบียบกรมที่ดินว่าด้วยการลงชื่อเจ้าของที่ดินในหนังสือแสดงสิทธิในที่ดิน พ.ศ. 2529 การออกโฉนดที่ดินจะออกให้แก่บุคคลธรรมดาหรือนิติบุคคล เว้น

แต่จะมีกฎหมายบัญญัติไว้ชัดเจนเป็นอย่างอื่น เช่น ที่ดินที่ศาลเจ้าตั้งอยู่ เพราะศาลเจ้าไม่มีสภาพเป็นนิติบุคคลตามกฎหมาย แต่พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พระพุทธศักราช 2457 และกฎหมายที่ดีว่าด้วยที่กุศลสถานชนิดศาลเจ้า กำหนดให้ออกโฉนดที่ดินสำหรับที่ดินที่ศาลเจ้าตั้งอยู่ได้ในนามกรมการปกครอง

การออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้กับชุมชนหรือกลุ่มบุคคลซึ่งไม่มีสภาพเป็นบุคคลจึงไม่อาจดำเนินการได้ ตามกฎหมายปัจจุบัน หากจะออกโฉนดที่ดินให้แก่ชุมชนใดหรือกลุ่มบุคคลใดเพื่อประโยชน์แก่บุคคลในชุมชนหรือกลุ่มบุคคลนั้นอย่างไร จำเป็นจะต้องออกโฉนดที่ดินในนามนิติบุคคลที่สามารถบริหารจัดการได้ เช่น สหกรณ์ เป็นต้น หรือจะต้องมีกฎหมายกำหนดไว้เป็นพิเศษให้สามารถออกให้กับกลุ่มหรือคณะบุคคลที่ไม่เป็นนิติบุคคลได้ จึงควรจะต้องมีการศึกษาระบบสิทธิในที่ดินของชุมชน และความต้องการที่แท้จริง เพื่อเป็นแนวทางในการกำหนดนโยบายและกฎหมายที่จะออกเอกสารสิทธิในที่ดินประเภทใดให้กับชุมชนต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสภาพปัญหา ข้อเท็จจริง ข้อกฎหมาย และแนวนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน
2. เพื่อศึกษาประเพณี วัฒนธรรม ความต้องการของชุมชน ความคิดเห็นของฝ่ายต่าง ๆ และผลดี ผลเสีย ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชน
3. เพื่อเสนอแนวทางในการศึกษารายละเอียดที่เกี่ยวข้องกับการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชน

1.3 ขอบเขตการศึกษา

ศึกษา รวบรวม และวิเคราะห์ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความต้องการเอกสารสิทธิในที่ดินของชุมชน ตลอดจนกฎหมายที่เกี่ยวข้องและกลไกการจัดการที่เหมาะสม รวมทั้งแนวทางของต่างประเทศ เพื่อประเมินสถานการณ์ในปัจจุบัน และเสนอแนะแนวทางการศึกษาต่อเนื่อง

1.4 วิธีการศึกษา

วิธีการศึกษาจะประกอบด้วย

1. การศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร สิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการสืบค้นจากระบบอิเล็กทรอนิกส์ และอินเทอร์เน็ต
2. การลงพื้นที่สัมภาษณ์เจ้าหน้าที่ทั้งภาครัฐ และภาคเอกชน รวมถึงบุคคลที่เกี่ยวข้อง บางชุมชนในภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่อาจมีจารีตเกี่ยวกับสิทธิ และการใช้ประโยชน์ที่ดินแตกต่างกัน

3. การประชุม การปรึกษาหารือผู้เชี่ยวชาญ หรือการระดมความคิดเห็นในรูปแบบอื่นๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

1.5 ระยะเวลาการศึกษา

โครงการนี้ใช้ระยะเวลาดำเนินงานประมาณ 8 เดือน โดยมีตารางเวลาการทำงาน ดังนี้

กิจกรรม	เดือนที่							
	1	2	3	4	5	6	7	8
รวบรวมเอกสาร ข้อมูลที่จำเป็น	■							
การสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่ภาครัฐ ภาคเอกชน และบุคคลที่เกี่ยวข้อง		■	■	■				
การประชุม การปรึกษาหารือผู้เชี่ยวชาญ หรือการระดมความคิดเห็นในรูปแบบอื่นๆ				■	■	■	■	
จัดทำรายงาน								■

1.6 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. สภาพปัญหา ข้อกฎหมาย และแนวนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชน
2. รูปแบบความต้องการเอกสารสิทธิในที่ดินของชุมชน และกลไกการจัดการสิทธิในที่ดินที่เหมาะสม
3. ข้อกฎหมายที่เกี่ยวกับการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชนและแนวทางแก้ไขหรือข้อเสนอหัวข้อวิจัยต่อเนื่อง

บทที่ 2

แนวคิดและความต้องการเอกสารสิทธิชุมชน

แนวคิดและความต้องการเอกสารสิทธิชุมชนในบทนี้ เป็นการรวบรวมประสบการณ์ของชุมชนต่าง ๆ ที่บางแห่งมีความเป็นมายาวนานในการครอบครองใช้ประโยชน์ที่ดิน มีความเชื่อว่าที่ดินเหล่านั้นควรเป็นสิทธิซึ่งไม่ควรจะให้แก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ควรให้ชุมชนเป็นผู้ได้รับสิทธิและบริหารจัดการสิทธิในการใช้ประโยชน์ในที่ดินให้แก่สมาชิกของชุมชนอย่างเหมาะสม วิธีการเช่นนี้จะทำให้ที่ดินไม่ถูกเปลี่ยนมือไปยังบุคคลภายนอกหรือถูกยึดโดยเจ้าหน้าที่ อันจะทำให้การใช้ประโยชน์ในที่ดินมีความมั่นคง ยั่งยืน เป็นประโยชน์ทั้งต่อตัวเกษตรกร ชุมชน และประเทศในภาพรวม

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและสิทธิชุมชน

ในการศึกษาเรื่องระบบสิทธิในที่ดินของชุมชนที่เหมาะสมนั้น สิ่งที่ต้องศึกษาเป็นลำดับแรก คือ คำนิยามของคำว่า “ชุมชน” เพราะคำนี้มีพัฒนาการมาอย่างน่าสนใจ และมีผู้ให้นิยามกันไว้อย่างกว้างขวาง ทั้งในแวดวงของการเมืองการปกครองและการพัฒนา สำหรับความหมายโดยทั่วไปนั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2542 : 368) ให้ความหมายว่า “ชุมชน” หมายถึง หมู่ชน กลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน

ส่วนการทำงานด้านพัฒนาชุมชนนั้น ได้มีผู้พูดถึงความหมายของคำนี้ไว้หลายลักษณะ โดย สนธยา พลศรี (2545 : 22) กล่าวว่า “ชุมชน” หมายถึง กลุ่มทางสังคมที่อยู่อาศัยร่วมกันในอาณาบริเวณเดียวกัน เช่น ครอบครัว ละแวกบ้าน หมู่บ้าน ตำบล หรือเรียกเป็นอย่างอื่น มีความเกี่ยวข้องกันสัมพันธ์กัน มีการติดต่อสื่อสารและเรียนรู้ร่วมกัน มีความผูกพันเอื้ออาทรกันภายใต้บรรทัดฐานและวัฒนธรรมเดียวกัน ร่วมมือและพึ่งพา อาศัยกัน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน

ขบวน พลศรี (2529 : 1) ให้ความหมายว่า “ชุมชน” (Community) หมายถึง กลุ่มบุคคลหลาย ๆ กลุ่มมารวมกันอยู่ ในอาณาเขตและภายใต้กฎหมายหรือข้อบังคับเดียวกัน มีการสังสรรค์กัน มีความสนใจร่วมกัน และมีผลประโยชน์คล้าย ๆ กัน และมีแนวพฤติกรรมเป็นอย่างเดียวกัน เช่น ภาษาพูด ขนบธรรมเนียมประเพณี หรือพูดอีกอย่างหนึ่ง คือ มีวัฒนธรรมร่วมกันนั่นเอง

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543 : 26) กล่าวว่า “ชุมชน” หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งที่อาศัยอยู่พื้นที่แห่งหนึ่ง มีความเชื่อ ผลประโยชน์ กิจกรรม และมีคุณสมบัติอื่น ๆ ที่คล้ายคลึงกัน คุณลักษณะเหล่านี้มีลักษณะเด่นเพียงพอที่จะทำให้สมาชิกนั้นตระหนักและเกื้อกูลกัน

ในการประชุมประจำปีว่าด้วยชุมชน ครั้งที่ 1 ปารีชาติ วลัยเสถียร (2543 : 1-14, 30-31) ได้ให้ความเห็นว่า การนำคำว่า "ชุมชน" มาใช้ในประเทศไทยนั้น ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากการพัฒนาของชาติตะวันตก ที่เผยแพร่มาพร้อมกับแนวคิดในการพัฒนา ซึ่งแนวคิดดังกล่าวในระยะแรกไม่ได้พิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน รัฐ ระบบทุน และโครงสร้างอำนาจ ตลอดจนผลประโยชน์ในชุมชน จึงนำไปสู่ปัญหาความอ่อนแอของชุมชนที่เพิ่มมากขึ้น แต่ช่วง 20 ปี ที่ผ่านมา เกิดองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ซึ่งเน้นหลักการปฏิบัติงานที่กระบวนการเรียนรู้ของทุกฝ่ายในชุมชน ทำให้ชุมชนได้รับการตีความใหม่ ให้มีนัยของพลังสร้างสรรค์และทุนทางสังคมด้วย และในสังคมไทย แม้คำว่า "ชุมชน" จะเป็นคำใหม่ แต่สาระของชุมชนอยู่คู่กับสังคมไทยมานานแล้ว โดยเราใช้คำว่า "บ้าน" หรือ "หมู่บ้าน" ก่อนที่จะมีคำว่า "ชุมชน"

ในสังคมไทย "บ้าน" หรือ "หมู่บ้าน" มีความหมายกว้างกว่าการตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกัน แต่หมายรวมถึง ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติและมิตรสหายที่มีการแก้ปัญหาาร่วมกัน และท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน ชุมชนในสังคมไทยแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะด้วยกัน คือ 1) ชุมชนหมู่บ้าน 2) ชุมชนในฐานะขบวนการประชาชน 3) ชุมชนแนวนุชนิยม หรือชุมชนอุดมคติ 4) ชุมชนในรูปแบบใหม่ หรือชุมชนเสมือนจริง

ชยันต์ วรรธนะภูติ (2536 : 44) กล่าวว่า "ชุมชน" มีความหมายในระดับเดียวกับคำว่า "สังคมหมู่บ้าน" คือ เป็นหน่วยของสังคมหรือหน่วยทางการปกครองขนาดเล็กในระดับพื้นฐานที่มีการรวมกันของกลุ่มคนจำนวนหนึ่งในพื้นที่แห่งหนึ่งเพื่ออาศัยทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณนั้นในการดำรงชีวิต โดยเหตุที่มีคนกลุ่มดังกล่าวมาอาศัยอยู่รวมกัน ใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิต จึงมีการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ขึ้น มีองค์กรหรือสถาบันของชุมชน และกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ทั้งนี้ชุมชนหมายถึง สังคมขนาดเล็กในชนบทที่ยังไม่พัฒนาหรือสังคมหมู่บ้านที่สมาชิกของสังคมยังมีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และยังรักษาแบบแผนการดำรงชีวิตบางส่วนได้

ในด้านสังคมวิทยานั้น จำนง อติวัฒนสิทธิ์ และคณะ (2545 : 133) ได้ให้ความเห็นว่า "ชุมชน" คือ กลุ่มคนพวกหนึ่งที่มาอยู่รวมกันในอาณาบริเวณหนึ่ง โดยคนเหล่านี้ถือว่าตนมีความผูกพันอยู่กับอาณาบริเวณนั้น มีความยึดเหนี่ยวกันเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีการทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน ซึ่งการพึ่งพาอาศัยกันนั้นมีหลายลักษณะ เช่น ระหว่างครอบครัว โรงเรียน วัด ร้านค้า โรงงาน ฯลฯ จนรวมกันเป็นหมู่บ้าน เป็นเมือง แต่อย่างไรก็ตาม แม้ชุมชนจะมีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน รวมทั้งสามารถตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิตของสมาชิกได้ แต่ชุมชนก็ยังเป็นหน่วยย่อยของสังคมที่ต้องอยู่ภายใต้อำนาจรัฐ

จากอดีตจนถึงปัจจุบันสามารถเห็นได้ว่า พัฒนาการและความหมายของชุมชนไม่ได้หยุดนิ่ง หรือมีความหมายที่ตายตัว ดังนั้น เมื่อสังคมพัฒนามาจนถึงยุคการส่งเสริมชุมชนน่าอยู่ในทุกวันนี้ จึงมีการจัดทำเครื่องชี้วัดการพัฒนาเมืองและชุมชนน่าอยู่ โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2545 : 18) ซึ่งสรุปได้ว่า "ชุมชน" มีความหมาย 2 ลักษณะ ดังนี้

1. ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสังคมในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง มีวัตถุประสงค์ในการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งความหมายในลักษณะนี้ได้ยึดโยงกับพื้นที่ที่ทำกิจกรรม เช่น ชุมชนกรุงเทพมหานคร กลุ่มผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานคร เป็นต้น

2. ชุมชน หมายถึง กลุ่มคน การรวมตัวของกลุ่มคน หรือสังคมของกลุ่มคนที่มีความสนใจร่วมกัน โดยไม่ยึดโยงกับพื้นที่ เช่น ชุมชน จส.100 ชุมชนออนไลน์ทางเครือข่ายคอมพิวเตอร์ เป็นต้น

ในรายงานการพัฒนาคอนของประเทศไทย พ.ศ. 2546 (สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ, 2546 : 175) กล่าวว่า “ชุมชน” คือ ประสบการณ์ความรู้สึกและความสัมพันธ์ ซึ่งไม่สามารถกำหนดทางภูมิศาสตร์หรือกฎเกณฑ์อย่างเป็นทางการ แต่เป็นสิ่งที่ประชาชนรู้สึกว่าเป็นตนเองเป็นสมาชิกอยู่ เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างคน ชุมชนนั้นอาจจะมีขนาดใหญ่หรือเล็ก อาจเปลี่ยนแปลงตามกาล อาจจะมีเข้มแข็งหรือเสื่อมสลายลงก็ได้ ซึ่งแต่ละชุมชนมีลักษณะเฉพาะตัว มีความเท่าเทียมมากน้อยแตกต่างกันไป บางชุมชนใช้หลักฉันทามติ บางชุมชนใช้แนวทางอื่น บางชุมชนถูกครอบงำโดยผู้มีอิทธิพล บางชุมชนก็ปลอดอิทธิพล กล่าวโดยสรุปได้ว่าชุมชนมีความหลากหลายมากเกินกว่าที่จะพรรณนาได้อย่างเบ็ดเสร็จ

จากมิติด้านการพัฒนาที่ให้ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ไว้อย่างหลากหลายนั้น ยังมีมิติด้านสิ่งแวดล้อมที่ให้นิยามคำว่า “ชุมชน” ไว้ที่น่าสนใจ โดยกล่าวว่า “ชุมชน” หมายถึง กลุ่มคนจำนวนหนึ่ง ที่รวมตัวกันขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่ออยู่อาศัยร่วมกัน มีการทำกิจกรรมและการเรียนรู้ร่วมกัน และมีความเอื้ออาทรต่อกัน เป็นต้น ในแต่ละชุมชนนั้นควรจะมีความผูกพันชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม สามารถตอบสนองต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับสภาพความเป็นอยู่ ความพอใจ และความต้องการ

ด้านงานวิจัยของโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) ได้ให้ความหมายไว้ว่า “ชุมชน” (Community) คือ ดินแดนแห่งการรวมตัวทางสังคมที่เป็นการสมัครใจก่อขึ้นเองโดยประชาชน ส่วนใหญ่แล้วสนับสนุนตนเองเป็นเอกเทศจากรัฐ และอยู่ในกฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้น ชุมชนประกอบด้วยองค์กรต่าง ๆ ทั้งทางการและไม่เป็นทางการ รวมถึงกลุ่มความสนใจ (ชมรม) กลุ่มวัฒนธรรมและศาสนา สมาคมอนุรักษ หรือพัฒนาสังคม

Williams (1993) นักวิชาการอีกท่านหนึ่งที่ได้ศึกษาถึงที่มาของคำว่า “ชุมชน” (Community) ว่ามาจากภาษาละติน ซึ่งแปลเป็นภาษาอังกฤษ และประกอบด้วยคุณสมบัติหลัก 5 ประการ คือ 1) กลุ่มบุคคลสามัญที่ไม่มีการนับชั้นหรือยศบรรดาศักดิ์ 2) สังคมขนาดเล็กที่มีการจัดระเบียบ 3) กลุ่มชนในท้องถิ่น 4) มีสิ่งที่เหมือนกัน เช่น ความเชื่อ อาชีพ สินค้า เป็นต้น 5) มีคุณสมบัติ ลักษณะ นิยาม ความเป็นตัวตนร่วมกัน

หลังจากศตวรรษที่ 19 คำว่า Community ได้ถูกตีความใหม่ตามภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า Commune และภาษาเยอรมันใช้ว่า Gemeinde หรือ Gemeinshaft ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างคำว่า “ชุมชน” และ “สังคม” ดังนี้

ชุมชน มีลักษณะความสัมพันธ์แบบตรงไปตรงมา มีความหมายที่รวมสิ่งหลาย ๆ อย่าง ทั้งรูปธรรมและนามธรรมเข้าด้วยกัน และมีความสำคัญในการปกครอง

สังคม มีลักษณะความสัมพันธ์ที่เป็นระเบียบแบบแผน มีวิธีการในการดำรงชีพ เป็นความหมายกว้าง ๆ ในเชิงนามธรรม จับจ้องได้ยาก และใช้เป็นเครื่องมือในการปกครอง

จากความแตกต่างระหว่างคำว่า “ชุมชน” และ “สังคม” ทำให้ Williams สรุปถึงความหมายของชุมชนไว้ 3 ลักษณะ ดังนี้

1. ชุมชนในลักษณะกลุ่มชนท้องถิ่น มีความสัมพันธ์และความใกล้ชิด มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ชุมชนในลักษณะนี้คนในชุมชนจะรู้จักกันเป็นอย่างดี และอาจเป็นเครือญาติหรือคนคุ้นเคยกัน

2. ชุมชนในลักษณะกลุ่มความสนใจหรือมีคุณลักษณะที่คล้ายคลึงกัน กลุ่มชุมชนในลักษณะนี้จะมีความสนใจร่วมกัน เป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันอย่างหลวม ๆ ไม่จำเป็นต้องพบปะกันจริง ๆ และใช้การสื่อสารในรูปแบบต่างๆ เช่น โทรศัพท์ อินเทอร์เน็ต ชุมชนประเภทนี้ได้แก่ ชุมชนนักวิจัย

3. ชุมชนในลักษณะของเป้าหมายร่วมกัน หมายถึง ชุมชนที่รวมตัวกันโดยมีความสัมพันธ์กันในระดับหนึ่ง และมีวัตถุประสงค์ในการพบปะกันอย่างชัดเจน ตลอดจนมีเป้าหมายร่วมกันในการจะทำกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งให้บรรลุผลตามที่วางไว้

Mumford (1937 : quoted in John Stow, 2000 : 92) กล่าวว่า คุณสมบัติหลักของชุมชนประกอบด้วย 2 สิ่ง คือ มีการรวมตัวกันของคนในชุมชนด้วยความซื่อสัตย์ (cities and commonwealths) และรวมตัวกันเพื่อประโยชน์ในการอยู่ร่วมกัน ซึ่งการติดต่อสัมพันธ์กันในชุมชน ทำให้คนเปลี่ยนจากความป่าเถื่อนไปสู่ความนุ่มนวล มีมารยาทและความประพฤติที่ดีงาม เกิดความยุติธรรมและมนุษยธรรม สมาชิกในชุมชนช่วยกันสอดส่องดูแล และอบรมสมาชิกด้วยกัน เพื่อปกป้องสมาชิกและชุมชนจากอันตรายต่าง ๆ ดังนั้น ชุมชนหรือเมือง (city) คือ การรวมกลุ่มกันของกลุ่มครอบครัวและเพื่อนบ้าน หรือสมาคมที่มีจุดประสงค์ร่วมกัน กลุ่มเหล่านี้เกื้อกูลกันในทางเศรษฐกิจ สังคม และการปกครอง โดยมีลักษณะที่สำคัญ 2 ประการ คือ ลักษณะทางกายภาพ และลักษณะทางสังคม

ลักษณะสำคัญทางกายภาพที่จำเป็นต่อการมีอยู่ของชุมชน คือ มีที่ตั้งที่ชัดเจน มีที่อยู่อาศัยที่คงทน มีที่ให้สมาชิกได้มาพบปะรวมตัวกันเพื่อแลกเปลี่ยนข่าวสารหรือสิ่งของต่าง ๆ

ลักษณะทางสังคมที่สำคัญ คือ มีการแบ่งหน้าที่ แบ่งงานกันทำ สมาชิกบางกลุ่มทำหน้าที่ทางเศรษฐกิจ ในขณะที่บางกลุ่มทำหน้าที่ด้านวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตาม ชุมชนนั้นจะมีความหมายที่สมบูรณ์ได้ ต้องมีระบบเชื่อมโยงทางภูมิศาสตร์ เกิดองค์กรทางเศรษฐกิจ มีการรวมกลุ่มกันเป็นสถาบัน มีพื้นที่ส่วนกลางสำหรับจัดกิจกรรมทางสังคม ก่อให้เกิดอัตลักษณ์และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นอกจากนี้ สมาชิกในชุมชนต้องให้ความสนใจต่อการพัฒนาและการปฏิบัติตนของบุคคลในชุมชน ทั้งนี้ เพื่อให้ชุมชนสามารถบรรลุ

วัตถุประสงค์หลักของการอยู่ร่วมกัน สามารถฝ่าฟันอุปสรรคและความขัดแย้งต่าง ๆ ได้ ซึ่งจะนำไปสู่ความร่วมมือร่วมใจและสันติสุข ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชุมชน

Cook (In R. Middleton, Ed., 1996 : 212) กล่าวว่า “ชุมชน” ประกอบด้วยสถานที่และกลุ่มคน ซึ่งทั้ง 2 สิ่ง เป็นสิ่งที่บุคคลในชุมชนรู้จักดี และรู้ถึงข้อดีและข้อเสียของชุมชน การให้นิยามในลักษณะนี้มองชุมชนในเชิงระบบ คือ มีทั้งระบบรวม และระบบส่วนบุคคล

Edgar and Sedgwick (Eds., 1999) ได้กล่าวถึงนักปรัชญาคนสำคัญของโลกนั่นคือ Aristotle โดย Aristotle ได้พูดถึงความหมายของคำว่า “รัฐ” ไว้ดังนี้ “รัฐ” คือ ชุมชนที่ผูกพันกันด้วยการสื่อสาร (Communication) มีความเห็นและมุมมองที่หลากหลาย การติดต่อสื่อสารกันของสมาชิกในชุมชน เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวให้ชุมชนอยู่ร่วมกัน ในทัศนะของ Aristotle นั้น การจะเป็นชุมชนได้นั้นสิ่งสำคัญคือ สมาชิกในชุมชนต้องสามารถสื่อสารถึงกันได้ และสมาชิกควรได้พบปะเพื่อทำความรู้จักระหว่างกัน

ส่วน Charles Sanders Pierce ได้วางแผนชุมชนในอุดมคติว่า ชุมชนนั้นต้องมีการติดต่อสื่อสารกันได้อย่างอิสระและเปิดเผย ซึ่งทั้ง 2 สิ่งดังกล่าวคือตัวชี้วัดคุณภาพของชุมชน

สิทธิชุมชน : สิทธิมนุษยชนอีกประเภทหนึ่ง

ในการศึกษาครั้งนี้ นอกจากเรื่องความหมายของคำว่าชุมชนแล้ว การทำความเข้าใจเรื่องสิทธิชุมชนก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญยิ่ง เพราะสังคมในปัจจุบันมักเน้นเรื่องสิทธิของปัจเจกชน ส่งผลให้เกิดความเข้าใจว่า สิทธิชุมชนมีลักษณะเป็นเพียงสิทธิธรรมดาๆ ประเภทหนึ่ง เช่นเดียวกับสิทธิเด็ก สิทธิสตรี สิทธิผู้สูงอายุ ฯลฯ ซึ่งแท้จริงแล้วสิทธิชุมชนไม่สามารถแยกออกจากสิทธิส่วนบุคคลในลักษณะที่ต่างคนต่างอยู่หรือไม่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เพราะสิทธิชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของสิทธิมนุษยชนที่ไม่สามารถแยกออกมาจากตัวบุคคลได้

ในฐานะที่บุคคลเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน มีความสัมพันธ์และมีหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่งต่อสมาชิกในชุมชน ดังนั้น บุคคลย่อมมีสิทธิทั้ง 2 ด้าน คือ สิทธิส่วนบุคคล และสิทธิชุมชนหรือสิทธิกลุ่ม เนื่องด้วยบุคคลเป็นสมาชิกของชุมชนหรือกลุ่มนั้น ๆ ประกอบกับไม่มีสิทธิส่วนบุคคลที่จะดำรงอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยวโดยปราศจากสิทธิชุมชนในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ตัวอย่างเช่น หากบุคคลใดถูกชุมชนโดดเดี่ยว ปล่อยให้อยู่แต่เพียงลำพัง ไม่มีความสัมพันธ์และขาดการสื่อสารกับสมาชิกคนอื่นในชุมชน ย่อมทำให้บุคคลนั้นหมดสิทธิในฐานะสมาชิกของชุมชนตามไปด้วย ซึ่งส่งผลให้บุคคลนั้นไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะปกป้องรักษาสิทธิส่วนบุคคลของตนเองได้ จึงอาจถูกละเมิดและคุกคามได้โดยง่าย

ดังนั้น ความพยายามของรัฐที่จะแยกสิทธิชุมชนออกจากสิทธิมนุษยชน จึงเป็นเสมือนการแยกว่าสิทธิชุมชนนั้น ไม่มีความสัมพันธ์กับสิทธิในชีวิตและร่างกาย ไม่เกี่ยวข้องกับสิทธิในทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน และไม่มีนัยต่อสิทธิในการตัดสินใจต่ออนาคตและชีวิตของบุคคล ซึ่งแท้จริงแล้ว สิทธิชุมชน คือ สิทธิมนุษยชน สิทธิทั้งคู่มีความสัมพันธ์มี

ปัจจัยเกื้อหนุนกัน ทำให้สิทธิทั้งสองเกิดความเข้มแข็ง แต่ในทางกลับกันหากสิทธิชุมชนถูกปฏิเสธ ถูกทำลาย หรือแยกออกจากสิทธิมนุษยชน ย่อมส่งผลกระทบต่อ การดำรงอยู่ของสิทธิปัจเจกชน และปัจเจกชนอาจถูกละเมิดสิทธิจากกลุ่มใด ๆ ในสังคมนั้นก็ได้

ลักษณะของสิทธิชุมชน

การจะเกิดสิทธิชุมชนได้นั้น ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือใคร หรือบุคคลใดสั่งให้เกิด แต่เกิดจากความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชน ตลอดจนวิถีภาวะของชุมชนนั้น ๆ โดยทั่วไปแล้วสิทธิชุมชนมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. เป็นกฎเกณฑ์ทางสังคม สิทธิชุมชนในลักษณะนี้เป็นการตกลงร่วมกันของคนในชุมชน เกิดเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมที่คนในชุมชนยอมรับและพัฒนาไปสู่การเป็นสถาบัน หรือการรวมตัวกันเพื่อจัดการและดูแลทรัพยากรธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน สิทธิชุมชนในลักษณะนี้ มิได้ยึดติดกับขอบเขตของชุมชนตามรูปแบบการปกครองของรัฐ แต่มีลักษณะเป็นชุมชนและสิทธิชุมชนของบุคคลที่มีวัฒนธรรมร่วมกัน อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน มีการใช้ทรัพยากรร่วมกัน มีแบบแผนการผลิต และระบบเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกัน ดังนั้น ชุมชนในลักษณะนี้อาจมีเพียงหนึ่งชุมชน หรือเป็นการรวมกันของหลายชุมชน หลายกลุ่มชาติพันธุ์ ทั้งชุมชนในชนบท และแผ่ขยายไปถึงเมือง เป็นเครือข่ายท้องถิ่น

นอกจากนี้ สิทธิชุมชนในลักษณะที่เป็นกฎเกณฑ์ทางสังคม อาจไม่ยึดติดกับพื้นที่ คือ ไม่มีที่ตั้งของชุมชนอย่างชัดเจน แต่มีกฎเกณฑ์ร่วมกัน เช่น ชุมชน จส.100 เป็นชุมชนที่มีสมาชิกติดต่อสื่อสารกันผ่านสื่อ และมีความผูกพันกันจนรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ผ่านการใช้สิทธิร่วมกัน เช่น คนชรา คนพิการ คนชายขอบ เป็นต้น ซึ่งสิทธิชุมชนในลักษณะนี้ไม่ตายตัวเหมือนกับสิทธิของปัจเจกบุคคล แต่เป็นสิทธิที่เกิดจากความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน ซึ่งอาจสัมพันธ์กันในทางตรงหรือทางอ้อมก็ได้

2. เป็นข้อตกลงหรือกติกาในการอยู่ร่วมกัน ด้วยเหตุที่ชุมชนต้องการความสงบสุขในการดำรงชีพ สมาชิกในชุมชนจึงได้ทำข้อตกลงหรือกติกาในการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ หรือสังคม ซึ่งกฎ ระเบียบ หรือข้อตกลงดังกล่าวมี 2 ลักษณะคือ 1) แบบเป็นลายลักษณ์อักษร และ 2) แบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ได้แทรกอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณีและวิถีชีวิตของคนในชุมชน ยึดโยงความสัมพันธ์ของสมาชิกเข้าด้วยกัน ซึ่งกฎระเบียบแบบนี้ บางทีก็มีการนำสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนเข้ามาเป็นศูนย์กลางของข้อกำหนด และกำกับกฎกติกา

การจะได้มาซึ่งข้อตกลงของชุมชนนั้น มาจากกระบวนการเรียนรู้ การต่อสู้ ต่อรอง ทั้งภายในชุมชน ระหว่างชุมชน หรือกับภายนอกชุมชน ซึ่งข้อตกลงที่ได้จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนอยู่เสมอ ดังนั้น ชุมชนจึงได้ร่วมกันพัฒนารูปแบบสิทธิใหม่ๆ ขึ้นมา โดยมีความเหมาะสมและเฉพาะเจาะจงกับบริบทของสังคมตนเอง สิทธิชุมชนจึงมีขอบเขตที่กว้าง ยืดหยุ่น ปรับเปลี่ยนได้ตลอดเวลา ต่างจากสิทธิของปัจเจกชนหรือสิทธิแบบรัฐที่ใช้มาตรฐานเดียวปกครองคนทั้งประเทศ

จึงมีความตายตัว ไม่สามารถยืดหยุ่นได้เหมือนกับสิทธิชุมชน ตลอดจนอาจไม่สอดคล้องกับคนทั้งหมดที่อยู่ในรัฐนั้น

3. รูปแบบสิทธิเชิงซ้อน ในแต่ละชุมชนย่อมมีกฎ กติกาบางอย่างที่สมาชิกยอมรับร่วมกัน เช่น ชุมชนมีแหล่งทรัพยากร สมาชิกในชุมชนจะมีสิทธิในการครอบครอง สิทธิในการใช้ และสิทธิในการจัดการต่อแหล่งทรัพยากรนั้น ๆ ทำให้เกิดสิทธิเชิงซ้อนขึ้นในหลายรูปแบบ ทั้งการเป็นเจ้าของสิทธิและการใช้สิทธิ

ทรัพยากรบางประเภทอาจเป็นของรัฐหรือปัจเจกบุคคลในชุมชน แต่ชุมชนก็มีสิทธิในการใช้และสิทธิในการจัดการ ซึ่งสิทธิแต่ละประเภทเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ภายใต้ความเป็นชุมชน ดังนั้น สิทธิรูปแบบต่าง ๆ จึงมิได้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด และต้องมีกฎกติการ่วมของชุมชนซ้อนทับอีกชั้นหนึ่ง ดังนั้น สิทธิปัจเจกที่อยู่ในชุมชน มักจะไม่ใช้สิทธิแบบเบ็ดเสร็จ (Absolute rights) เหมือนสิทธิปัจเจกในเรื่องสาธารณะทั่ว ๆ ไป

4. การมีส่วนร่วม ลักษณะอีกประการหนึ่งของสิทธิชุมชน คือ มีการเปิดโอกาสให้บุคคลภายนอกเข้ามาร่วมจัดการ (Inclusive Rights) ทั้งนี้เนื่องจากชุมชนต้องการให้บุคคลภายนอกเข้ามาร่วมสนับสนุน ถ่วงดุลในระดับชั้นต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะ และรัฐ สิทธิชุมชนจึงต่างจากสิทธิของรัฐ หรือสิทธิปัจเจกที่เป็นสิทธิแบบเบ็ดเสร็จ ซึ่งเจ้าของสามารถใช้สิทธิของตนเองกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง (Exclusive rights)

ตัวอย่างหนึ่งที่แสดงถึงการมีส่วนร่วมจากภายนอก เช่น การจัดการป่าชุมชน การทำกลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนต้องการการสนับสนุนจากเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ แต่อย่างไรก็ตาม การเปิดโอกาสให้บุคคลภายนอกเข้ามาร่วมจัดการ (Inclusive) ก็ไม่ได้เปิดเสรีอย่างเต็มที่ เพราะหากเป็นเช่นนั้นทรัพยากรที่ชุมชนใช้ร่วมกันจะกลายเป็นพื้นที่เสรี (Open Access) ที่คนภายนอกจะเข้ามาใช้ประโยชน์อย่างไรก็ได้ ดังนั้น ชุมชนจึงได้สร้างกฎกติกาขึ้นมาเพื่อควบคุมการละเมิดสิทธิจากภายนอก โดยชุมชนใช้สิทธิในเรื่องของปากท้อง สิทธิในการมีชีวิตอยู่รอด สิทธิในการธำรงความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน

วิธีคิดเรื่องสิทธิชุมชนในลักษณะนี้ มีความแตกต่างจากแนวคิดของชาติตะวันตก ที่ประชากรทุกคนล้วนมีสิทธิเท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากรในทุกที่ แต่กรณีของสิทธิชุมชนนั้น ให้สิทธิแก่คนที่อยู่กึ่งกับทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับแรก ซึ่งคนภายนอกไม่สามารถนำเรื่องสิทธิเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของสังคมเมืองมาเป็นข้ออ้างได้ เพราะสิทธิการมีชีวิตรอดของชุมชนย่อมมีความสำคัญกว่า ดังนั้น ระดับของสิทธิในการมีส่วนร่วมจึงลดหลั่นกันไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและสังคม แต่อย่างไรก็ตาม ลักษณะการกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอก (Exclusion) มักจะเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่เกิดการแย่งชิงทรัพยากร หรือกรณีที่มีการจัดการทรัพยากรไม่เท่าเทียมกัน แต่โดยทั่วไปแล้วสิทธิชุมชนมีลักษณะเน้นการมีส่วนร่วมจากภายนอก (Inclusion) เพราะเป้าหมายของสิทธิชุมชนมิใช่เพื่อประโยชน์เฉพาะชุมชนเท่านั้น แต่

เพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย เช่น การรักษาป่า การจัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ล้วนก่อให้เกิดประโยชน์แก่สังคมโดยรวม

5. ความยั่งยืนและความเป็นธรรม การจัดการทรัพยากรของชุมชน เช่น การจัดการป่า การจัดการน้ำ การทำธุรกิจชุมชน การออมทรัพย์ล้วนต้องตั้งอยู่บนหลักการแห่งความยั่งยืนและเป็นธรรม เพื่อให้เกิดการแบ่งปันทรัพยากรและเก็บไว้ให้ลูกหลานในอนาคต และชุมชนตระหนักดีว่าการใช้ทรัพยากรให้หมดไป เป็นการทำลายทุนชีวิตของชุมชนโดยตรง การที่ชุมชนจะอยู่รอดได้ต้องอยู่บนฐานทรัพยากรที่ยั่งยืน

สิทธิชุมชนเรื่องความยั่งยืนและความเป็นธรรมนั้น แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับสิทธิปัจเจกที่เน้นประสิทธิภาพสูงสุดจากการใช้ทรัพยากร เนื่องจากในขณะที่รัฐถูกคาดหวังว่าจะมีกลไกที่สามารถจัดสรรทรัพยากรได้อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม แต่ทว่ารัฐเองกลับเป็นฝ่ายที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรอย่างทำลายล้าง

6. ประเด็นที่หลากหลาย ลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่แตกต่างกัน และฐานทรัพยากรที่ไม่เหมือนกัน ส่งผลให้เกิดสิทธิชุมชนในประเด็นที่หลากหลาย เช่น เรื่องป่าชุมชน การจัดการน้ำ เป็นประเด็นด้านการจัดการทรัพยากร ในขณะที่ชุมชนเมืองมีเรื่องชุมชนแออัด เป็นประเด็นด้านการต่อรองกับอำนาจรัฐ และสิทธิในที่อยู่ เป็นต้น

สิทธิชุมชนมีประเด็นที่แตกต่างกัน ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะและพัฒนาการของชุมชนนั้นๆ เช่น ประเด็นเศรษฐกิจชุมชน ประกอบด้วยเรื่องกลุ่มออมทรัพย์ ธุรกิจชุมชน วิสาหกิจชุมชน เป็นต้น ซึ่งสิทธิชุมชนในประเด็นเศรษฐกิจนั้น เกิดขึ้นเพื่อต้านทานกระแสเศรษฐกิจหลักที่พยายามใช้กลไกทางการตลาด ผนวาระบบเศรษฐกิจชุมชนให้พึ่งพาระบบเศรษฐกิจหลัก

ประเด็นเรื่องชาติพันธุ์ ประกอบด้วยเรื่องวัฒนธรรมท้องถิ่น อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ (Ethnic Identity) เพื่อต่อต้านวัฒนธรรมกระแสหลักที่พยายามกลืนวัฒนธรรมท้องถิ่น หรือแบ่งแยกให้เป็นคนชายขอบ

นอกจากประเด็นต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว สิทธิชุมชนยังมีประเด็นอื่น ๆ อีก เช่น สิทธิชุมชนต่อวิถีการเติบโตของเมือง สิทธิสตรี สิทธิคนชรา สิทธิคนพิการ ซึ่งสิทธิต่าง ๆ เหล่านี้เป็นการใช้สิทธิเพื่อให้ตนเองได้มีตำแหน่งแห่งที่ในสังคม ให้สังคมรับรู้ว่ายังมีกลุ่มของตนเองเป็นสมาชิกของสังคมด้วย

7. ขบวนการเคลื่อนไหวจากรากหญ้า สิทธิชุมชนในลักษณะนี้เกิดขึ้นในบริบทที่โครงสร้างอำนาจในสังคมไม่เท่าเทียมกัน เกิดการรวมศูนย์อำนาจและครอบงำทางวัฒนธรรม โดยใช้วัฒนธรรมเดียว (Monoculture) เป็นเครื่องมือ เพื่อดูดกลืนความหลากหลาย และในขณะเดียวกัน ก็กดขี่ชุมชนท้องถิ่นให้กลายเป็นชุมชนชายขอบ ชุมชนจึงต้องต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจกับรัฐ โดยใช้วิถีประชาธิปไตยผ่านการกำหนดตัวตน โดยมีเป้าหมายหลักเพื่อผลักดันสังคมไปสู่ความเป็นพหุลักษณะ (Pluralistic Society) ประชาธิปไตยสร้างตำแหน่งแห่งที่ให้กับชุมชน ให้สังคมเคารพความหลากหลาย และมีนโยบายให้แต่ละท้องถิ่นมีเสรีภาพในการ

กำหนดกติกา วิธีชีวิต รูปแบบเศรษฐกิจ และการจัดการทรัพยากรตามลักษณะภูมิโนเวศ
วัฒนธรรมของตน แต่ทั้งหมดนี้ก็อยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบร่วมกันของสังคมด้วย โดยรัฐต้อง
เข้ามาทำหน้าที่ดังกล่าว

จากลักษณะสิทธิชุมชนที่เป็นขบวนการเคลื่อนไหวจากรากหญ้านี้ แสดงให้เห็นว่า สิทธิ
ชุมชนมีทั้งความเป็นเรื่องเฉพาะตัวและมีความเป็นสากลไปพร้อมกัน โดยเรื่องเฉพาะตัวได้แก่
การที่แต่ละชุมชนสามารถกำหนดรูปแบบสิทธิของตนเองตามบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และ
วัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งไม่สามารถกำหนดเป็นรูปแบบตายตัวหรือมีมาตรฐานเดียวได้ ส่วนเรื่อง
ความเป็นสากลนั้น คือ รัฐต้องมีนโยบายสนับสนุนชุมชนให้มีสิทธิและเสรีภาพในการกำหนดกฎ
กติกา มีสิทธิในการจัดการทรัพยากร มีระบบเศรษฐกิจ และวิถีชีวิตที่เอื้อกับวัฒนธรรมของตนเอง
รวมถึงรัฐต้องมีกลไกเพื่อสนับสนุนความเข้มแข็งของชุมชนด้วย

ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เห็นได้ว่า นัยของสิทธิชุมชนมีความลึกซึ้งและกว้างขวางกว่าคำว่า
“กระจายอำนาจ” “การมีส่วนร่วม” “ธรรมรัฐ” และ “ประชาสังคม” ซึ่งคำเหล่านี้มีความหมายที่ไม่
ชัดเจน ล่องลอย (Floating Significance) ซึ่งภาครัฐหรือทุนนิยมมักจะนำมาใช้โดยขาดความ
ตระหนักถึงคนชายขอบอย่างแท้จริง

สิทธิชุมชน : ธรรมชาติและลักษณะเด่น

ลักษณะเด่นของสิทธิชุมชนนั้น เป็นสิทธิที่เกิดจากความต้องการพื้นฐานเพื่อความอยู่รอด
ของชุมชน เป็นผลจากกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน ที่ได้ทดลองและสั่งสมจากประสบการณ์
เดิม จนได้กฎกติกาที่ใช้ควบคุมคนในชุมชน โดยผ่านทางระบบความสัมพันธ์ต่าง ๆ ภายในชุมชน
มีวิธีการที่แตกต่างกันไปตามลักษณะของแต่ละชุมชน และเป็นความพยายามของชุมชนที่จะ
จัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชนให้สอดคล้องกับวิถีการผลิตและการเข้าถึงแหล่ง
ทรัพยากร และเปิดโอกาสให้ทุกคนได้เลือกวิธีการที่เหมาะสมกับตนเอง

โดยทั่วไปแล้วสิทธิชุมชนจะไม่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ตั้งอยู่บนสำนึกความ
รับรู้ร่วมกันของสมาชิก เป็นสิทธิที่มีเงื่อนไขไม่ใช่สิทธิเด็ดขาด ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ ในชุมชน
ทั้งนี้สิทธิชุมชนมักมีกลไกการควบคุมภายใน เพื่อเฉลี่ยทรัพยากรที่จำเป็นต่อการดำรงชีพให้
สมาชิกทุกคนมีโอกาสใช้ทรัพยากรเหล่านั้นได้

สิทธิชุมชน : นานาทัศนะ

ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก นักวิชาการอาวุโสที่ได้รับการยกย่องจากแวดวงนักพัฒนาได้
กล่าวไว้ว่า สิทธิชุมชน คือ การให้ชุมชนชาวบ้านมีสิทธิในการเลือกอนาคตของตนเอง มีความเป็น
อิสระและเป็นตัวของตัวเอง ในสถานการณ์ปัจจุบันชาวบ้านต้องเรียนรู้ว่าในชุมชนตนเองมี
ทรัพยากรและภูมิปัญญาอะไรบ้าง ชุมชนต้องสามารถปกป้องสิทธิของตนเองจากความคาดหวังที่
จะใช้ประโยชน์จากโลกภายนอก ทั้งนี้เพื่อปกป้องรักษาทรัพยากรไว้ให้ลูกหลานรุ่นต่อ ๆ ไป

นอกจากนั้นชุมชนควรจะเรียนรู้และทำการศึกษารวบรวมเกี่ยวกับแหล่งทรัพยากรเพิ่มเติม ซึ่งสิ่งที่ได้อาจไม่ใช่งานวิจัยเต็มรูปแบบ แต่ก็คือภูมิปัญญาพื้นบ้าน เพื่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ในทัศนะของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นั้น สิทธิชุมชน หมายถึง สิทธิร่วมเหนือทรัพย์สินของชุมชน ให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน แม้ว่าสมาชิกทุกคนจะมีสิทธิตามธรรมชาติในการใช้ทรัพยากร แต่ชุมชนก็สามารถใช้อำนาจที่มีในการออกกฎเกณฑ์ขึ้นมาควบคุม โดยคำนึงถึงหลักความเป็นธรรมในสังคม เช่น บางชุมชนอนุญาตให้เฉพาะครอบครัวที่แต่งงานใหม่และยากจนเท่านั้น ที่จะมีสิทธิตัดไม้มาใช้เพื่อส่วนตัว

ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ด้านประวัติศาสตร์และสังคมคนสำคัญของประเทศไทยได้กล่าวว่า สิทธิชุมชน เป็นแนวคิดใหม่ในสังคมไทย แต่ขณะนี้แนวคิดดังกล่าวได้ปลูกฝังลงในสังคม โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์และการปฏิบัติ ซึ่งไม่ใช่การเรียนรู้ในห้องเรียน สิ่งสำคัญคือ ต้องให้คนทั่วไปเข้าใจว่า เรื่องสิทธินั้นไม่ใช่มีความหมายเพียงแค่ขอบเขตของปัจเจกบุคคลเท่านั้น และไม่ได้ยึดติดกับพื้นที่เสมอไป เช่น กรณีคนพิการต้องการให้มีบันไดเลื่อน ถึงแม้ว่าคนพิการเหล่านี้จะอยู่กับคนละที่ แต่สิทธิที่เขาขอก็เป็นประโยชน์ร่วมของเขา ดังนั้น สิทธิชุมชนจึงเป็นเรื่องเดียวกับอัตลักษณ์ชุมชน เป็นเรื่องการจัดการทรัพยากรของชุมชนร่วมกับคนอื่น

พระราชวรมุณี (ประยุทธ์ ปยุตโต) กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธศาสนากับสิทธิมนุษยชาติ” ว่า “ถ้าสิทธิในการพัฒนาตนเองถูกกีดกันหรือจำกัด ก็เป็นสิทธิอันชอบธรรมที่จะดิ้นรน ขวนขวายเพื่อสิทธินั้น ถ้าหากไม่มีการเอื้ออำนวยความช่วยเหลือและปัจจัยที่เกื้อกูลแก่การพัฒนาตนเอง ก็สมควรเพียรพยายามส่งเสริมให้มีความช่วยเหลือและปัจจัยที่เกื้อกูล อย่างไรก็ตาม ยังมีข้อควรระวังอยู่บ้าง กล่าวคือ การที่มนุษย์ทุกคนมีสิทธิในการพัฒนาตนเอง และจึงมีสิทธิในอิสรภาพและความสุขนั้น เป็นข้อจำกัดของจริยธรรมที่เกิดจากกฎแห่งกรรม กฎแห่งธรรมนี้ประการหนึ่งจะกำหนดว่า ขอให้มนุษย์กระทำการที่ชอบธรรมด้วยความจริงใจเถิด และกระบวนการจะนำผลมาให้เองอย่างสมกัน ข้อนี้หมายความว่า บุคคลควรทำการด้วยแรงจูงใจที่เป็นกุศล ถ้าเขาจะดิ้นรน ขวนขวาย เขาก็ควรกระทำอย่างนั้นด้วยเห็นแก่ธรรม คือ ทำสิ่งที่ดีสิ่งที่ชอบธรรม ด้วยอาศัยเมตตากรุณา มิใช่ทำเพื่อประโยชน์ส่วนตัวหรือความปรารถนาในทางเห็นแก่ตนอย่างหนึ่งอย่างใด ไม่กระทำด้วยความโลภหรือความเกลียดชัง ด้วยวิธีนี้เท่านั้น มนุษย์จึงจะสามารถบรรลุถึงจุดหมายที่ชอบธรรม เข้าถึงอิสรภาพโดยที่ไม่ต้องละเมิดอิสรภาพของเพื่อนมนุษย์ และได้ความสุขโดยไม่ต้องก่อทุกข์แก่โลกให้มากขึ้น ถ้ามิเช่นนั้น การดิ้นรนขวนขวายเพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิมนุษยชนแก่คนพวกหนึ่ง อาจจะกลายเป็นการฉกฉวยสิทธิมนุษยชนของอีกพวกหนึ่ง”

ดร.เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ได้กล่าวถึงสิทธิมนุษยชาติไว้ในการปาฐกถา 30 ปี 14 ตุลา ไว้ดังนี้

“ผู้ยากไร้ทั้งหลายไม่ได้ต้องการดำรงตำแหน่งสาธารณะ ไม่ได้ต้องการตั้งพรรคการเมือง ขึ้นมาชิงอำนาจในรัฐสภา หากต้องการสิทธิในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สิทธิในการพิทักษ์รักษาวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนสิทธิอื่น ๆ อันเกี่ยวข้องกับการมีชีวิตอยู่โดยไม่ถูกรุกล้ำล่วงเกิน เกี่ยวข้องกับความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชนของตน

อันที่จริง เราพูดเรื่องเหล่านี้กันมาก แต่ถึงเวลาที่จะต้องระบุดลงไปเสียที่ว่า นี่เป็นหนทางเดียวที่เราอาจต้านทานการรุกรานหน้าของกระแสนุนโลกาภิวัตน์ได้ ในเวลานี้เราอย่าลืมว่ากลุ่มทุนข้ามชาติไม่เพียงดึงกลุ่มชนบางส่วนของสังคมไทยไปผูกโยงกับพวกเขาเรียบร้อยแล้ว หากยังมีเป้าหมายที่จะเดินหน้าไปสู่การยึดครองฐานในประเทศไทยด้วย โดยนำสิ่งล้ำค่าเหล่านั้นมาขึ้นต่อกลไกตลาดโลก หรือไม่ก็แปรรูปไปสู่การผลิตขนาดใหญ่แบบทุนนิยม แล้วใครเล่าที่มีประเพณียังชีพโยงโยอยู่กับฐานทรัพยากรเหล่านั้น หากไม่ใช่ชุมชนท้องถิ่นในเขตชนบทต่าง ๆ ใครเล่าจะหวงแหนวิถีชีวิตและทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้เท่ากับพวกเขา”

ดร.เลิศชาย ศิริชัย ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “รวมบทความวิชาการเปิดศักราชสิทธิชุมชน” ว่า

“การไม่รับรองสิทธิชุมชนดังกล่าวของรัฐ ไม่เพียงทำให้ชุมชนเดือดร้อนในแง่ของแหล่งทำกินและแหล่งที่อยู่อาศัยเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการทำลายสิ่งสำคัญที่รัฐไม่เคยนึกถึง คือ วัฒนธรรมของชุมชน ที่ผนึกชุมชนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ปรากฏให้เห็นชัดเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน เพราะเมื่อชุมชนไม่สามารถใช้อำนาจของตัวเองจัดการดูแลเรื่องทรัพยากรให้เป็นฐานในการเลี้ยงชีวิตของคนในชุมชนได้อย่างเพียงพอ ชุมชนก็คลอนแคลน ระบบความคิด ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีที่สืบทอดต่อกันมา เริ่มถูกฝ่าฝืนหรือทำลายเพื่อการดิ้นรนให้มีชีวิตรอด กรณีการไล่ที่หรือยึดที่ดินของชุมชนก็ยิ่งชัดเจนมาก เป็นการไล่คนออกมาจากวัฒนธรรมของชุมชน แตกกระจัดพลัดพรากไปอยู่ในที่คนไม่ได้ผูกพันกับวัฒนธรรมของบรรพชนและประวัติศาสตร์ของชุมชน”

2.2 สภาพข้อเท็จจริงและปัญหาในการออกเอกสารสิทธิให้แก่ชุมชน

จากปัญหาที่ภาครัฐไม่สามารถออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ชุมชนหรือกลุ่มบุคคลได้ เพราะชุมชนหรือกลุ่มบุคคลไม่ได้มีสภาพเป็นนิติบุคคล จึงทำให้ปัญหาเรื่องการใช้สิทธิในที่ดินมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งจากการศึกษาในครั้งนี้ได้พบว่ามีปัญหาอยู่ในทุกภูมิภาค ดังรายงานต่อไปนี้

2.2.1 ภาคเหนือ

1. บ้านต๋อม พะเยา : กรรมสิทธิ์รวมหมู่

ความเป็นมา

บ้านต๋อมตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัดพะเยา อยู่ห่างจากอำเภอเมืองพะเยาประมาณ 10 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านเก่าแก่อายุมากกว่า 200 ปี ประชากรส่วนใหญ่อพยพมาจากบ้านต๋อมกลางและจังหวัดใกล้เคียง เช่น ลำปาง แพร่ น่าน เป็นต้น

สภาพพื้นที่ ด้านทิศตะวันตกเป็นที่ดอนติดกับเทือกเขาบันน้ำสายกลาง (ดอยหลวง) ด้านทิศตะวันออกเป็นที่ราบลาดเทไปจรดกว๊านพะเยา บ้านต๋อมแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 3 หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ 5, 6, 7 มีประชากร 492 ครัวเรือน จำนวน 1,864 คน อาชีพของประชากรได้แก่ การทำเกษตร คำขาย รับราชการ และรับจ้าง

ปัญหาด้านการทำมาหากิน

บ้านต๋อมในสมัยก่อนเป็นชุมชนเกษตรกรรมพึ่งตนเอง มีปัจจัยการผลิตที่เพียงพอ ดินดี อุดมสมบูรณ์ น้ำท่าบริบูรณ์ แต่แต่ละปีเกษตรกรในหมู่บ้านเก็บเกี่ยวผลผลิตได้จำนวนมาก คนในชุมชนอยู่ดีมีสุข

ปัญหาเริ่มเกิดขึ้นเมื่อมีการเริ่มส่งเสริมการเกษตรแบบเข้มข้น (Intensive) เกษตรกรเริ่มใช้สารเคมีทั้งปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช และยากำจัดวัชพืช ส่งผลให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นเรื่อย ๆ ประกอบกับราคาผลผลิตตกต่ำ ทำให้เกษตรกรขาดทุนไม่มีเงินเพียงพอสำหรับใช้จ่ายในครอบครัว และลงทุนการผลิตในครั้งต่อไป จึงต้องกู้เงินจากสถาบันการเงินและกู้เงินนอกระบบ เกิดปัญหาหนี้สินที่รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ จนท้ายที่สุดเกษตรกรหลายรายต้องสูญเสียที่ดินทำกิน

เกษตรกรบางรายไปเป็นแรงงานรับจ้างต่างถิ่น ทำให้เกิดปัญหาสังคมพ่อแม่ลูกไม่ได้อยู่ด้วยกัน ครอบครัวขาดความอบอุ่น ชุมชนเหลือแต่เด็กและคนแก่ นอกจากนั้นการใช้สารเคมีในการผลิตจำนวนมาก ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมของหมู่บ้าน และสุขอนามัยของชุมชน

แต่ทว่าปัญหาที่ร้ายแรงที่สุด คือ เกษตรกรมากกว่า 70 ครอบครัวได้สูญเสียที่ดินทำกินไปจำนวนมาก และประมาณ 30 ครอบครัวไม่เหลือที่ดินทำกินเลย ชาวบ้านจึงร่วมกันแก้ปัญหา

โดยเข้าร่วมเป็นสมาชิกเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก จัดทำโครงการบ้านมั่นคงชนบทบ้านต่อม มีสมาชิกเข้าร่วมโครงการจากทั้ง 3 หมู่บ้าน จำนวนรวมทั้งสิ้น 20 ครอบครัว

โครงการบ้านมั่นคงชนบท : แนวทางหนึ่งในการแก้ปัญหา

โครงการบ้านมั่นคงเป็นโครงการของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) มีนโยบายส่งเสริมให้บุคคลมีที่อยู่อาศัยของตนเอง โดย พอช. มีงบประมาณสนับสนุนและเงินเพื่อการกู้ยืม

เกษตรกรชุมชนบ้านต่อมได้รวมตัวกันเข้าร่วมเป็นสมาชิกเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ทำการเกษตรแบบพึ่งตนเอง โดยทำการเกษตรแบบผสมผสาน เน้นผลิตเพื่อบริโภคส่วนที่เหลือจากบริโภคจึงขาย แต่ปัญหาที่พบคือเกษตรกรไม่มีที่ดินทำกินของตนเอง จึงไปขอความช่วยเหลือจาก พอช. โดยของบประมาณจัดซื้อที่ดินสำหรับเป็นกรรมสิทธิ์กลางของกลุ่ม ซึ่งเรียกกันอย่างไม่เป็นทางการว่า “กรรมสิทธิ์รวมหมู่”

การที่ พอช. จะให้ความช่วยเหลือเกษตรกรให้สามารถจัดซื้อที่ดินทำกินเพื่อเป็นทรัพย์สินส่วนกลางได้นั้น เกษตรกรต้องจัดตั้งเป็นกลุ่มนิติบุคคล ดังนั้น พอช. จึงแนะนำให้เกษตรกรบ้านต่อม จัดทะเบียนเป็นกลุ่มเกษตรกรโดยอาศัยมาตรา 11 ของพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยกลุ่มเกษตรกร พ.ศ. 2547 ซึ่งได้กล่าวไว้ว่า

“การรับเงินอุดหนุนหรือทรัพย์สินจากทางราชการ หน่วยงานต่างประเทศหรือบุคคลอื่นใด ถ้าการให้เงินอุดหนุนหรือทรัพย์สินนั้นกำหนดไว้เพื่อการใด ให้ใช้เพื่อการนั้น ถ้ามิได้กำหนดไว้ให้จัดสรรเงินอุดหนุนหรือทรัพย์สินนั้นเป็นทุนสำรองของกลุ่มเกษตรกร”

หลังจากเกษตรกรบ้านต่อมได้จดทะเบียนเป็นกลุ่มเกษตรกรเรียบร้อยแล้ว พอช. จึงได้ให้งบประมาณสนับสนุนการจัดซื้อที่ดินทำกิน โดยกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นเป็นของกลุ่ม (กรรมสิทธิ์รวมหมู่) แต่เกษตรกรผู้เป็นสมาชิกสามารถเข้าไปทำกินในที่ดินนั้นได้ โดยอยู่ภายใต้กฎกติกาที่กลุ่มเกษตรกรกำหนดไว้ และให้ผลิตโดยยึดหลักเกษตรทางเลือกและเศรษฐกิจพอเพียง

โครงการบ้านมั่นคงชนบทบ้านต่อม ได้ช่วยให้เกษตรกรมีที่ดินทำกิน มีอาหารสำหรับบริโภค มีรายได้พอประมาณ และลดภาระหนี้สินได้ เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ครอบครัวได้อยู่พร้อมหน้ากันอย่างมีความสุข ที่สำคัญคือ สุขภาพดีขึ้น ระบบนิเวศในไร่นาได้รับการฟื้นฟู เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน

กระบวนการแก้ปัญหา : การเรียนรู้ร่วมกัน

ก่อนที่จะกลุ่มจะจัดซื้อที่ดินได้นั้น กลุ่มได้วางแผนในการแก้ปัญหายอย่างเป็นระบบ โดยเริ่มจากการสำรวจครอบครัวที่เดือดร้อน กลุ่มได้สำรวจและจัดทำข้อมูลว่ามีใครบ้างที่ยากจนและขาดแคลนที่ดินทำกิน และใครควรเข้าร่วมเป็นสมาชิกในโครงการ โดยคณะทำงานได้พิจารณาจากปัจจัยต่าง ๆ คือ มูลเหตุแห่งความยากจน พฤติกรรมและความรับผิดชอบ ความเสียสละต่อส่วนรวม โอกาสในการประกอบอาชีพหรือการมีรายได้ รวมถึงประเมินความเป็นไปได้ในการ

ปรับเปลี่ยนพฤติกรรม และการปรับปรุงตนเองเพื่อเป็นตัวอย่างแก่คนอื่น ๆ เมื่อกลุ่มพิจารณาเรื่องดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว จึงจะทาบถามคนผู้นั้นเข้าเป็นสมาชิก

การที่เกษตรกรจะได้เป็นสมาชิกหรือไม่นั้น คณะกรรมการกลุ่มเกษตรกรทางเลือกจะทำการคัดเลือกโดยการสัมภาษณ์ และสังเกตความประพฤติในด้านต่าง ๆ ตลอดจนแนะนำให้เข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่ม เช่น การออมทรัพย์ การฝึกอบรมการเกษตรอินทรีย์ เป็นต้น เมื่อเห็นว่าเกษตรกรผู้นั้นผ่านขั้นตอนต่าง ๆ และมีความพร้อมแล้ว จึงรับเข้าเป็นสมาชิก เหตุผลที่คณะกรรมการต้องมีหลักเกณฑ์ในการคัดเลือกนั้น ก็เพราะเป้าหมายของกลุ่มต้องการสร้างเกษตรกรต้นแบบ เพื่อเป็นแบบอย่างให้แก่เกษตรกรรายอื่น ๆ ให้เกิดความมุ่งมั่นที่จะพัฒนาตนเองตามอย่างเกษตรกรต้นแบบเหล่านี้

ส่วนการบริหารกลุ่มนั้น เปิดโอกาสให้สมาชิกได้ร่วมกันตัดสินใจในทุก ๆ เรื่อง โดยยึดหลักประชาธิปไตย และสมาชิกทุกคนต้องเคารพกฎกติกาของกลุ่มอย่างเคร่งครัด

สำหรับที่ดินที่ใช้จัดสรรในโครงการนั้น มีเนื้อที่รวม 133 ไร่ ประกอบด้วยที่ดินเอกชนและที่ดินของรัฐจำนวน 2 แปลง แปลงที่ 1 มีเอกสารสิทธิ นส.3ก. และที่ดินครอบครองมือเปล่า รวมประมาณ 33 ไร่ สภาพพื้นที่เป็นที่ดอน 70% ส่วนอีก 30% เป็นที่ราบ ราคารวมในเบื้องต้น 550,000 บาท โดยกลุ่มได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นมาเพื่อทำการต่อรองเรื่องราคาและการซื้อขาย แปลงที่ 2 เนื้อที่ประมาณ 100 ไร่ เป็นที่ดินที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ แต่โครงการได้รับอนุญาตจากสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดพะเยา ให้ชุมชนสามารถใช้เป็นป่าชุมชนและเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ได้

การจัดการที่ดินในเบื้องต้น ได้จัดสรรที่ทำกินและที่อยู่อาศัยให้สมาชิกครอบครัวละ 1 ไร่ 40 ตารางวา เป็นพื้นที่แหล่งน้ำ 1 ไร่ พื้นที่ส่วนกลางและถนน 1 ไร่ 200 ตารางวา พื้นที่สำหรับการผลิตรวมของกลุ่ม 3 ไร่ ส่วนที่เหลืออีก 100 ไร่ ซึ่งเป็นที่ดินจากสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดพะเยา ได้กันไว้เป็นป่าชุมชนและพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของโครงการ

จากการศึกษาพบว่า กลุ่มเกษตรกรทางเลือกบ้านต่อมได้ใช้กระบวนการการเรียนรู้ร่วมกัน และหลักประชาธิปไตยมีกฎกติกาที่เอื้อต่อวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ตลอดจนนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นแนวทางในการแก้ปัญหา ซึ่งถือได้ว่าเป็นตัวอย่างในการแก้ปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน โดยองค์กรของรัฐ (พอช.) ให้การสนับสนุนงบประมาณจัดซื้อที่ดินเพื่อเป็นกรรมสิทธิ์รวมหมู่ให้แก่เกษตรกร นับเป็นการแก้ปัญหาเรื่องเอกสารสิทธิวิธีหนึ่ง ซึ่งเป็นความร่วมมือระหว่างรัฐและชุมชน

2. ชุมชนบ้านโป่ง เชียงใหม่ : ปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน

ข้อมูลทั่วไป

ชุมชนบ้านโป่ง ตั้งอยู่ที่หมู่ 2 ตำบลแม่แฝก อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ ชื่อบ้านโป่งมีความหมาย 2 อย่าง ความหมายแรก หมายถึง ที่ดินที่มีเกลือสินเธาว์ผุดอยู่ทั่วไป ซึ่งสัตว์จะมากินดินเหล่านี้เป็นอาหาร และความหมายที่สอง หมายถึง บริเวณพื้นดินที่มีน้ำผุดขึ้นมา ซึ่งเป็นแหล่งน้ำของทุกคนและสัตว์ในหมู่บ้าน โป่งในหมู่บ้านมีอยู่สองแห่ง คือที่ทุ่งนาด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ใกล้กับโรงงานผลิตสุราในปัจจุบัน และอีกแห่งอยู่บริเวณวัดบ้านโป่งในปัจจุบัน

บ้านโป่งมีอายุเก่าแก่มากกว่า 150 ปี คนในชุมชนสืบเชื้อสายมาจากชาวลัวะ เมื่อก่อนสมัยปู่ย่าตายายใช้ภาษาลัวะในการสื่อสาร แต่ในปัจจุบันคนในชุมชนใช้ภาษาถิ่นเชียงใหม่แทน เริ่มแรกเมื่อก่อตั้งหมู่บ้านมีประชากรประมาณ 20-30 ครอบครัว ปัจจุบันมีประชากรเพิ่มขึ้นเป็น 329 ครัวเรือน จำนวน 1,114 คน ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ทำนา ทำสวน เลี้ยงสัตว์ และรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมใกล้บ้าน ประชากรทั้งหมดนับถือศาสนาพุทธ มีวัดบ้านโป่งซึ่งก่อสร้างมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2421 เป็นศูนย์รวมใจ วัดได้รับพระราชทานที่ดินให้ก่อสร้างอุโบสถเมื่อวันที่ 23 มิถุนายน 2575 และทำพิธีผูกพัทธสีมาเมื่อวันที่ 20 พฤษภาคม 2477

ชุมชนมีความสัมพันธ์เชิงเครือญาติค่อนข้างสูง ทุกครอบครัวมีสายสัมพันธ์เกี่ยวข่งกันหมด โดยมีตระกูลหลักในชุมชน 3 ตระกูล ได้แก่ กองเงิน ชมชื่น และจอมนงค์ ซึ่งความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกันนี้เอง ทำให้ชาวบ้านให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมต่าง ๆ อย่างดี รวมถึงกิจกรรมการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน

ปัจจุบันชาวบ้านโป่งได้จัดรูปแบบการปกครองภายในชุมชนเป็น 6 หมวด ซึ่งหมวดในที่นี้หมายถึง กลุ่มบ้านที่อยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน นอกจากนั้นสมาชิกในหมู่บ้านยังได้จัดตั้งกลุ่มกิจกรรมขึ้นมา 11 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มกองทุนหมู่บ้าน กลุ่มปฏิรูปที่ดิน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรธรรมชาติ กลุ่มสมาคมสงเคราะห์ กลุ่มเลี้ยงสัตว์ กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มน้ำสะอาด กลุ่ม Project กลุ่มแม่แฝกแข็งแรง และกลุ่มขยะทองคำ

ความเป็นมาด้านการใช้ประโยชน์จากที่ดิน

จากการศึกษาพบว่าความเป็นมาและพัฒนาการการใช้ประโยชน์จากที่ดินของชาวบ้านโป่งนั้นแบ่งได้ 5 ช่วง ดังต่อไปนี้

1. ช่วงแรกตั้งถิ่นฐาน ในคราวตั้งถิ่นฐานครั้งแรกมีชาวบ้านประมาณ 20-30 ครอบครัว ได้ช่วยกันหักล้างทางพงเพื่อทำนาปลูกข้าวเหนียว แต่ก็บุกเบิกได้ไม่มากนักเพราะที่ดินรอบข้างเป็นของชุมชนใกล้เคียง ชาวบ้านจึงได้บุกเบิกป่าแพะ (ป่าละเมาะ) เพื่อปลูกข้าวไร่ และปลูกพืชผักสวนครัวไว้บริโภคในครัวเรือน

2. ระหว่างปี พ.ศ. 2503 – 2526 ในช่วงนี้มีโรงงานน้ำตาลตั้งขึ้นในหมู่บ้านใกล้เคียง ชาวบ้านจึงหันมาปลูกอ้อยส่งโรงงาน เมื่ออ้อยราคาตกก็เปลี่ยนมาปลูกถั่วเหลืองและงา ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2508 ชาวบ้านยังทำการเกษตรแบบไม่พึ่งพาสารเคมี แต่หลังจากนั้นเมื่อโรงบ่มใบยาสูบของบริษัทเทพวงส์ได้ก่อสร้างขึ้น โรงงานส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกยาสูบส่งให้โรงงาน ชาวบ้านจึงเริ่มใช้สารเคมีมาตั้งแต่นั้น

ในปี พ.ศ. 2512 มีการก่อตั้งสหกรณ์การเกษตรสันทรายขึ้น ทำให้ชาวบ้านเข้าถึงแหล่งทุนได้ง่าย จึงกู้เงินสหกรณ์มาปลูกยาสูบและกระเทียม แต่เนื่องจากต้นทุนการผลิตที่สูงส่งผลให้ชาวบ้านขาดทุน จึงกู้เงินเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนท้ายที่สุดมีหนี้สินมากเกินกว่าจะชำระคืนได้

3. ระหว่างปี พ.ศ. 2526 – 2536 ในระหว่างนี้ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ได้เติบโตขึ้นอย่างมาก ทำให้ที่ดินในหมู่บ้านได้รับความสนใจจากนักพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ เพราะชุมชนอยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่ นายหน้าที่ดินเข้ามาติดต่อขอซื้อที่ดินบริเวณป่าแพะที่ชาวบ้านใช้เป็นที่ทำกิน ชาวบ้านส่วนใหญ่ตัดสินใจขายที่ดินเพื่อนำเงินมาใช้หนี้สหกรณ์ แต่ชาวบ้านบางส่วนจำใจต้องขายเพราะนายทุนกว้านซื้อที่ดินปิดทางเข้าออก ทำให้ที่ดินผืนใหญ่บริเวณป่าแพะจำนวนประมาณ 458 ไร่ ตกเป็นของนายทุนทั้งหมด และที่ดินผืนนี้ได้ถูกเปลี่ยนเอกสารสิทธิเป็นโฉนดในปี พ.ศ. 2533 และถูกนำไปจำนองไว้กับธนาคารพาณิชย์หลาย ๆ แห่ง เป็นมูลค่ามากกว่า 300 ล้านบาท โดยเจ้าของโครงการต้องการพัฒนาที่ดินให้เป็นรีสอร์ท มีการตัดถนนและนำไฟฟ้าเข้า แต่เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ เจ้าของโครงการก็ปล่อยให้ที่ดินเป็นที่รกร้างว่างเปล่า และสภาพป่าก็ค่อย ๆ กลับคืนมาอีกครั้ง

4. ระหว่างปี พ.ศ. 2537 – 2544 เมื่อที่ดินแปลงดังกล่าวเป็นที่รกร้างว่างเปล่า จึงมีคนในเมืองลักลอบเอาขยะมาทิ้งเป็นประจำ ซึ่งเป็นขยะจากเทศบาลนครเชียงใหม่ และคาดว่าได้ทำการตกลงไว้กับเจ้าของที่ดินก่อนแล้ว เพราะเจ้าของที่ดินได้ขุดดินบริเวณนั้นไปขาย จึงเกิดหลุมขนาดใหญ่และจะใช้บ่อนี้ทำหลุมฝังกลบขยะ โดยนายทุนได้อ้างว่าเป็นที่ดินของตนเองสามารถทำอะไรก็ได้ แต่ชาวบ้านไม่เห็นด้วยจึงรวมตัวกันคัดค้าน ต่อมานายทุนก็ได้เสนอโครงการเตาเผาขยะอีก แต่ชาวบ้านก็ไม่รับ เพราะเกรงเรื่องกลิ่นเหม็นและน้ำเสียจากขยะจะมีผลกระทบต่อแหล่งน้ำดื่ม น้ำใช้ และน้ำสำหรับการเกษตร

5. ระหว่างปี พ.ศ. 2545 – ปัจจุบัน ชาวบ้านได้ร่วมกันแผ้วถางพื้นที่ดังกล่าว เพื่อทำการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน มีการจัดสรรที่ดินออกเป็นสามส่วนคือ ที่ดินสาธารณะ ที่ทำกิน และที่อยู่อาศัย มีสมาชิกจำนวน 79 ครอบครัว โดยมีรายละเอียดการใช้ประโยชน์ที่ดิน ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 ข้อมูลการใช้ประโยชน์จากที่ดินของกลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน

ประเภทของที่ดิน	การใช้ประโยชน์	พื้นที่ (ตร.ก.ม.)	พื้นที่ (ไร่)
1. พื้นที่สำหรับทำ การเกษตร	- ปลูกผักสวนครัว เช่น พริก มะเขือ พักทอง ผักพื้นบ้าน - ปลูกไม้ผล เช่น มะม่วง ลำไย ส้ม กัลย - เลี้ยงสัตว์ เช่น หมู ปลา ไก่	0.44	277.38
2. ที่อยู่อาศัย	- สร้างบ้าน - โรงเรือนเลี้ยงไก่	0.22	138.64
3. ที่สาธารณะ	- เรือนรับรอง - แปลงรวม - ศาลาประชุม - ร้านค้าชุมชน	0.07	42.27
รวม		0.73	458.29

ตารางที่ 2 พัฒนาการการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่ง

ปี พ.ศ.	รายละเอียด
2537 - 2544	บริเวณป่าแพะด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน มีที่ดินของนายทุนซื้อทิ้งไว้โดยไม่มีการใช้ประโยชน์เกินสิบปี นายทุนได้ขุดดินลูกรังไปขายจึงเกิดหลุมขนาดใหญ่ นายทุนจะทำเป็นบ่อฝึงบกขยะ ซึ่งเป็นขยะจากเทศบาลนครเชียงใหม่ แต่เมื่อชาวบ้านไม่เห็นด้วย นายทุนจึงนำโครงการเตาเผาขยะมาเสนอ แต่ชาวบ้านก็ปฏิเสธอีก เพราะเกรงว่าโครงการดังกล่าวอาจส่งผลกระทบต่อสภาพความเป็นอยู่ของคนในชุมชนและสิ่งแวดล้อม อีกทั้งกลิ่นเหม็นและน้ำเสียจากขยะ จะ มีผลกระทบต่อแหล่งน้ำอุปโภคบริโภค และน้ำสำหรับทำการเกษตร
2545	เดือนมีนาคมชาวบ้านได้เริ่มเข้าไปแผ้วถางป่าตัดหญ้า บุกเบิกเป็นที่ทำกิน ในครั้งแรกมีสมาชิกร่วมโครงการจำนวนมาก แต่ต่อมาก็เหลือเพียง 79 ครอบครัว ในระหว่างนี้ชาวบ้านได้เริ่มเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับเครือข่ายกลุ่มปฏิรูปที่ดิน โดยชุมชน เพื่อผลักดันการแก้ไขปัญหาการถือครองที่ดินในระดับนโยบายผ่านหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ รวมถึง ศตจ.ปชช. และเสนอให้กรมที่ดินฟ้องร้องเพื่อเพิกถอนสิทธิในที่ดินบริเวณดังกล่าวตามประมวลกฎหมายที่ดิน หรือให้รัฐทำการเวนคืนที่ดิน และนำที่ดินดังกล่าวมาจัดสรรให้กลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน

ปี พ.ศ.	รายละเอียด
2546	เดือนมกราคมชาวบ้านจำนวน 79 ครอบครัว เข้าไปรังวัดและจับสลากแบ่งแปลงที่ดิน โดยแบ่งที่ดินออกเป็นสามส่วนคือ 1) ที่อยู่อาศัยได้ครอบครัวละ 2 งาน 2) ที่ทำกินได้ครอบครัวละ 2 - 3 ไร่ 3) พื้นที่สาธารณะประโยชน์ส่วนกลางจำนวน 25 ไร่
2546	หลังจากได้รับการจัดสรรที่ดินแล้ว สมาชิกเริ่มเข้าไปทำประโยชน์ในพื้นที่ สร้างที่พักชั่วคราว ปลูกพืชยืนต้น เช่น ลำไย ส้มเขียวหวาน มะม่วง ชะอม ควบคู่ไปกับปลูกพืชล้มลุก เช่น มะเขือเทศ พักทอง ข้าวโพด และกลุ่มได้กำหนดกฎเกณฑ์ภายในกลุ่มโดยแต่งตั้งคณะกรรมการกลุ่ม เพื่อกำหนดข้อตกลงร่วมกัน และในวันที่ 20 ของทุกเดือนเป็นวันประชุมของกลุ่ม เพื่อใช้เป็นเวทีปรึกษาหารือ และบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ร่วมกัน เช่น สร้างศาลาประชุมในพื้นที่ส่วนกลาง ซ่อมแซมถนน ปลูกพืชผักในแปลงรวม เพื่อหารายได้เข้าสมทบธนาคารที่ดินของกลุ่ม และกลุ่มยังได้วางแผนบริหารจัดการน้ำ โดยในฤดูแล้งจะใช้เครื่องสูบน้ำจากคลองชลประทาน นอกจากนั้นกลุ่มยังส่งเสริมบทบาทสตรีให้ได้เข้าร่วมในกระบวนการต่าง ๆ เช่น การปลูกพืชสวนครัว เป็นต้น
2547	กลุ่มได้จัดตั้งตลาดชุมชนเพื่อเป็นช่องทางการจำหน่ายผลผลิตและสินค้าทั่วไป และได้ร่วมกันปลูกข้าวโพดในแปลงรวม เพื่อหารายได้เข้ากลุ่ม ในปีนี้มีองค์กรอื่นมาศึกษาดูงานและแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับกลุ่ม เช่น พอช. เป็นต้น
2548	กลุ่มได้ร่วมกันพัฒนาพื้นที่ให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยร่วมกับศูนย์ต่อสู้ความยากจนภาคประชาชน (ศตจ.ปชช.) ภายใต้โครงการส่งเสริมการจัดการทรัพยากร เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนของเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคเหนือตอนบน และได้ทำการเดินสำรวจรังวัดที่ดินรายแปลง โดยใช้เครื่องมือจับพิกัดดาวเทียม (GPS) เพื่อปรับปรุงขอบเขตพื้นที่และจัดระบบโฉนดที่ดินชุมชนให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น มีการสร้างเรือนพักรับรองในบริเวณพื้นที่ส่วนกลาง เพื่อใช้เป็นที่พักของผู้มาดูงาน และที่สำคัญคือ ในระหว่างวันที่ 17 - 19 พฤศจิกายน กลุ่มได้จัดงานมหกรรมปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนขึ้นในบริเวณแปลงปฏิรูปที่ดิน ซึ่งมีพันธมิตรและภาคีเครือข่ายชาวบ้านจากทั่วประเทศ รวมทั้งองค์กรและหน่วยงานภาครัฐเข้าร่วมจำนวนมาก
2549	กลุ่มได้รื้อดินชะอมในแปลงรวมออกเพื่อปลูกข้าวโพด มีการส่งเสริมบทบาทกลุ่มสตรี และขยายผลไปยังกลุ่มสตรีอื่น ๆ ในเครือข่ายสหพันธ์เกษตรกรภาคเหนือ ส่งเสริมให้ผลิตของใช้ในครัวเรือน เช่น น้ำยาล้างจาน แชมพูสระผม เป็นต้น ส่วนการประชุมประจำเดือนนั้นได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ซึ่งได้ใช้การประชุมเป็นเวทีระดมปัญหาเพื่อวางแผนงาน และถือเป็นวันออมทรัพย์ของชุมชนด้วย

กองทุนธนาคารที่ดิน : การออมเงินเพื่อพัฒนาที่ดิน

ในปี พ.ศ. 2545 กลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่ง ได้ก่อตั้งธนาคารที่ดินขึ้น ปัจจุบันมีสมาชิก 75 ครอบครัว มีการออมเงินร่วมกันทุกวันที่ 20 ของเดือน โดยออมครอบครัวละ 20 บาท เงินกองทุนที่ได้จากสมาชิกแบ่งเป็นสองส่วน ส่วนแรกฝากเข้าธนาคารที่ดิน ส่วนที่สองนำมาเป็นค่าใช้จ่ายต่าง ๆ เช่น ค่าน้ำมันรถสำหรับใช้ในกิจกรรมกลุ่ม ที่มาของเงินกองทุนนั้นมาจากหลายแหล่ง เช่น เงินออมจากสมาชิก เงินสมทบจากนอกชุมชน เงินจากการขายผลผลิตแปรรวม เป็นต้น ปัจจุบันกองทุนมีเงินประมาณ 72,000 บาท

กลุ่มได้ออกกฎระเบียบห้ามสมาชิกขายที่ดินให้กับบุคคลนอกกลุ่มปฏิรูป การซื้อขายต้องผ่านการประชุมทุกครั้ง หากสมาชิกครอบครัวใดต้องการขายที่ดิน กองทุนจะซื้อไว้เองแล้วขายต่อให้สมาชิกรายอื่นๆในกลุ่มในราคาไร่ละ 14,000 บาท โดยเงินที่ได้จัดสรรให้เจ้าของที่ดินเดิม 4,000 บาท เข้าสมทบธนาคารที่ดิน 6,000 บาท และเข้ากองทุน เพื่อใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ 4,000 บาท

นอกจากนั้นสมาชิกมีหน้าที่ต้องเข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มทุกครั้ง หากไม่เข้าร่วมโดยไม่มีเหตุอันควรจะถูกตัดออกจากกลุ่ม และห้ามปล่อยที่ดินรกร้างว่างเปล่า หากปล่อยทิ้งไว้จะถูกยึดที่ดินเข้าธนาคารที่ดิน และจะนำที่ดินแปลงดังกล่าวมาจัดสรรให้กับผู้อื่นต่อไป

ปัจจุบันกลุ่มมีคณะกรรมการบริหาร 6 คน มีหน้าที่ติดต่อประสานงานกับองค์กรภายนอก ติดตามการทำงานของสมาชิก ส่วนการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ จะมีการพิจารณาร่วมกันกับสมาชิกทั้งหมดทุกวันที่ 20 ของเดือน โดยให้สมาชิกลงมติ รายชื่อคณะกรรมการบริหาร มีดังนี้

1. นายดิเรก กองเงิน ประธาน
2. นายมนตรี บัวลอย รองประธาน
3. นางมณีรัตน์ ตุ่นแจ้ เลขานุการ
4. นายดวง บุญลอย เற்றுญิก
5. นายทองยศ จอมนงค์ กรรมการ
6. นายคำอ้าย โพธิ์ กรรมการ

ระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน และที่ดินหน้าหมู่

ที่ดินจำนวน 458.29 ไร่ ที่กลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่งบริหารจัดการนั้น นอกจากได้จัดสรรให้สมาชิกแล้ว ก็ได้กันพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้ประมาณ 10 ไร่ เพื่อสร้างศาลาประชุมและเรือนรับรอง และแบ่งพื้นที่ประมาณ 4 ไร่ ไว้เป็นแปลงปลูกพืชผักส่วนกลาง และจัดตั้งตลาดชุมชนไว้บริเวณด้านหน้าแปลงปฏิรูปติดกับถนนสันทราย - พร้าว ซึ่งพื้นที่ส่วนกลางทั้งหมดนี้ เรียกว่าที่ดินหน้าหมู่

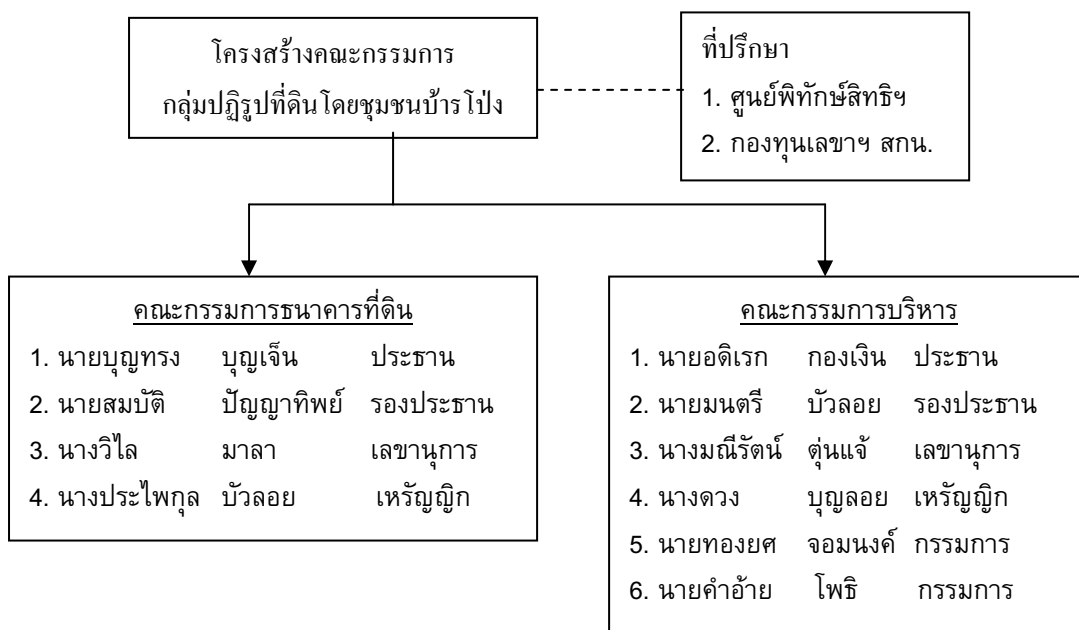
ส่วนโฉนดที่ดินชุมชน คือ เอกสารที่กลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่ง มอบให้สมาชิกไว้เพื่อแสดงสิทธิการใช้ประโยชน์ในที่ดิน แต่ไม่สามารถขายให้กับคนนอกกลุ่มได้ หากจะขายให้สมาชิกในกลุ่มก็ต้องให้กรรมการกลุ่มอนุมัติก่อน

ในทัศนคติของชาวบ้านนั้นที่ดินเป็นต้นทุนทางสังคม ไม่ใช่ต้นทุนทางสินค้า จึงจำเป็นต้องรักษาทรัพยากรที่ดินไว้เพื่อให้เกิดความมั่นคงในการดำรงชีวิตอย่างสมดุลและยั่งยืน ดังนั้น โฉนดที่ดินชุมชนจึงเป็นกลไกสำคัญที่จะช่วยป้องกันปัญหาที่ดินหลุดมือจากชุมชน และยังเป็นกระบวนการสำคัญในการสร้างการเรียนรู้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมกันของสมาชิก และเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการแก้ปัญหาสิทธิในที่ดินโดยใช้กระบวนการสิทธิชุมชน

การบริหารจัดการโครงการบ้านมั่นคงชนบท

หลักการบริหารโครงการที่สำคัญมี 2 ประการ คือ 1) เน้นกระบวนการมีส่วนร่วม และให้ชุมชนเป็นเจ้าของโครงการร่วมกัน เช่น การระดมเงินออมทรัพย์ทุกเดือนๆละ 20 บาทต่อครอบครัว การลงหุ้นระดมหวัหุ้น 2) สมาชิกมีส่วนร่วมในการพัฒนาและการขยายผลโครงการโดยการจ่ายค่าคืนทุนประมาณ 30% ภายในระยะเวลา 5 ปี เพื่อนำเงินดังกล่าวมาจัดทำเป็นกองทุนหมุนเวียนสำหรับใช้จ่ายในการทำกิจกรรมหรือพัฒนากลุ่ม เช่น โครงการให้สมาชิกจ่ายค่าไฟฟ้าเพิ่มขึ้น 2% (หรือแล้วแต่กลุ่มจะกำหนด) จากราคาที่การไฟฟ้าจัดเก็บ แล้วนำเงินส่วนต่างนี้ไปพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

โครงสร้างการบริหารจัดการโครงการ

จัดระบบสาธารณูปโภค : ไฟฟ้าและน้ำชลประทาน

เนื่องจากในพื้นที่ปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่ง ยังไม่มีไฟฟ้าและน้ำเพื่อเกษตรกรรม ในปี 2529 สมาชิกจึงได้ประสานงานกับการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค โดยได้รับงบประมาณสมทบจากการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค อำเภอสนทราย เป็นเงิน 688,069.92 บาท งบอุดหนุนจากรัฐบาล 180,000 บาท และงบสมทบจากชุมชน 508,069.92 บาท ซึ่งงบสมทบจากชุมชนนั้น ชุมชนของบสนับสนุนจาก พอช. และจะชำระคืนภายในเวลา 5 ปี

ไฟฟ้าที่ให้บริการในชุมชนนั้น นอกจากจะใช้ในครัวเรือนของสมาชิกแล้ว ยังใช้ในพื้นที่สาธารณะด้วย เช่น ไฟส่องถนนในพื้นที่ ไฟฟ้าในพื้นที่ส่วนกลาง หอประชุม เรือนรับรอง และที่สำคัญคือใช้กับเครื่องสูบน้ำเพื่อแจกจ่ายน้ำเข้าแปลงผลิต

เรื่องระบบน้ำในพื้นที่ปฏิรูปนั้น ในฤดูฝนชุมชนใช้น้ำฝนธรรมชาติ ในฤดูแล้งใช้เครื่องสูบน้ำส่วนกลาง สูบน้ำเก็บไว้ในแทงค์ขนาดใหญ่ แล้วต่อท่อน้ำไปยังพื้นที่ของสมาชิกแต่ละราย มีระบบจัดคิวให้น้ำทุก 7 วันให้แก่สมาชิก โดยใน 1 วันมีสมาชิกได้ใช้น้ำ 11 คน พอวันถัดไปก็เวียนไปยังสมาชิกอีก 11 รายต่อไป ค่าบริการนั้นคิดตามมิเตอร์หน่วยละ 7 บาท สมาชิกที่จะได้ใช้น้ำในวันใด ต้องมีหน้าที่รับผิดชอบไปนอนเฝ้าเครื่องสูบน้ำในคืนนั้น เพื่อป้องกันเครื่องหาย และจะมีสมาชิกคอยดูขณะที่มีการสูบน้ำไปพักไว้ที่แทงค์น้ำ

ปัจจัยสู่ความสำเร็จ

จากการศึกษาพบว่า กลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่ง มีปัจจัย 5 ประการที่ทำให้กลุ่มประสบความสำเร็จ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. การจัดการที่ดินอย่างมีส่วนร่วม ก่อนที่จะออกโฉนดชุมชนให้แก่สมาชิกได้นั้น สมาชิกได้ร่วมกันประชุมเพื่อวางแผนการจัดการที่ดิน โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วม เปิดโอกาสให้สมาชิกได้ร่วมแสดงความคิดเห็น และใช้หลักประชาธิปไตยในการลงมติ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการจัดการอย่างมีส่วนร่วม

2. การติดตามประเมินผล กลุ่มมีการจัดประชุมสมาชิกทุกเดือน เพื่อพบปะพูดคุยและรับทราบปัญหา และติดตามประเมินผลงานอย่างต่อเนื่อง ทั้งในเรื่องการจัดการที่ดิน การเพาะปลูก และการออมทรัพย์

3. คณะกรรมการมีประสิทธิภาพ คณะกรรมการกลุ่มได้รับการยอมรับจากสมาชิกในด้านต่างๆ ทั้งเรื่องการประหยัดค่าใช้จ่าย การอุทิศตัวในการทำงาน การวางแผนการผลิต และการตลาด ซึ่งความมีประสิทธิภาพของกรรมการนี้เอง ช่วยให้กลุ่มมีพัฒนาการที่ดี เป็นแหล่งศึกษาดูงานจากองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs)

4. ผู้นำเข้มแข็งตั้งใจทำงาน ผู้นำในชุมชนขยันขันแข็งตั้งใจทำงาน สนใจติดตามข่าวสารและสถานการณ์ต่าง ๆ และการที่ผู้นำชุมชนได้ร่วมเป็นภาคีเครือข่ายกับกลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนระดับภาคและระดับประเทศ ทำให้ผู้นำมีประสบการณ์และความรู้ที่เป็นประโยชน์และได้

ถ่ายทอดประสบการณ์ ตลอดจนความรู้เหล่านั้นให้แก่สมาชิก สมาชิกจึงให้ความสนใจและเชื่อถือผู้นำนอย่างมาก อันนำมาซึ่งการให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมร่วมกัน

5. มีกฎเกณฑ์กติกาที่ชัดเจน ชุมชนได้ร่วมกันกำหนดกติกาและกฎเกณฑ์การใช้ที่ดินของกลุ่ม เป็นกฎเกณฑ์ที่ชัดเจนสามารถนำไปปฏิบัติได้ ที่สำคัญคือ สมาชิกยอมรับกฎเกณฑ์เหล่านั้น และร่วมกันในการวางหลักเกณฑ์ ในการตรวจสอบการทำงาน เพื่อให้เกิดความโปร่งใส สุจริต และเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย

ถอดบทเรียนจากชุมชน

จากกรณีศึกษาการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินของชุมชนบ้านโป่ง พบว่า ชุมชนใช้วิธีการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน จัดตั้งคณะกรรมการขึ้นมาบริหารกลุ่ม ทำหน้าที่บริหารงานทั่วไปและเชื่อมโยงกลุ่มกับพันธมิตรภายนอก เอกสารสิทธิในที่ดินที่กลุ่มออกให้นั้น ไม่ใช่สิทธิการเป็นเจ้าของที่ดินโดยเบ็ดเสร็จ แต่เป็นสิทธิการใช้ประโยชน์ในที่ดิน ซึ่งเรียกว่า โฉนดที่ดินชุมชน โฉนดประเภทนี้สมาชิกมีสิทธิเข้าทำกินในพื้นที่ได้ แต่ขายไม่ได้ หากจะขายต้องขายให้เฉพาะกับสมาชิกในกลุ่มเท่านั้น และต้องผ่านความเห็นชอบของคณะกรรมการก่อน

อีกสิ่งหนึ่งที่พบจากกรณีศึกษานี้ คือ การจัดตั้งธนาคารที่ดินเพื่อสะสมเงินทุนไว้สำหรับใช้ในกิจการส่วนกลางของกลุ่ม และท้ายที่สุดพบว่า รูปแบบปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่งนั้น ชุมชนได้แบ่งพื้นที่ส่วนกลางไว้จำนวนหนึ่ง เพื่อสร้างอาคารสำหรับสมาชิกใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้แบ่งพื้นที่อีกส่วนหนึ่งทำเป็นแปลงเกษตรส่วนกลาง ซึ่งเรียกที่ดินดังกล่าวว่าที่ดินหน้าหมู่

การแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินของชุมชนบ้านโป่งนั้น มีองค์กรของรัฐคือ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) เป็นผู้สนับสนุนหลัก โดยให้ยืมเงินจำนวนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายเบื้องต้นในการติดตั้งระบบไฟฟ้าในพื้นที่ โดยชุมชนจะจ่ายเงินคืนให้ในภายหลัง

ความสำเร็จของกลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านโป่งนั้น เป็นแรงผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกิน โดยภาครัฐทั้งในภูมิภาคและส่วนกลาง ยอมรับการทำงานของภาคประชาชนมากยิ่งขึ้น

3. บ้านห้วยอีค่าง เชียงใหม่ : การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่อุทยานแห่งชาติ

ความเป็นมา

จากคำบอกเล่าของบรรพชนทำให้ทราบว่า บ้านห้วยอีค่างในอดีตเป็นถิ่นที่อยู่ของชนเผ่าลัวะมาก่อน หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ชัดเจนก็คือซากวัดเก่า ป่าช้า และวัสดุเครื่องใช้ต่าง ๆ ต่อมาชาวลัวะได้อพยพไปจากที่นี่ ชาวปกากญอจึงเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ห้วยอีค่างจวบจนปัจจุบัน

ชาวปกากญอ หรือที่คนทั่วไปเรียกว่า “กะเหรี่ยง” นั้น ได้อาศัยอยู่ที่นี้มานานกว่า 400 ปี มีการปลูกไม้ผลไว้ในบริเวณบ้าน เช่น มะขาม ขนุน ซึ่งพบว่าขนุนบางต้นมีอายุประมาณ 100 ปี จึงยืนยันได้ว่าชุมชนบ้านห้วยอีค่างเป็นชุมชนเก่าแก่ อยู่กับป่ามาเป็นเวลานาน

ลักษณะการทำกินของชาวปกากญอนั้นคือ การทำไร่หมุนเวียน โดยจะทำกินในพื้นที่หนึ่ง 5 - 10 ปี แล้วย้ายไปยังที่ใหม่เพื่อปล่อยให้พื้นที่เดิมได้มีโอกาสนิเวศฟื้นตัวกลับเป็นป่าอีกครั้ง หลังจากนั้น 5 - 10 ปีก็จะย้ายที่ทำกินอีก หรืออาจกลับมาใช้ที่ดินในแปลงเดิมที่สภาพป่าได้ฟื้นตัวแล้ว และการใช้ที่ดินทำกินของชาวปกากญอนั้น ไม่ได้ตัดต้นไม้ออกจากที่ดินทั้งหมด แต่ตัดเฉพาะไม้เล็ก ๆ ออกแล้วปลูกข้าวและพืชผักต่าง ๆ แซมลงไป เช่น พักทอง แตง พริก มะเขือ และมีบางครอบครัวได้บุกเบิกพื้นที่ราบทำนาดำ แต่โดยภาพรวมแล้วปกากญอบ้านห้วยอีค่าง มักทำไร่หมุนเวียนในพื้นที่สูง พร้อมกับอาศัยผืนป่ารอบ ๆ หมู่บ้านเป็นแหล่งอาหาร

ในระยะต่อมาเมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้น ชาวบ้านไม่สามารถย้ายที่ทำกินหมุนเวียนได้อย่างเดิม จึงได้ก่อสร้างบ้านเรือนอย่างถาวรไม่มีการเคลื่อนย้ายอีกต่อไป บ้านห้วยอีค่างถือว่าเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการหมู่บ้านแรกของตำบลแม่วินเมื่อปี พ.ศ. 2512

สภาพพื้นที่

บ้านห้วยอีค่างอยู่ในตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ มีพื้นที่ประมาณ 9,063 ไร่ ทิศเหนือติดบ้านแม่ชะปู่ ทิศใต้ติดบ้านห้วยตอง ทิศตะวันออกติดบ้านทุ่งหลวง ทิศตะวันตกติดบ้านห้วยข้าวลิบ หมู่บ้านตั้งอยู่ที่ระดับความสูงจากระดับน้ำทะเล 500 - 1,400 เมตร ดอยรอบหมู่บ้านที่สำคัญได้แก่ ดอยกะโจีระ ดอยม่อนยะ ดอยเต๋อปอเฮอ ดอยเดะว่อ ดอยพระบาท ดอยปอกูเต ดอยพูไชวตุ ดอยตะเกะยาลู ดอยชนา ดอยช้างน้อย ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของลำห้วยหลายสาย เช่น ห้วยมะกอ ห้วยมะโอ ห้วยมะนาว ห้วยถ่อเซอ ห้วยแซะเกอะ ห้วยปู่ไม้ท่าโก๊ะ ห้วยสะพีโก๊ะ ห้วยเลอยโตโก๊ะ ห้วยโป่งเกียะ ซึ่งไหลลงลำห้วยอีค่าง สู่แม่น้ำเตียน ไปยังน้ำแม่วาง และน้ำแม่ขาน ตามลำดับ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนนั้นเรียงรายไปตามเส้นทางคมนาคม มีพื้นที่ทำกินอยู่ทางด้านหลังของหมู่บ้าน

วิถีชีวิตชาวห้วยอีค่าง : สงบงามท่ามกลางธรรมชาติ

ชุมชนห้วยอีค่างเป็นชาวปกากญอเผ่าสกอร์ มีวิถีชีวิตผูกพันกับการทำไร่หมุนเวียน ปลูกข้าวไร่และพืชผักลงในที่ดินเดียวกัน เวลาชาวบ้านไปนาก็จะได้พักทอง พริก แตง มะเขือ ซึ่งปลูกอยู่ในแปลงนากลับมาด้วย แหล่งอาหารที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง ก็คือป่ารอบ ๆ หมู่บ้าน ที่อุดมด้วยเห็ดนานาชนิด หน่อไม้และผักพื้นบ้านอื่น ๆ ก็มีให้เห็นอยู่โดยทั่วไป สมุนไพรก็สามารถหาได้จากป่าแห่งนี้ ชาวบ้านจึงมีอาหารเพียงพอแก่การดำรงชีพ

ชาวบ้านมีวิถีชีวิตที่เรียบง่ายพึ่งตนเองได้ มีการทอผ้าใช้เอง เครื่องมือทางการเกษตรก็ทำกันเองในหมู่บ้าน วิถีชีวิตและวิถีวัฒนธรรมสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เรียบง่ายสงบงามท่ามกลางธรรมชาติและทรัพยากรที่มีอยู่รายรอบ

ความเปลี่ยนแปลงเริ่มเกิดขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ช่วงนั้นชาวม้งแถบดอยม่อนยะได้ปลูกฝิ่นกันมาก ชาวบ้านห้วยอีค่างบางส่วนได้รับจ้างม้งปลูกฝิ่น และบางส่วนก็ปลูกฝิ่นจำหน่ายเองแต่ก็มีจำนวนไม่มากนัก ต่อมาเมื่อรัฐบาลห้ามการปลูกฝิ่น ชาวบ้านจึงเลิกการปลูกฝิ่น

ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2520 เริ่มมีการตัดถนนเข้าสู่บ้านห้วยอีค่าง โครงการหลวงได้ส่งเสริมการปลูกพืชผักและดอกไม้เมืองหนาว เช่น ผักสลัดแก้ว สุกินี (zucchini) ดอกเบญจมาศ ดอกแกรดิโอลัส ชาวบ้านจึงปลูกพืชโครงการหลวงเป็นรายได้เสริม โดยที่รายได้หลักมาจากการทำนาและปลูกข้าวไร่ และมีการไปรับจ้างทำงานในเมืองบ้างแต่ไม่มากนัก แต่ต่อมากการปลูกพืชโครงการหลวงก็ยุติลง เนื่องจากต้นทุนสูงทั้งปุ๋ยและยาฆ่าแมลง ซึ่งสารเคมีเหล่านี้ส่งผลกระทบต่อชุมชนในภายหลัง

การทำเกษตรของชุมชนห้วยอีค่างนั้นแบ่งได้ 5 ประเภทหลัก ๆ ดังนี้

1. การทำนาค้า ชาวบ้านได้ทำนาค้ามานานกว่า 40 ปี เนื่องจากนาค้าให้ผลผลิตสูงกว่าข้าวไร่ ชาวบ้านได้บุกเบิกพื้นที่ริมลำห้วย มีการจัดการน้ำแบบเหมืองฝาย เพื่อยกระดับน้ำเข้าสู่พื้นที่นา พันธุ์ข้าวเจ้าที่ใช้ ได้แก่ บือเนอุม (ข้าวหอม) บือขอม บือโคะดี บือโปะโหละ บือเกอะเสเอะ บือพะโตะ ส่วนพันธุ์ข้าวเหนียว ได้แก่ บือโพ บือก้าเคาะ บือโมโกละ บือก้าเคาะ บือโมโกละ บือพะโตะ

2. การทำข้าวไร่ (ไร่หมุนเวียน) ปัจจุบันยังมีอยู่ 13 ครัวเรือน ที่ทำไร่หมุนเวียน แต่รอบของการหมุนเวียนได้ลดลงจาก 7 - 8 ปีมาเป็น 3 - 5 ปี

3. การทำสวนผลไม้ ไม้ผลที่ปลูกส่วนใหญ่ได้รับการส่งเสริมจากโครงการหลวง ได้แก่ สาลี่ พลับ และท้อ

4. การทำไม้ดอกและสวนผัก เป็นการปลูกเพื่อส่งขายให้โครงการหลวง ไม้ดอก ได้แก่ เบญจมาศ และแกรดิโอลัส ส่วนผักได้แก่ สลัดแก้ว สุกินี (zucchini) และข้าวบาเลย์

5. การเลี้ยงสัตว์ ซึ่งทุกครอบครัวมีสัตว์ที่เลี้ยงเอาไว้บริโภคในครัวเรือน โดยเลี้ยงในบริเวณบ้าน

กระแสการพัฒนา : ปัญหาที่ชุมชนคาดไม่ถึง

การมาถึงของการพัฒนาได้ส่งผลกระทบด้านลบแก่ชุมชนอย่างมาก ทรัพยากรรอบ ๆ หมู่บ้านถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว โดยเหตุแห่งการหมดไปของทรัพยากรเหล่านั้นเกิดจากปัจจัยต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. สัมปทานเหมืองแร่ บริเวณป่าแม่ขาน - แม่วาง เป็นแหล่งแร่ที่สำคัญ เช่น ดีบุก วุลแฟรม (หรือทังสเทน) เมื่อประมาณ 40 ปีที่แล้วมีบริษัทเข้ามาทำการสำรวจหาแหล่งแร่ ซึ่ง

ชาวบ้านไม่ทราบว่ามีบริษัทเข้ามาทำอะไร ทราบเพียงว่าในบริเวณนั้นมีแร่ชนิดหนึ่งเป็นผงละเอียดเหมือนทรายสีดำ

บริษัทได้ทำเหมืองบริเวณขุนห้วยเล่อปอเฮอจนถึงขุนโก่งเกียะ เพียง 2 ปีหลังจากนั้นผลกระทบต่าง ๆ ก็ตามมา ซึ่งทราบจากการขุดเหมืองได้ไหลลงลำห้วย ทำให้น้ำในลำห้วยเริ่มแห้ง ชาวบ้านขาดแคลนน้ำ และบริษัทยังได้ตัดไม้จำนวนมาก เพื่อทำรางลำเลียงน้ำจากห้วยเล่อปอเฮอไปใช้ในเหมือง ในช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งน้ำ ทั้งป่าถูกกระทบอย่างหนัก

ชาวบ้านห้วยอีค่างและเพื่อนบ้าน คือ บ้านทุ่งหลวง และบ้านห้วยทราย ได้รวมตัวกันต่อสู้โดยการขอร้องให้บริษัทยุติการทำเหมือง แต่ไม่เป็นผล และยังได้ทำการร้องเรียนต่อนายกรัฐมนตรีในสมัยนั้น (จอมพลถนอม กิตติขจร) ซึ่งมาราชการที่จังหวัดเชียงใหม่ แต่ทว่าเหมืองก็ยังดำเนินการต่อไป

เมื่อการร้องขอจากภาครัฐไม่เป็นผล ชาวบ้านไม่สามารถพึ่งพาใครได้ การประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อดั้งเดิมจึงถูกนำมาใช้อีกครั้ง ชาวบ้านทั้ง 3 หมู่ คือ บ้านห้วยอีค่าง บ้านทุ่งหลวง และบ้านห้วยทราย ได้ร่วมกันทำพิธีไหว้เจ้าที่ดิน ซึ่งเรียกว่า ฮีโซ มีฮีโซแต่ละบ้านร่วมทำพิธี ณ บริเวณป่าเดปอ ในบ้านห้วยอีค่าง โดยมีวัวและหมูเป็นเครื่องไหว้ พร้อมๆกับการอธิษฐานว่า “ให้เจ้าของเหมืองขุดเจาะหาแร่ไม่พบ”

ในระยะ 2 ปีหลังจากนั้น คนงานในเมืองมีเรื่องทะเลาะเบาะแว้งกันอยู่เป็นประจำ ประกอบกับบริษัทหาแร่ไม่เจอจึงต้องหยุดกิจการลงในที่สุด ซึ่งในมุมมองชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผลจากการประกอบพิธีดังกล่าว

การทำเหมืองแร่ไม่เพียงแต่ทำให้ทรัพยากรน้ำและป่าร้อยละ ๗๐ นั้น แต่ยังสามารถทำให้ป่าเกิดรอยแยกและดินถล่ม บริเวณห้วยโป่งเกียะจนถึงทุกวันนี้

2. สัมปทานเปลือกก่อ ต้นก่อเป็นไม้ยืนต้นในวงศ์ Fagaceae เมื่อประมาณ 30 ปีที่แล้ว มีพ่อค้าเข้ามารับซื้อเปลือกก่อ ชาวบ้านจึงถากเปลือกต้นก่อขายอยู่ช่วงเวลาหนึ่ง แต่ต่อมาทางการตั้งด่านตรวจจับ ประกอบกับต้นก่อเริ่มลดน้อยลง ชาวบ้านจึงยุติการทำอาชีพนี้

3. การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ การส่งเสริมโครงการพัฒนาเกษตรที่สูงบ้านทุ่งหลวง ได้ขยายเขตการดำเนินงานมาที่บ้านห้วยอีค่างด้วย พืชเมืองหนาวและดอกไม้ที่ปลูกได้ แม้จะมีราคาดี แต่ก็ส่งผลกระทบต่อชุมชนโดยตรงทั้งเรื่องของวิถีชีวิตและทรัพยากรธรรมชาติ เรื่องวิถีชีวิตนั้น การปลูกพืชผักดังกล่าวได้เปลี่ยนค่านิยม คติความเชื่อของชุมชน มาเป็นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวซึ่งไม่สามารถปลูกแทรกลงในนาอย่างเดิมได้ วิถีชีวิตเริ่มเปลี่ยนจากการปลูกทุกอย่างที่กิน มาเป็นปลูกเพื่อนำเงินไปซื้อของกิน พึ่งพาเงินตรามากขึ้น

ส่วนผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาตินั้น เกิดการเปิดพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้น การใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง ส่งผลให้ดินและน้ำปนเปื้อนสารเคมี และที่สำคัญคือ สุขภาพของชาวบ้านแย่ลงจากการได้รับสารเคมีเหล่านั้น

4. การลักลอบตัดไม้ บริเวณป่าห้วยข้าวสับมีไม้จุ่มปีเป็นไม้สำคัญและมีราคาดี เมื่อโครงการหลวงเข้ามาถึงหมู่บ้าน เริ่มมีการลักลอบตัดไม้จุ่มปี โดยการขนไปกับเครื่องบินที่มารับซื้อพืชผักของโครงการหลวง วิธีการขนก็คือเอาไม้จุ่มปีไว้ข้างล่าง ด้านบนก็เอาผักผลไม้ปิดไว้ คาดกันว่าไม้จุ่มปีถูกตัดไปมากกว่า 100 ต้น

5. การทำน้ำมันเกียะ เกียะเป็นไม้สนประเภทหนึ่ง ลำต้นมีน้ำมันใช้เป็นไม้พินหรือทำได้สำหรับจุดไฟให้แสงสว่าง ในชุมชนห้วยอีค่างมีไม้เกียะอยู่มาก เมื่อ 10 กว่าปีที่แล้วชาวบ้านได้ทำน้ำมันเกียะขาย และบางส่วนก็ตัดต้นเกียะขายด้วย แต่ปัจจุบันไม่มีการทำอาชีพนี้อีกแล้ว

6. การทำการประมงอย่างผิดกฎหมาย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 ชาวพื้นราบได้เข้ามาจับปลาในลำห้วยแม่เตียน โดยใช้วิธีช้อนปลาและเบ็ดปลา ส่งผลให้ปลาในลำห้วยลดลงอย่างมาก

7. การเตรียมการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติออบขาน ปัจจัยเรื่องนี้ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด ที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านโดยตรง เนื่องจากบ้านห้วยอีค่างนั้นอยู่ในเขตพื้นที่ต้นน้ำชั้น 1A ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ทางราชการเข้มงวดเกี่ยวกับการใช้ที่ดินทำกินอย่างมาก โดยเฉพาะเรื่องการทำไร่หมุนเวียนนั้นเป็นวิถีชีวิตของชาวปกากญอ ซึ่งการทำไร่หมุนเวียนนั้นเป็นการเปิดโอกาสให้ป่าได้มีเวลาฟื้นตัว แต่ทางการต้องการจำกัดพื้นที่หมุนเวียน และชาวบ้านบางส่วนไม่สามารถแผ้วถางพื้นที่ทำไร่เดิมซึ่งกลายเป็นป่าได้ ชุมชนจึงต้องลดการทำข้าวไร่ลง

นอกจากนั้นการเตรียมการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติออบขาน ก็นำมาซึ่งกระแสการตื่นตัวของชุมชนอย่างมาก เพราะหมายถึงบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน และป่าที่ชุมชนได้ช่วยกันดูแลรักษาจะถูกประกาศเป็นเขตอุทยาน ทางทางจะเข้มงวดกับชุมชนมากขึ้น ทั้งเรื่องการใช้ประโยชน์จากป่า และการทำทำกินในวิถีปกากญอ

จากปัจจัยต่าง ๆ ทั้ง 7 ประการข้างต้น และปัจจัยแรงที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2530 ที่หน่วยทหารพรานจะเข้ามาตั้งหน่วยในชุมชนห้วยอีค่าง ทำให้ผู้นำชุมชนเกิดความคิดว่า ชุมชนต้องเป็นผู้กำหนดการใช้ทรัพยากรของตนเอง เพื่อปกป้องทรัพยากรให้คงอยู่คู่กับชุมชน

ป่าชุมชน : ความร่วมมือเพื่อสิทธิในการดูแลป่า

บรรพชนปกากญออยู่กับป่ามาเป็นเวลาช้านาน การสืบทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาพื้นบ้าน จากรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่งได้ถูกสอดแทรกลงในนิทานเรื่องเล่า บทเพลง พิธีกรรม ตลอดจนวิถีชีวิตในแต่ละวัน ชาวบ้านห้วยอีค่างในอดีตได้อาศัยป่าและทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ดำรงชีพเรื่อยมา แต่ทว่าช่วงที่ผ่านมามีหมู่บ้านเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง ความเชื่อและค่านิยมอันดีงามจากอดีตถูกกระแสโลกาภิวัตน์ทำลายลง ป่าและทรัพยากรรอบ ๆ หมู่บ้านเริ่มหมดไป ส่งผลต่อชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวห้วยอีค่างที่เคยพึ่งพิงป่าอย่างมาก เมื่อวิถีชีวิตถูกรบกวนจากกระแสภายนอก ชุมชนห้วยอีค่างจึงเริ่มหันกลับมาค้นหาและฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวบ้านกันอีกครั้ง เกิดความตระหนักและร่วมมือกันในการปกป้องทรัพยากรชุมชน จนท้ายที่สุดคณะกรรมการจัดการป่าชุมชนก็ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการ

กฎระเบียบการจัดการทรัพยากร

1. ห้ามใครหรือผู้ใดทำลายเขตป่าชุมชนอนุรักษ์ ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนตัดต้นไม้ในเขตป่าชุมชน จะถูกปรับไม่ต่ำกว่า 1,000 บาทต่อต้น หรือทั้งปรับทั้งจำ
2. ห้ามใครหรือผู้ใดเผาป่าในเขตป่าชุมชนอนุรักษ์ ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนเผาป่า จะถูกปรับ 1,000 บาทต่อ 1 ไร่ หรือทั้งปรับทั้งจำ
3. ห้ามใครหรือผู้ใดไปล่าสัตว์ในป่าชุมชนอนุรักษ์ ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกปรับ โดยสัตว์ใหญ่ ถูกปรับ 1,000 บาท สัตว์เล็กถูกปรับ 500 บาท หรือทั้งปรับทั้งจำ
4. ห้ามใครหรือผู้ใดจับปลาด้วยยาเบื่อ ระเบิด ไฟฟ้า ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกปรับไม่ต่ำกว่า 500 บาท หรือทั้งปรับทั้งจำ
5. ห้ามใครหรือผู้ใดยิงปืนในหมู่บ้าน ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกปรับไม่ต่ำกว่า 500 บาท หรือ ทั้งปรับทั้งจำ
6. ห้ามขายที่ดินให้กับบุคคลภายนอก ถ้าใครขายจะถูกปรับไม่ต่ำกว่า 10,000 บาท หรือ ถูกไล่ออกจากหมู่บ้าน

กิจกรรมในการดูแลรักษาป่า

คณะกรรมการและสมาชิกได้ร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ ได้แก่ การทำแนวกันไฟรอบเขตป่าชุมชน และช่วยกันดับไฟหากเกิดไฟป่า ทำพิธีบวชป่าโดยร่วมกับโครงการบวชป่าชุมชน 50 ล้านต้น มีการประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันเป็นประจำ นอกจากนั้นคณะกรรมการยังได้เชิญชวนชาวบ้านร่วมระดมทุนเป็นกองทุนสำหรับใช้ในการเดินทางไปประสานงานกับหน่วยงานภายนอก และเพื่อให้เกิดการยอมรับและร่วมมือจากชาวบ้าน ทุกฝ่ายจึงร่วมกันกำหนดรูปแบบการจัดการป่า ร่วมกันทำแผนที่ และทำหุ่นจำลองเพื่อจำแนกการใช้ประโยชน์ที่ดิน โดยได้แบ่งพื้นที่การใช้ประโยชน์ออกเป็น 5 ประเภท ดังนี้ 1) ป่าชุมชนอนุรักษ์พื้นที่ประมาณ 3,625 ไร่ 2) ป่าชุมชนใช้สอยพื้นที่ประมาณ 3,938 ไร่ 3) ไร่หมุนเวียนพื้นที่ประมาณ 1,000 ไร่ 4) ที่นาพื้นที่ประมาณ 400 ไร่ 5) ที่อยู่อาศัยพื้นที่ประมาณ 100 ไร่ รวมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 9,063 ไร่

ปัญหาอุปสรรคในการจัดการป่าชุมชน

แม้ชุมชนจะมีคณะกรรมการป่าชุมชนที่เข้มแข็ง แต่ก็ยังพบปัญหาว่ามีการลักลอบตัดไม้จากนายทุนและเจ้าหน้าที่รัฐ ปัญหาอีกประการหนึ่งก็คือ การประกาศอุทยานแห่งชาติทับที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน และป่าชุมชน ซึ่งปัญหาเรื่องนี้หากไม่ได้รับการแก้ไขจะทำให้สิทธิในการจัดการป่าชุมชนหมดลงไปด้วย ปัญหาประการสุดท้ายคือ ชาวบ้านขาดงบประมาณในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาป่า เช่น การทำแนวกันไฟ การดับไฟป่า การตรวจป่าชุมชน เป็นต้น

ถอดบทเรียนจากชุมชน

รูปแบบการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินของชุมชนห้วยอีค่างนั้น ชาวบ้านใช้วิธีการจัดตั้งป่าชุมชน โดยนำธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม และภูมิปัญญาของชนเผ่า มาประยุกต์ใช้ได้อย่างเหมาะสม เป็นอีกแนวทางหนึ่งในความพยายามแก้ปัญหาเรื่องสิทธิที่ดินของชุมชน

4. บ้านม่อนบ่เฮาะ เชียงใหม่ : จาก ส.ป.ก. สู่นิคมชุมชน

ความเป็นมา

แม้ว่าที่ตั้งชุมชนบ้านม่อนบ่เฮาะจะเป็นชุมชนใหม่ ก่อตั้งเมื่อกลางปี พ.ศ. 2549 แต่ทว่าชาวบ้านในชุมชนเป็นคนที่อยู่ในพื้นที่นั้นมาเป็นเวลานาน มีความเจริญและวัฒนธรรมอันดีงามมาตั้งแต่อดีต

คนในชุมชนบ้านม่อนบ่เฮาะ เดิมอาศัยอยู่ที่บ้านยางหลวง หมู่ 6 อ.แม่แจ่ม จ.เชียงใหม่ ซึ่งเมื่อเอ่ยคำว่าบ้านยางหลวง นักประวัติศาสตร์จะอธิบายได้เป็นอย่างดีว่า เป็นชุมชนชาวยาง (กะเหรี่ยง) ที่อยู่คู่กับเมืองเชียงใหม่มากว่า 700 ปี ซึ่งทีมวิจัยจากคณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้ทำการศึกษาข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับบทบาทศิลปะพม่าและล้านนาในหุบเขาอำเภอมแม่แจ่ม พบว่า วัดยางหลวงซึ่งเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชาวบ้าน มีพระพุทธรูปแกะสลักจากไม้สักทองขนาดใหญ่ที่ตั้งงามด้วยพุทธลักษณะแบบล้านนาเป็นพระประธาน ในบริเวณหมู่บ้านมีศาลหลักเมือง ซึ่งคนในชุมชนเรียกว่า หอพ่อเจ้าหลวง มีคนทรงเจ้าฝ่ายชาย 1 คน เรียกว่า ปู่ตั้งเข้า และฝ่ายหญิง 1 คน เรียกว่า ย่าตี่นั่ง ในทุก ๆ ปีเมื่อถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 (ของภาคเหนือ) จะมีพิธีทำบุญใหม่ของศาล

การอพยพครั้งใหญ่

เหตุที่คนในชุมชนบ้านยางหลวงต้องย้ายมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่บ้านม่อนบ่เฮาะนั้น เนื่องจากเกิดน้ำท่วมใหญ่ในระหว่างวันที่ 13 - 18 สิงหาคม พ.ศ. 2548 ฝ่ายคอนกรีต 8 แห่งที่กั้นลำน้ำแม่แจ่ม และลำน้ำแม่แรกพังทลายลง บ้านม่อนบ่เฮาะซึ่งตั้งอยู่ระหว่างทางบรรจบของลำน้ำทั้งสองสาย ถูกกระแสน้ำท่วมอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านไม่สามารถนำทรัพย์สินออกมาได้ทัน ตะกอนโคลนทราย กิ่งไม้ ต้นไม้ ไหลทะลักเข้ากระแทกบ้านอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ชาวบ้านสูญเสียทั้งบ้านเรือน ไร่นา ขวัญกำลังใจ และบางรายสูญเสียสมาชิกในครอบครัว

ผลที่ตามมาจากน้ำท่วม ทำให้ลำน้ำแม่แรกตื้นเขิน ฝ่ายกั้นน้ำพังทลายไม่สามารถใช้การได้อีก พื้นที่การเกษตรเต็มไปด้วยตะกอนทราย ผลผลิตเสียหาย บ้านเรือนเสียหายมากกว่า 60 หลังคาเรือน นอกจากนั้นยังมีปัญหาเรื่องหนี้สิน ทั้งหนี้ในระบบและนอกระบบ อีกจำนวนมาก

เมื่อพื้นที่เดิมไม่มีความปลอดภัย ชาวบ้านเกิดความหวั่นวิตกว่าในอนาคตอาจมีน้ำท่วมเช่นนี้อีก ชาวบ้านจึงย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ชุมชนบ้านม่อนบ่เฮาะจึงเกิดขึ้นเมื่อกลางปี พ.ศ. 2549

สภาพพื้นที่

บ้านม่อนบ่เฮาะตั้งอยู่ที่หมู่ 6 ต.ท่าผา อ.แม่แจ่ม จ.เชียงใหม่ มีประชากร 65 ครัวเรือน จำนวน 224 คน เป็นชาวไทลื้อ ไทยเชียงใหม่ และชนเผ่ากะเหรี่ยง (ยางหรือปกากญอ)

สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบเชิงเขาสูงชัน มีที่ราบน้อย มีลำน้ำแม่แรกไหลผ่านและไหลลงสู่ลำน้ำแม่แจ่ม ต้นน้ำเกิดจากดอยอินทนนท์ เป็นแหล่งน้ำด้านการเกษตรที่สำคัญของชาวบ้าน

อาชีพหลักของชาวบ้านคือ การทำนา ทำสวน ทำไร่ ส่วนอาชีพเสริมคือ การทอผ้า โดยเฉพาะผ้าตีนจกของอำเภอแม่แจ่มนั้นขึ้นชื่อเรื่องความสวยงามมีเอกลักษณ์ที่โดดเด่น

การจัดหาที่ดินทำกินหลังน้ำท่วม

เมื่อเกิดน้ำท่วมครั้งรุนแรงที่บ้านยางหลวง กลางปี พ.ศ. 2548 นั้น พอน้ำลดมีหลายหน่วยงาน ทั้งภาครัฐ เอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) เข้ามาให้ความช่วยเหลือจำนวนมาก แต่ความช่วยเหลือในลักษณะสังคมสงเคราะห์นั้น ขาดการมีส่วนร่วมจากชาวบ้าน บางคนรู้สึกว่าตนเองได้รับความช่วยเหลือน้อยกว่าเพื่อนบ้าน ส่งผลให้เกิดความแตกแยกขึ้นในชุมชน และที่สำคัญคือ เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น

ปัจจุบันชาวบ้านบางยางหลวงในส่วนที่ได้รับผลกระทบจากอุทกภัย ได้พยายามแก้ไขปัญหาด้วยตัวเอง ซึ่งแบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มที่อยู่ในที่ดินเดิม กลุ่มนี้ไม่ต้องการย้ายที่อยู่อาศัยใหม่ เนื่องจากมีหนี้สินมากแล้ว และไม่ต้องการสร้างหนี้เพิ่ม และบางรายยังมีความหวังว่าทางการจะมาช่วยขุดลอกลำน้ำแม่แรก สร้างพนังและถนนคอนกรีตกันกระแสน้ำ กลุ่มนี้มีประมาณ 30% ของผู้ที่ได้รับความเสียหาย

2. กลุ่มที่ย้ายไปสร้างบ้านใหม่ในที่ดินของตนเอง กลุ่มนี้มีประมาณ 10% ของผู้ที่ได้รับความเสียหาย และมีที่ดินอยู่ในบ้านทุ่งหลวง 1 และบ้านทุ่งหลวง 2 จึงมีความประสงค์จะย้ายไปยังที่ดินของตนเอง

3. กลุ่มที่ต้องการย้ายไปสร้างชุมชนใหม่ กลุ่มนี้มีประมาณ 60% ของผู้ที่ได้รับความเสียหาย หรือจำนวน 65 ครัวเรือน ประชากร 224 คน กลุ่มนี้บ้านเสียหายมาก และบ้านอยู่ติดลำน้ำแม่แรก ซึ่งพอฝนตกคราวใดกลุ่มนี้จะหวาดผวา เกรงว่าจะเกิดน้ำท่วมและโคลนถล่ม และกลุ่มนี้มีหนี้สินทั้งในระบบและนอกระบบจำนวนมาก ชาวบ้านจึงได้รวมกลุ่มกันเสนอโครงการการแก้ไขปัญหาและโครงการบ้านมั่นคงชนบท โดยมีสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) และเจ้าหน้าที่ศูนย์อำนวยการปฏิบัติการต่อสู้เพื่อเอาชนะความยากจนภาคประชาชน (ศตช. ปชช. จังหวัดเชียงใหม่) เป็นที่ปรึกษา ร่วมจัดกระบวนการเตรียมความพร้อมอย่างใกล้ชิด ยึดหลักการให้ชาวบ้านร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน เพื่อให้เกิดความรู้สึกร่วมและเป็นเจ้าของโครงการ

จากบ้านมั่งคั่งสู่ชุมชนมั่นคงและธนาคารที่ดิน

ชาวบ้านได้ร่วมกันทำโครงการบ้านมั่นคง มีการเลือกกรรมการโครงการ และออกกฎการช่วยเหลือเพื่อให้เกิดความชอบธรรมและเท่าเทียม เพื่อใช้เป็นเกณฑ์กลางในการช่วยเหลือผู้ประสบภัย มีการร่างระเบียบชุมชน ซึ่งกำหนดให้สมาชิกทุกรายต้องเข้าร่วมกิจกรรมกลางทุกครั้ง สิทธิที่ดินเป็นระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน การซื้อขายที่ดินต้องได้รับความเห็นชอบจากคนในชุมชนก่อน และต้องซื้อขายผ่านกองทุนชุมชนเท่านั้น

นอกจากนั้นชาวบ้านยังได้ร่วมกันจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ขึ้น เพื่อนำมาเป็นเงินทุนในการดำเนินการธนาคารที่ดินต่อไป โดยในเบื้องต้นชาวบ้านได้คัดเลือกกรรมการขึ้นมา 2 ชุด ได้แก่ คณะกรรมการโครงการบ้านมั่นคงชนบท และคณะกรรมการที่ดิน ในเบื้องต้นมีหน้าที่จัดการเรื่องที่ดินให้กับคนที่อยู่แต่ยังไม่มียี่สิบที่ดินสำหรับสร้างบ้าน

ในระยะต่อไปชาวบ้านตั้งใจจะพัฒนาโครงการบ้านมั่นคงชนบท ให้เป็นชุมชนมั่นคง ซึ่งหมายรวมถึง สภาพชุมชนแบบเศรษฐกิจพอเพียงที่สงบร่มเย็น มีความเอื้ออาทรเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน เป็นชุมชนที่สมาชิกมีส่วนร่วมในการวางแผนและตัดสินใจ และท้ายที่สุดสามารถเป็นชุมชนตัวอย่างในการต่อสู้เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนภาคประชาชนได้

การจัดหาที่ดินให้ชุมชน : ความร่วมมือจาก ส.ป.ก.

สภาพภาพที่ดินเดิมของบ้านม่อนบ่อเหาะนั้น เป็นที่ดินเอกสารสิทธิ ส.ป.ก.4-01 โดยมีเจ้าของเดิม 14 ราย (แปลง) เนื้อที่ 69-1-44 ไร่ ต่อมาผู้นำชุมชนและเจ้าของที่ดินเดิมร่วมกันกับอำเภอแม่แจ่ม ได้ประสานไปยังสำนัก ค.ป.จ.จังหวัดเชียงใหม่ ขอให้ยกเลิกเขต ส.ป.ก.4-01 กลุ่มที่ 123 ซึ่งมีวัตถุประสงค์สำหรับการเกษตร ให้เปลี่ยนมาเป็นเอกสาร ส.ป.ก.4-01 ช. ซึ่งสามารถสร้างที่อยู่อาศัยได้ ซึ่งคณะกรรมการปฏิรูปที่ดินจังหวัดเชียงใหม่ ได้มีมติเห็นชอบเมื่อคราวการประชุมครั้งที่ 1 / 2549 วันที่ 22 มิถุนายน 2549 และชาวบ้านเองก็เกิดความตระหนักในอันที่จะรักษาที่ดินที่ได้รับมา ชาวบ้านจึงร่างระเบียบธนาคารที่ดินขึ้น เพื่อดูแลและจัดการที่ดินแบบกรรมสิทธิ์รวม (หรือโฉนดชุมชน) ให้ที่ดินนั้น สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน และไม่ถูกเปลี่ยนมือไปเป็นของคนนอกชุมชน

ในระหว่างการเก็บข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ แม้ว่าชาวบ้านยังไม่ได้กำหนดกฎกติกาการใช้เงินของธนาคารที่ดินอย่างชัดเจน แต่การที่ชาวบ้านได้ออมเงินผ่านกลุ่มออมทรัพย์มาระยะเวลาหนึ่ง ก็เป็นหลักประกันได้ว่า โครงการบ้านมั่นคงและธนาคารที่ดินจะดำเนินต่อไปได้ ประกอบกับชาวบ้านได้ประสานความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน ก็มั่นใจได้ว่าชาวบ้านจะมีที่ปรึกษา ที่สามารถให้คำแนะนำเขาได้ในอนาคต

ถอดบทเรียนจากชุมชน

ชุมชนบ้านม่อนบ่อเหาะมีรูปแบบการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินของชุมชน โดยการเสนอเรื่องถึงสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อขอให้เปลี่ยนเอกสารสิทธิในที่ดินจาก ส.ป.ก.4-01 มาเป็น ส.ป.ก.4-0-1 ข. ซึ่งเอกสารสิทธิประเภทนี้ อนุญาตให้ใช้ประโยชน์ในที่ดินเป็นที่ยู้อาศัยได้

ส่วนเรื่องโฉนดชุมชนนั้น เป็นรูปแบบเอกสารสิทธิในที่ดินแบบกรรมสิทธิ์ร่วม เพื่อป้องกันการขายที่ดินให้กับคนนอกชุมชน และเน้นการใช้ประโยชน์ในที่ดินอย่างยั่งยืน

นอกจากนี้ชาวบ้านยังทำโครงการบ้านมั่นคง ซึ่งได้รับความร่วมมือจากสถาบันองค์กรพัฒนาชุมชน (พอช.) เป็นที่ปรึกษาให้ ส่วนภาคราชการอื่น ๆ เช่น กรมทรัพยากรน้ำได้มาเจาะน้ำบาดาลให้ เจ้าหน้าที่ป่าไม้มาวางแผนเรื่องทรัพยากรป่าร่วมกับชาวบ้าน เป็นต้น

ความสงบสุขของชุมชนบ้านม่อนบ่อเหาะ เกิดขึ้นได้ก็ด้วยภาครัฐ โดยเฉพาะสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ได้เปลี่ยนวิธีคิดในการทำงานกับชาวบ้าน จากที่ยึดหลักการของรัฐ มาเป็นการรับฟังความต้องการของชาวบ้าน เป็นการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างรัฐและชุมชน จึงถือได้ว่าเป็นมิติใหม่ในการแก้ปัญหาเรื่องที่ดินทำกิน ที่ทวีความรุนแรงอยู่ในภูมิภาคต่าง ๆ ในเวลานี้

5. บ้านแม่ละนา แม่ฮ่องสอน : บ้านมั่นคงชนบท

ความเป็นมา

บ้านแม่ละนา เดิมชื่อบ้านแม่ลัดนา เป็นหมู่บ้านชนเผ่าไทใหญ่ (ไต) บรรพบุรุษอพยพมาจากประเทศพม่า เป็นหมู่บ้านเก่าแก่มียาวมากกว่า 200 ปี ในยุคแรกสร้างหมู่บ้านนั้น มีคนอยู่ประมาณ 20 ครอบครัว มีหัวหน้าชุมชนเป็นชาวไทใหญ่ปกครองลูกบ้านมาเป็นเวลานาน มีการย้ายที่ตั้งหมู่บ้านหลายครั้ง เพราะเกิดโรคระบาดและเพื่อความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐาน

ต่อมาทางราชการได้แต่งตั้งสืบทอดปัญหา มาเป็นผู้ใหญ่บ้านอย่างเป็นทางการ และเลื่อนตำแหน่งเป็นกำนันในเวลาต่อมา หลังจากกำนันสืบทอดปัญหาแล้ว บ้านแม่ละนาก็มีกำนันคนอื่น ๆ ปกครองลูกบ้านสืบต่อมาอีก 8 คน

สภาพพื้นที่

บ้านแม่ละนาตั้งอยู่ที่ตำบลปางมะผ้า อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน มีประชากร 135 ครัวเรือน จำนวน 535 คน มีพื้นที่ 11,950 ไร่ พื้นที่ส่วนหนึ่งมีเอกสารสิทธิ์ ส.ค.1 แต่พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตป่าสงวน

ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบกลางหุบเขา ประชากรส่วนใหญ่ทำการเกษตร โดยทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์และรับจ้างเป็นอาชีพรอง และด้วยที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่ท่ามกลางป่าเขา รอบ ๆ

หมู่บ้านมีภูเขาจำนวนมาก จึงเป็นแหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติที่สวยงาม มีถ้ำแม่ละนาความยาว 12 กิโลเมตร สามารถเดินทะลุได้ นับว่าเป็นถ้ำที่ยาวที่สุดในเอเชีย นอกจากนั้นป่าหลายแห่งในบริเวณนั้นเป็นป่าต้นน้ำที่สำคัญ และมีกล้วยไม้รองเท้านารี เอื้องแซะ และกล้วยไม้อื่น ๆ อีกหลายประเภท ชุมชนจึงต้องอนุรักษ์ไว้ทั้งเพื่อประโยชน์ทางธรรมชาติ และเป็นแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งในชุมชนมีการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (Ecotourism) และมีโฮมสเตย์ไว้รองรับนักท่องเที่ยวด้วย

ในชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มผู้สูงอายุทอผ้า กลุ่มผลิตน้ำมันงา กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กลุ่มสมุนไพร กลุ่มนวดแผนโบราณ กลุ่มอนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้าน (จาดไต) และกลุ่มโฮมสเตย์และนำเที่ยว เป็นต้น

อุทกภัย : จุดเปลี่ยนของชุมชน

ในปี พ.ศ. 2548 ได้เกิดอุทกภัยขึ้นในอำเภอบางมะผ้าหลายครั้ง มีหลายหมู่บ้านรวมทั้งหมู่บ้านแม่ละนาได้รับความเสียหายอย่างมาก โดยเฉพาะในวันที่ 28 กันยายน 2548 เป็นอุทกภัยครั้งร้ายแรงที่สุด มีน้ำป่าและขอนไม้ ไหลทะลักเข้าท่วมบ้านเรือนราษฎร พื้นที่การเกษตรเสียหายเป็นวงกว้าง ดินโคลนและขอนไม้กระแทกบ้านเรือนจนไม่เหลือสภาพเดิม บ้านหลายหลังหายไปกับสายน้ำ นับว่าเป็นความสูญเสียทั้งชีวิตและทรัพย์สินครั้งสำคัญของหมู่บ้าน

เมื่ออุทกภัยผ่านพ้นไปความช่วยเหลือจากส่วนราชการล่าช้าและไม่ทั่วถึง เนื่องจากในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน ประสบอุทกภัยในหลายพื้นที่ ชาวบ้านจึงมีแนวคิดในการขอรับเงินสนับสนุนจากภาคเอกชน เพื่อจัดตั้งกองทุนช่วยเหลือผู้ประสบภัยน้ำท่วมปี พ.ศ. 2548 และผู้ที่อาจประสบอุทกภัยในอนาคต ในชื่อโครงการบ้านมั่นคงชนบทบ้านแม่ละนา โดยโครงการมีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน ชาวบ้านส่วนมากไม่สามารถอยู่อาศัยในที่ดินเดิมได้ เพราะไม่มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน
2. เพื่อให้ผู้ประสบอุทกภัยมีที่อยู่อาศัยที่มั่นคง หากชาวบ้านรายใดยังประสงค์ที่จะอยู่อาศัยในพื้นที่เดิม ก็ให้ความช่วยเหลือเรื่องการซ่อมแซมบ้าน ให้มีความมั่นคงดังเดิม
3. เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของผู้ประสบภัย ซึ่งผู้ประสบภัยจำนวนมากต้องการเงินกู้ยืม เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการซ่อมแซมบ้าน รวมถึงใช้เป็นทุนในการประกอบอาชีพ
4. เพื่อให้ผู้ประสบภัยสามารถช่วยเหลือตัวเองได้ในอนาคต การช่วยเหลือตัวเองได้ในอนาคต เป็นกุญแจสำคัญที่จะทำให้ชุมชนเกิดความสงบสุข มีรายได้พอเลี้ยงครอบครัว มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

จากโครงการบ้านมั่นคงสู่กองทุนฟื้นฟูชุมชน

โครงการบ้านมั่นคงชนบทที่ได้รับการสนับสนุนจากภาคเอกชนนั้น เป็นจุดเริ่มต้นของกองทุนฟื้นฟูชุมชนพึ่งตนเอง โดยมีเป้าหมายช่วยเหลือชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากอุทกภัยที่

อาศัยอยู่ในบ้านแม่ละนา หมู่ที่ 1 โครงการมีกรรมการ 17 คน ร่วมกันกำหนดวัตถุประสงค์การใช้เงินของกองทุนไว้ 2 ประการ คือ เพื่อฟื้นฟูชุมชน และเพื่อซ่อมแซมหรือสร้างบ้านให้แก่ผู้ที่ได้รับความเสียหาย โดยมีระเบียบการใช้เงินกองทุนดังนี้

1. ใช้ในการสร้างและซ่อมแซมบ้านที่ได้รับความเสียหาย
2. ให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัยตามสภาพความเสียหาย
3. ให้แบ่งเงินจากโครงการบ้านมั่นคงชนบทจำนวน 10% มาใช้เป็นกองทุนในการฟื้นฟูชุมชนระยะยาว เช่น การประกอบอาชีพ การฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติทั้งป่าชุมชนและลำน้ำ และให้สมาชิกร่วมสมทบกองทุนด้วย
4. สมาชิกสามารถกู้ยืมเงินกองทุนเพื่อใช้ในการประกอบอาชีพ หรือเป็นค่าใช้จ่ายในการดำเนินชีวิต โดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 6 ต่อปี หรือร้อยละ 3 ต่อ 6 เดือน และดอกเบี้ยที่ได้ให้นำไปเป็นกองทุนฟื้นฟูชุมชนในระยะยาว
5. การกู้ยืมเงินต้องมีสมาชิกในกลุ่มค้ำประกันไม่น้อยกว่า 2 คน และให้กู้เงินได้ไม่เกินคนละ 5,000 บาท โดยให้ชำระเงินต้นพร้อมดอกเบี้ยภายใน 6 เดือนนับจากวันที่ได้รับเงินกู้เมื่อครบกำหนดชำระคืน หากผู้กู้ไม่นำเงินมาชำระภายใน 7 วันนับแต่วันครบกำหนด ให้คณะกรรมการกองทุนเจรจากับผู้กู้เงิน
6. สมาชิกที่กู้ยืมเงินไปแล้ว ต้องให้โอกาสสมาชิกที่ยังไม่ได้กู้ใช้สิทธิกู้ก่อน และมติของคณะกรรมการกองทุนโครงการบ้านมั่นคงชนบทในการพิจารณาอนุมัติเงินให้แก่สมาชิกถือเป็นที่สุด สมาชิกต้องปฏิบัติตามมติของกลุ่มจะคัดค้านไม่ได้
7. สมาชิกต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบกองทุน หากไม่ปฏิบัติตามจะถูกตัดเดือน หากยังฝ่าฝืนอีกจะถูกให้ออกจากการเป็นสมาชิกทันที

โครงการขอรับเงินสนับสนุนจำนวน 1,235,200 บาท ซึ่งจะดำเนินการได้หลังจากได้รับเงินงบประมาณแล้ว 1 ปี โดยผลดีที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนก็คือ ผู้ประสบภัยจะได้รับการบรรเทาความเดือดร้อน มีความมั่นคงในชีวิตและทรัพย์สิน มีที่อยู่อาศัยที่มั่นคง สามารถช่วยเหลือตนเองได้ในอนาคต และมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น นอกจากนั้นกองทุนนี้จะช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยในอนาคตอีกด้วย

ป่าชุมชน : กติกาใหม่ของชุมชน

นอกจากโครงการบ้านมั่นคงชนบทที่มุ่งช่วยเหลือชุมชนแล้ว ชาวแม่ละนายังได้กำหนดแผนการใช้ประโยชน์จากป่า เพื่อให้เกิดการใช้ป่าอย่างยั่งยืน และป้องกันอุทกภัยในอนาคต โดยชุมชนได้แบ่งป่าเป็น 2 ประเภท คือ 1) ป่าอนุรักษ์ต้นน้ำ 2) ป่าใช้สอย

ป่าอนุรักษ์ต้นน้ำ อยู่บริเวณห้วยปางเจิง ห้วยปางตอง บริเวณนี้เป็นป่าดิบชื้นผืนใหญ่เป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญของชุมชน แต่เนื่องจากบริเวณนี้อยู่ไกลจากชุมชน การดูแลรักษาป่าจึงนำเรื่องของพิธีกรรมและความเชื่อของชนเผ่ามาใช้ โดยสร้างศาลเจ้าเลี้ยงน้ำ (เซ่งเล่งน้ำ) เป็นศูนย์

รวมใจ และในทุกปีก่อนจะถึงฤดูทำนา จะทำพิธีไหว้ศาลเจ้าเลี้ยงน้ำ โดยปู่แก่เมือง (แก่ฮ้อง) เป็น
ผู้ทำพิธี

กฎระเบียบการใช้ป่าต้นน้ำ คือ ห้ามตัดต้นไม้และห้ามทำไร่อย่างเด็ดขาด การทำนา
สามารถทำได้ในพื้นที่เท่านั้น กรณีจะตัดไม้จากป่าหัวไร่ปลายนา ให้ตัดได้ไม่เกิน 10 เมตร
เท่านั้น หากผู้ใดไม่ปฏิบัติตามจะถูกตัดเดือนจากคณะกรรมการหมู่บ้านและคณะกรรมการ
เครือข่ายทรัพยากรตำบลปางมะผ้า และหากฝ่าฝืนอีกจะถูกส่งข้อมูลให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการตาม
กฎหมาย

ส่วนป่าใช้สอยนั้น มีอยู่ 2 แห่งใหญ่ ๆ คือ ป่าทางทิศเหนือ ตั้งแต่ฝ่ายโยธาจนถึงห้วยน้ำ
หน้า และป่าทางทิศใต้ ตั้งแต่บริเวณหมู่บ้านไปถึงเขตอนุรักษ์เพื่อการท่องเที่ยว ป่าทั้ง 2 แห่งอยู่
ใกล้หมู่บ้าน จึงสะดวกต่อการควบคุม

ป่าใช้สอย 2 แห่งดังกล่าว มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตประจำวันอย่างมาก เพราะเป็น
แหล่งไม้ฟืนและแหล่งอาหาร เช่น เห็ด หน่อไม้ ชุมชนจึงร่วมกันกำหนดกฎการใช้ประโยชน์จาก
ป่า โดยการห้ามทำไร่ ส่วนไม้ใช้สอย เช่น ไม้ฟืน ไม้สร้างบ้าน ไม้ทำรั้ว สามารถตัดได้แต่ต้อง
ได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการก่อน ส่วนไม้ไผ่และไม้อื่น ๆ รวมถึงการเก็บฟืน การเก็บ
ของป่า สามารถทำได้โดยไม่ต้องแจ้งกรรมการ การตัดต้นกล้วยป่าให้ตัดสูงกว่าพื้นดินอย่างน้อย
ครึ่งเมตร แต่ต้นเอื้องแซะและรองเท้านารีห้ามเก็บโดยเด็ดขาด ส่วนต้นไม้บริเวณ 2 ข้างถนน
ตั้งแต่หมู่บ้านซึ่งเขตพื้นที่การท่องเที่ยวและเขตอนุรักษ์บริเวณถ้ำ ห้ามตัดต้นไม้ในรัศมีด้านละ
100 เมตร

นอกจากการดูแลป่าโดยตรงแล้ว ชุมชนยังร่วมกันทำกิจกรรมที่สนับสนุนให้เกิดการใช้
ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยการทำแนวกันไฟบริเวณป่าต้นน้ำปีละ 1 ครั้ง ส่งเสริมการ
ปลูกกล้วยไม้ป่าในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ต้นน้ำและป่าใช้สอยอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง จัดทำพิธีไหว้ศาลเจ้า
เลี้ยงน้ำ (เข่งเล่งน้ำ) เป็นประจำทุกปีก่อนฤดูการทำนา และให้มีการสร้างฝายแม้วทุกปีอย่างน้อย
ปีละ 50 จุด ในทุก ๆ ลำห้วยสาขารอบบริเวณหมู่บ้าน เพื่อเป็นการกักเก็บน้ำไว้ใช้ และสร้างความ
ชุ่มชื้นในพื้นที่ป่า

ประกอบกับการที่ชุมชนส่วนใหญ่อยู่อาศัยในเขตป่าสงวน ชุมชนจึงได้ร่วมกันกำหนด
ระเบียบการใช้ที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย โดยห้ามขยายและบุกรุกพื้นที่ใหม่ หากฝ่าฝืนจะถูกผู้นำ
ตัดเดือน หรือส่งชื่อให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการตามกฎหมาย และห้ามผู้นำหรือกรรมการประกันตัวผู้
ถูกดำเนินคดี และห้ามปล่อยที่ดินทำกินให้รกร้างว่างเปล่าโดยไม่ทำกินเป็นเวลาเกิน 5 ปี หาก
ผู้ใดกระทำการดังกล่าวให้ตัดสิทธิการใช้ประโยชน์จากที่ดินแปลงนั้น และให้ถือว่าที่ดินนั้นได้
กลับมาเป็นป่าของชุมชน และประการสุดท้าย ห้ามขายที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิให้แก่
บุคคลภายนอก ส่วนที่ดินที่มีเอกสารสิทธินั้น สามารถซื้อขายได้ตามกฎหมายกำหนด

ถอดบทเรียนจากชุมชน

ชุมชนแม่ละนาได้พลิกวิกฤตจากการประสบอุทกภัย มาเป็นโอกาสในการก่อตั้งโครงการบ้านมั่นคงชนบท โดยขอรับการสนับสนุนจากภาคเอกชน และจากจุดเริ่มต้นโครงการบ้านมั่นคงชนบท ได้ขยายไปสู่การก่อตั้งกองทุนฟื้นฟูชุมชนพึ่งตนเอง กำหนดกฎระเบียบการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เกิดการดูแลป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอย รวมถึงการออกกฎการใช้ประโยชน์ในที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย

ส่วนรูปแบบการใช้สิทธิชุมชนของชาวแม่ละนานั้น เป็นความร่วมมือระหว่างชาวบ้านและภาคเอกชน ซึ่งนำไปสู่สิทธิในการจัดการป่าชุมชน ตลอดจนการจัดการที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเขตป่าสงวน ชุมชนจึงออกกฎเพื่อป้องกันการบุกรุกที่ดินจากคนในและนอกหมู่บ้าน ให้ชุมชนได้มีสิทธิในการใช้ทรัพยากรป่า น้ำ และที่ดินอย่างยั่งยืนสืบไป

6. บ้านศรีเตี้ย ลำพูน : ปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน

ความเป็นมา

พื้นที่บ้านศรีเตี้ยแต่เดิมมีหมู่บ้านเดียว คือ หมู่ที่ 3 เมื่อชุมชนขยายตัวมากขึ้น จึงแยกออกมาเป็น 3 หมู่บ้าน คือ บ้านศรีเตี้ย หมู่ที่ 3 บ้านศรีเจริญ หมู่ที่ 6 และบ้านศรีลาภรณ์ หมู่ที่ 7 พื้นที่นี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการจัดที่ดินผืนใหญ่ 15,000 ไร่ อำเภอบ้านโฮ่ง เพื่อจัดสรรที่ดินให้กับราษฎรซึ่งไม่มีที่ดิน หรือมีที่ดินทำกินไม่เพียงพอ ตามมติของคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติ ครั้งที่ 1 / 2509 ลงวันที่ 17 มีนาคม พ.ศ. 2509 ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ 3,000 ไร่ มีสภาพเป็นป่าเต็งรัง (ชาวบ้านเรียกว่า ป่าแพะ) ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันในการเก็บฝืน เลี้ยงวัว หาเห็ด เป็นต้น นอกจากนั้นพื้นที่ส่วนหนึ่งที่เรียกว่าดอยหลังถ้ำ ใช้เป็นที่ปฏิบัติกรรมฐานของภิกษุสงฆ์

ในเวลาต่อมาโครงการจัดที่ดินดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จ และเกิดปัญหาจนต้องระงับการดำเนินการชั่วคราว ในขณะที่ชาวบ้านยังใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง แต่ทว่าในช่วงปี พ.ศ. 2532 ถึงปี พ.ศ. 2534 เริ่มมีบุคคลภายนอกแสดงตัวเป็นเจ้าของที่ดินและล้อมรั้วลวดหนาม ไม่ให้ชาวบ้านเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่า และนายทุนได้แจ้งกับกรมการหมู่บ้านว่าจะมอบเงินให้กับหมู่บ้านจำนวน 160,000 บาท เพื่อเป็นกองกลางในการพัฒนาหมู่บ้าน แลกกับการเซ็นชื่อรับรองการออกเอกสารสิทธิ ชาวบ้านจึงได้รู้ว่าพื้นที่ป่าประมาณ 2,500 ไร่ มีนายทุนจากเชียงใหม่ ลำพูน และกรุงเทพมหานคร นำเอาไปออกโฉนด ตามโครงการเดินสำรวจออกโฉนดที่ดินของกรมที่ดินแล้ว

เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2536 ชาวบ้านได้พร้อมกันเข้ารั้วลวดหนามออกทั้งหมด แล้วไปชุมนุมประท้วงหน้าว่าการอำเภอบ้านโฮ่ง เรียกร้องให้เจ้าหน้าที่ตรวจสอบการออกโฉนดที่ดินแปลงดังกล่าวซึ่งไม่ชอบด้วยกฎหมาย

พ.ศ. 2537 ชาวบ้านชุมชนอีก 2 ครั้ง หน้าศาลากลางจังหวัดลำพูน เพื่อติดตามผลในการแก้ไขปัญหา แต่ท้ายที่สุดก็ไม่ได้รับคำตอบจากผู้ว่าราชการจังหวัดแต่อย่างใด

พ.ศ. 2538 ชาวบ้านได้ยื่นเรื่องต่อคณะกรรมการกฤษฎีกาเพื่อให้มีการตรวจสอบ และเพิกถอนเอกสารสิทธิในพื้นที่ป่ากลับคืนมา พร้อมกันนั้น ชาวบ้านได้เข้าร่วมการชุมนุมกับเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ ผลการเจรจาให้มีการตั้งคณะกรรมการตรวจสอบและติดตามผลการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของราษฎรในจังหวัดลำพูนขึ้น แต่ยังไม่มีการดำเนินการใด ๆ ในระดับจังหวัด

ประมาณ พ.ศ. 2540 ชาวบ้าน 540 ครัวเรือน จำนวน 2,500 คน เข้ายึดที่ดินคืนจากนายทุน และทำการปฏิรูปที่ดินด้วยตนเอง จัดสรรที่ดินให้กับชาวบ้านเข้าทำกินครอบครัวละประมาณ 2.5 ไร่ และกันพื้นที่จำนวน 500 ไร่ไว้เป็นป่าชุมชน

วันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2543 ที่ประชุมสภาองค์การบริหารส่วนตำบลศรีเตี้ย ประชุมสมัยสามัญที่ 1 / 2543 ครั้งที่ 4 ที่ประชุมมีมติให้ที่ดินบ้านศรีเตี้ยเนื้อที่ประมาณ 2,500 ไร่ เป็นที่สาธารณะประโยชน์สำหรับชุมชนใช้ร่วมกัน

สภาพพื้นที่

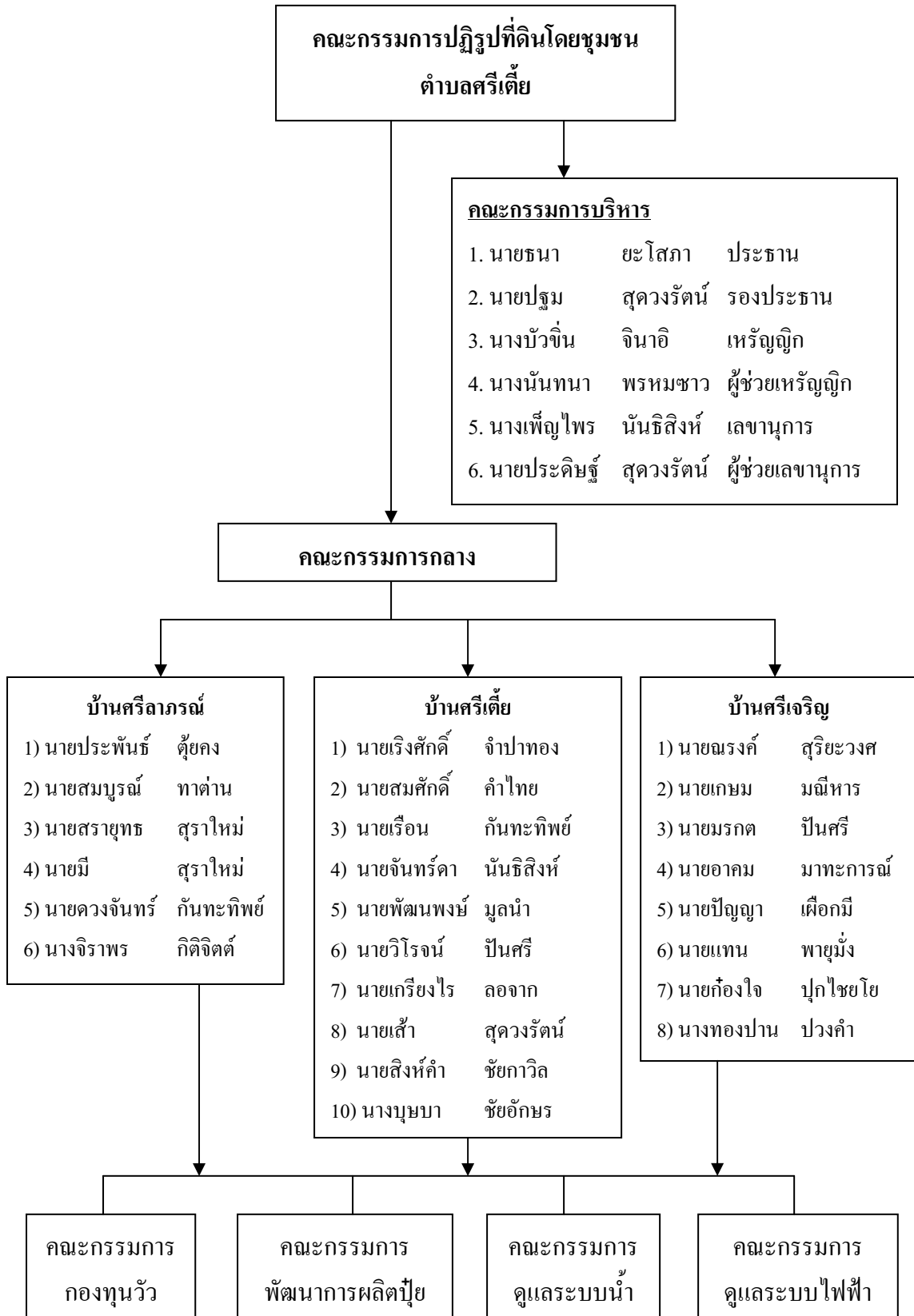
บ้านศรีเตี้ย หมู่ที่ 3 บ้านศรีเจริญ หมู่ที่ 6 และบ้านศรีลาภรณ์ หมู่ที่ 7 อำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน ทั้งสามหมู่บ้านมีประชากรรวม 540 หลังคาเรือน จำนวน 2,200 คน พื้นที่ป่าชุมชนบ้านศรีเตี้ย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ห่างออกไปประมาณ 400 เมตร ทิศเหนือติดกับตำบลหนองล่องกิ่ง อำเภอเวียงหนองล่อง ทิศใต้ติดป่าบ้านสันปูเลย และบ้านดงขี้เหล็ก อำเภอบ้านโฮ่ง ทิศตะวันตกติดตำบลหนองปลาซวย อำเภอบ้านโฮ่ง

ชาวบ้านเป็นเกษตรกรปลูกไม้ผล เช่น มะม่วง ลำไย ในฤดูฝนจะปลูกพืชผักสวนครัวเพื่อจำหน่าย พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินดอนขาดแคลนน้ำ จึงไม่สามารถทำนาได้ ชาวบ้านบางส่วนต้องท่อน้ำจากแม่น้ำปิงมาใช้ บางส่วนลงหุ้นกันขุดเจาะน้ำบาดาล และได้ของบประมาณจากหน่วยงานท้องถิ่นเพื่อสนับสนุนการขุดอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก

การปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน : การแก้ปัญหาที่ดินของชาวศรีเตี้ย

จากประวัติการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งที่ดินทำกินของชาวศรีเตี้ยนั้น พบว่า ชาวบ้านเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากความล้มเหลวของนโยบายการจัดการที่ดินผืนใหญ่บ้านโฮ่ง - ป่าซาง ซึ่งเคยเป็นที่ทำกินของชุมชน และเป็นที่ดินในโครงการจัดสรรที่ดินให้กับราษฎรที่ไม่มีที่ดินทำกินเมื่อปี พ.ศ. 2508 แต่ก็ถูกเพิกถอนสิทธิในการได้รับที่ดิน และชาวบ้านได้ต่อสู้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2532 จวบจนปี พ.ศ. 2540 ชาวบ้านจึงได้ยึดที่ดินดังกล่าว มาทำการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน โดยมีคณะกรรมการบริหารจาก 3 หมู่บ้านจำนวน 6 คน และมีโครงสร้างการบริหารงานดังนี้

โครงสร้างการบริหารงานกลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนตำบลศรีเตี้ย

และเพื่อให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ในที่ดินที่ได้รับจากการปฏิรูปอย่างยั่งยืน และป้องกันไม่ให้มีการขายที่ดินให้กับบุคคลภายนอก ชุมชนจึงถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินร่วมกัน ในรูปของโฉนดชุมชนและมอบโฉนดชุมชนให้สมาชิกแต่ละรายได้เข้าทำประโยชน์ พร้อมทั้งได้กันพื้นที่บางส่วนประมาณ 800 ไร่ ไว้เป็นที่ดินหน้าหมู่บ้าน (ที่ดินสาธารณะประโยชน์) เพื่อสร้างอ่างเก็บน้ำ และป่าชุมชน แต่เนื่องจากในหมู่บ้านขาดแคลนสาธารณูปโภค ไฟฟ้า และน้ำเพื่อการเกษตร ชาวบ้านจึงได้ขอรับการสนับสนุนจากสำนักงานพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.)

บ้านมั่นคงชนบท : เพื่อชีวิตที่ดีขึ้น

ในปี พ.ศ. 2549 กลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนบ้านศรีเตี้ย ได้เสนอโครงการบ้านมั่นคงชนบทต่อสำนักงานพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) โดยมีวัตถุประสงค์หลัก 3 ข้อ คือ

1. เพื่อพัฒนาระบบสาธารณูปโภค สาธารณูปการ ให้เกิดระบบการจัดการที่ดินโดยชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ และสามารถขยายผลการพัฒนาอันเกิดจากต้นทุนของโครงการไปยังชอยอื่นๆในพื้นที่ หรือกลุ่มอื่น ๆ ในเครือข่ายปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน
2. เพื่อสนับสนุนให้ชุมชนมีความมั่นคงและยั่งยืน ในการใช้ประโยชน์ในที่ดินที่ทิ้งร้างว่างเปล่าอย่างเต็มรูปแบบ โดยเน้นการกระจายการถือครองที่ดินอย่างเป็นธรรม และเน้นกรรมสิทธิ์ร่วมกันของชุมชน
3. เพื่อสนับสนุนให้สมาชิกกลุ่มปฏิรูปที่ดินโดยชุมชนมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาความยากจนในด้านที่ดิน และที่ดินทำกิน โดยการพัฒนาปรับเปลี่ยนระบบการผลิต และการดำเนินชีวิตโดยยึดถือหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ทั้งนี้โครงการขอสนับสนุนการขยายการจ่ายไฟฟ้าในพื้นที่ การขุดเจาะบ่อน้ำบาดาลติดซัมเมอร์ การจัดตั้งกองทุนวัวเนื้อ และการทำปุ๋ยอินทรีย์เพื่อลดต้นทุนการผลิต รวมเป็นเงินทั้งสิ้น 1,960,300 บาท โดยมีกรรมการดูแลโครงการย่อยทั้ง 4 อย่างใกล้ชิด เพื่อให้บริการประมาณที่ได้รับ การสนับสนุนและประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากโครงการย่อยในอนาคต สามารถนำไปหมุนเวียนเพื่อบริหารจัดการโครงการย่อยเหล่านั้นได้อย่างต่อเนื่อง

ถอดบทเรียนจากชุมชน

ชุมชนบ้านศรีเตี้ยมีประวัติการต่อสู้เพื่อการใช้ประโยชน์จากที่ดินมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2509 จนถึงปี พ.ศ. 2540 ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันยึดที่ดินที่เคยเป็นป่าชุมชน แต่ได้ถูกนายทุนนอกชุมชนนำไปออกโฉนดอย่างผิดกฎหมาย กลับคืนมาเป็นของชุมชน และเพื่อป้องกันที่ดินหลุดไปเป็นของคนนอกชุมชน จึงได้นำที่ดินดังกล่าวมาออกเป็นโฉนดชุมชน เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน และได้กันพื้นที่จำนวนประมาณ 800 ไร่ เป็นที่สาธารณะและป่าชุมชน

กล่าวได้ว่าชุมชนบ้านศรีเตี้ย ได้ใช้สิทธิชุมชนในการจัดการที่ดิน ในลักษณะการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน มีการออกโฉนดชุมชนและการดูแลป่าชุมชนในท้ายที่สุด

7. ภาพรวมการแก้ปัญหาสิทธิที่ดินของภาคเหนือ

จากกรณีศึกษาทั้ง 6 แห่งในภาคเหนือ อันได้แก่ 1. บ้านต๋อม จังหวัดพะเยา 2. บ้านโป่ง จังหวัดเชียงใหม่ 3. บ้านห้วยอีค่าง จังหวัดเชียงใหม่ 4. บ้านม่อนบ่เฮาะ จังหวัดเชียงใหม่ 5. บ้านแม่ละนา จังหวัดแม่ฮ่องสอน 6. บ้านศรีเตี้ย จังหวัดลำพูน ทั้ง 6 กรณีมีลักษณะร่วมในการแก้ปัญหาสิทธิที่ดินที่น่าสนใจดังนี้

1. ใช้การประชุมแบบมีส่วนร่วม ทุกชุมชนที่ได้ทำการศึกษาแม้จะมีที่มาของปัญหาแตกต่างกัน เช่น บ้านต๋อม ชาวบ้านมีหนี้สินจึงขายที่ดินทำกิน บ้านม่อนบ่เฮาะ เกิดปัญหาน้ำท่วมเป็นต้น แต่ทุกชุมชนได้นำปัญหาเหล่านั้นมาพูดคุยและประชุมกัน โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนได้ออกความคิดเห็น และหาข้อสรุปเพื่อหาแนวทางแก้ปัญหาต่อไป

2. ใช้ความเป็นพี่เป็นน้องและจิตวิญญาณชุมชน ด้วยความที่ทุกชุมชนเป็นชุมชนเก่าแก่ มีรากทางวัฒนธรรมและวิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกัน มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่แน่นแฟ้น ทำให้หลายชุมชนใช้ประเพณีวัฒนธรรมมาเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหา เช่น บ้านห้วยอีค่าง และบ้านแม่ละนา ใช้ความเชื่อของชนเผ่ามาเป็นตัวกำหนดกฎกติกาการจัดการป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอยสามารถสงวนรักษาป่าและที่ดินไว้ในชุมชน

3. ได้รับความช่วยเหลือจากพันธมิตรภายนอก ซึ่งพันธมิตรนั้นมีทั้งภาครัฐ เช่น สำนักงานพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ในโครงการบ้านมั่นคงตำบลศรีเตี้ยและบ้านต๋อม และสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ในกรณีบ้านม่อนบ่เฮาะ ส่วนพันธมิตรที่เป็นภาคเอกชน ได้แก่ โครงการบ้านมั่นคงของบ้านแม่ละนา และพันธมิตรภาคประชาชน ได้แก่ เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคเหนือ ซึ่งหลายชุมชนได้เข้าเป็นสมาชิก เกิดการเรียนรู้และถอดประสบการณ์จากชุมชนอื่น และที่สำคัญการร้องเรียนผ่านเครือข่ายย่อมมีน้ำหนักกว่าการร้องเรียนเพียงชุมชนเดียวตามลำพัง เช่น กรณีชุมชนบ้านศรีเตี้ย การร้องเรียนผ่านเครือข่าย ทำให้เรื่องดังกล่าวถูกส่งไปถึงสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี และเกิดการแก้ปัญหาที่เป็นรูปธรรมจากภาครัฐมากขึ้น

4. เกิดกระบวนการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน เรื่องนี้ถือได้ว่าเป็นเรื่องเด่นของการแก้ปัญหาสิทธิที่ดินของทั้ง 6 กรณี จากการศึกษาพบว่า เมื่อชุมชนเกิดปัญหาเรื่องการใช้ประโยชน์ที่ดิน และที่ดินบางแห่งไม่สามารถออกโฉนดหรือ นส.3 ให้แก่ผู้ครอบครองได้ เช่น กรณีของบ้านแม่ละนา ซึ่งที่ตั้งส่วนใหญ่ของชุมชนอยู่ในเขตป่าสงวน หรือกรณีบ้านโป่งที่ชาวบ้านขายสิทธิในการครอบครองที่ดินให้แก่นายทุนไปแล้ว แต่ทุกกรณีชาวบ้านสามารถเจรจากับเจ้าของที่ดิน นำที่ดินดังกล่าวมาทำการปฏิรูปโดยชุมชน เปิดโอกาสให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์จากที่ดิน เป็นจุดกำเนิดโฉนดชุมชน ซึ่งเป็นเอกสารสิทธิที่ให้อำนาจชุมชนในการดูแลการซื้อขาย หรือการใช้ประโยชน์ในที่ดิน

โฉนดชุมชนหรือโฉนดที่ดินชุมชนนั้น เป็นเอกสารสิทธิที่ชุมชนเป็นเจ้าของ โดยแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้เป็นที่ดินสาธารณะสำหรับทำประโยชน์ร่วมกัน เช่น สร้างห้องประชุม แปลงผักรวม

(บางชุมชนเรียกพื้นที่สาธารณะส่วนนี้ว่า ที่ดินหน้าหมู่บ้าน) หรือแม้แต่ใช้เป็นป่าชุมชน นอกจากโฉนดชุมชนจะแบ่งพื้นที่ไว้ใช้ประโยชน์ร่วมกันแล้ว ในส่วนที่สมาชิกแต่ละคนครอบครอง ก็ได้ออกโฉนดชุมชนให้แก่สมาชิก ซึ่งคล้ายกับโฉนดที่ทางราชการออกให้ คือ มีภาพแสดงลักษณะของที่ดิน มีอาณาเขตและขนาดของที่ดินอย่างชัดเจน แต่โฉนดชุมชนไม่สามารถซื้อขายเปลี่ยนมือได้อย่างเสรี ต้องขายให้กับสมาชิกในชุมชนเท่านั้น และต้องได้รับความเห็นชอบจากกรรมการก่อน

ท้ายที่สุดพบว่า การแก้ปัญหาสิทธิในที่ดินของภาคเหนือ นั้น ชาวบ้านได้ใช้สิทธิชุมชนซึ่งเป็นสิทธิมนุษยชนประเภทหนึ่ง ที่เกิดจากความสัมพันธ์ ขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีวัฒนธรรมอันดีงามของชุมชน มาเป็นแนวทางหลักในการแก้ปัญหาของชุมชน ซึ่งสิทธิชุมชนเป็นสิทธิพื้นฐานที่ชุมชนพึงมี สำหรับใช้จัดการทรัพยากรที่ดินในชุมชน เพื่อประโยชน์อย่างยั่งยืนในการดูแลทรัพยากรดิน น้ำ และป่าต่อไปในอนาคต

2.2.2 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การศึกษาในครั้งนี้มีกรณีศึกษาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 10 ตัวอย่าง อยู่ในพื้นที่ 3 จังหวัด ได้แก่ สุรินทร์ ขอนแก่น และนครพนม ซึ่งแต่ละกรณีศึกษามีความน่าสนใจ และมีแนวทางการจัดการที่ดินโดยชุมชน ในประเด็นที่แตกต่างกันออกไป โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. สหกรณ์เครดิตยูเนียนคอคโคจำกัด สุรินทร์ : ออมทรัพย์ไถ่ถอนที่ดิน

ข้อมูลทั่วไป

สหกรณ์เครดิตยูเนียนคอคโค จำกัด อยู่ที่ ตำบลคอคโค อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ บนถนนสายสุรินทร์ - บุรีรัมย์ ห่างจากเมืองสุรินทร์มาทาง จ.บุรีรัมย์ 3 กิโลเมตร ใช้สำนักงานเดียวกับศูนย์การเรียนรู้วิฑูรย์ชุมชนคอคโค สหกรณ์ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2536 แต่ก่อนจะมาเป็นสหกรณ์ดังเช่นในปัจจุบัน เกษตรกรกลุ่มนี้ได้รวมตัวกันก่อตั้งกลุ่มเกษตรกรทำนา ตำบลคอคโคตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518

ความเป็นมา

เมื่อปี พ.ศ. 2518 เกษตรกรกลุ่มหนึ่งที่ตำบลคอคโค ได้รวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรทำนาตำบลคอคโค เพื่อจัดหาปุ๋ยราคาถูกให้แก่สมาชิก โดยซื้อปุ๋ยเคมีจากองค์การตลาดสินค้าเกษตร (อตก.) แต่เกิดปัญหาด้านการตลาดและภัยแล้ง สมาชิกเป็นหนี้กลุ่มจำนวนมาก จึงหาทางออกด้วยการไปกู้เงินนอกระบบมาชำระแก่กลุ่ม ทำให้ปัญหากลับทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น เพราะสมาชิกนำเอกสารสิทธิที่ดินไปจำนองไว้กับนายทุนเงินกู้ เป็นเหตุให้สูญเสียที่ดินในเวลาต่อมา

จากปัญหานี้สินที่รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ในปี พ.ศ. 2531 กลุ่มจึงได้ทำการสำรวจสถานการณ์หนี้สินของชาวนาในพื้นที่ และจัดฝึกอบรมให้แก่สมาชิกที่ประสบปัญหา หลังเสร็จสิ้นการอบรมกลุ่มได้มีแนวทาง การช่วยเหลือสมาชิกดังนี้ 1) จัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ 2) ลดการพึ่งพา

สินค้าจากองค์การตลาดสินค้าเกษตร (อตก.) 3) ส่งเสริมการทำเกษตรธรรมชาติ เพื่อลดต้นทุนการผลิต

กลุ่มออมทรัพย์มีสมาชิกรุ่นแรก 52 คน รวบรวมเงินทุนได้เพียง 920 บาท ต่อมาในการประชุมกลุ่มครั้งแรกเมื่อ 2 ธันวาคม 2531 มีผู้สนใจเข้าร่วมประชุม 280 คน ได้ร่วมกันวางแนวทางการดำเนินการแก้ไขปัญหาเงินทุนและหนี้สินของสมาชิก และได้กำหนดให้วันที่ 4 ของทุกเดือนเป็นวันออมทรัพย์

ต่อมาในปี พ.ศ. 2532 กิจกรรมออมทรัพย์ของกลุ่มเติบโตอย่างมาก มีสมาชิกเพิ่มเป็น 200 กว่าราย มีเงินทุนหมุนเวียนมากกว่า 60,000 บาท สามารถให้ความช่วยเหลือสมาชิกที่เดือดร้อนเรื่องทุนประกอบอาชีพ และการดำรงชีพได้จำนวนมาก

ในระหว่างปี พ.ศ. 2532 - 2535 กลุ่มมีพัฒนาการที่ดีมาก คือ นอกจากเรื่องการออมทรัพย์แล้ว ยังได้ส่งเสริมการทำเกษตรธรรมชาติควบคู่ไปด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 เมื่อกลุ่มมีเงินทุนมากขึ้นจึงได้ให้สมาชิกกู้เงินไปไถ่ถอนที่ดินทำกิน ที่ได้จำนองหรือขายฝากกับนายทุนในวงเงินไม่เกิน 10,000 บาท

ปัญหาที่กลุ่มพบในช่วงเวลาดังกล่าว คือ กฎหมาย เพราะกลุ่มไม่มีสถานะเป็นนิติบุคคล จึงไม่สามารถทำนิติกรรมสัญญาได้ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2536 นั้นเองกลุ่มจึงได้จดทะเบียนเป็น “สหกรณ์เครดิตยูเนียนคอโค จำกัด” สมาชิกสามารถกู้เงินดอกเบี้ยต่ำไปไถ่ถอนที่ดินทำกินจากนายทุนเงินกู้ยืมในระบบ โดยนำเอกสารสิทธิที่ดินที่จำนองไว้กับนายทุน มาจำนองไว้กับสหกรณ์แทน ทำให้ลดการสูญเสียที่ดินทำกินของสมาชิกได้จำนวนมาก

จากรายงานประจำปี พ.ศ. 2545 สหกรณ์เครดิตยูเนียนคอโค จำกัด มีสมาชิกทั้งสิ้น 691 ราย ฐานะทางการเงินประจำปี พ.ศ. 2544 มีเงินทุนเรือนหุ้น 2,879,258 บาท เงินทุนสำรอง 185,445.33 บาท เงินรับฝากจากสมาชิก 1,308,067 บาท และจำนวนเงินที่ให้กู้ 3,818,685 บาท

ปัจจุบันสหกรณ์เครดิตยูเนียนคอโค จำกัด มีพื้นที่รับผิดชอบ 12 หมู่บ้าน ในพื้นที่ 2 ตำบล คือ ตำบลคอโค จำนวน 10 หมู่บ้าน และตำบลตระแสง 2 หมู่บ้าน

วิธีดำเนินงานด้านสินเชื่อ

เมื่อมีสมาชิกแจ้งความประสงค์จะขอกู้เงินจากสหกรณ์ เพื่อไปไถ่ถอนที่ดินผ่านทางส่วนงานสินเชื่อของสหกรณ์แล้ว ส่วนงานจะไปดูที่ดินและประเมินราคา แล้วเสนอเข้าที่ประชุมคณะกรรมการบริหารสหกรณ์ ซึ่งจะประชุมกันทุกวันที่ 4 ของเดือน ซึ่งโดยปกติคณะกรรมการจะอนุมัติเงินกู้ให้แก่ผู้ขอกู้ประมาณร้อยละ 60 - 70 ของราคาประเมิน เมื่อคณะกรรมการอนุมัติเงินกู้แล้ว คณะอนุกรรมการฝ่ายสินเชื่อจะจัดทำสัญญาจำนองให้กับสมาชิกที่ยื่นขอกู้ และนัดหมายกับนายทุนเงินกู้รายเดิม เพื่อไปไถ่ถอนจำนองที่สำนักงานที่ดิน และนำเอกสารสิทธินั้นมาจำนองไว้กับสหกรณ์แทน ซึ่งการจำนองที่ดินของสมาชิกกับสหกรณ์จะได้รับการยกเว้นค่าธรรมเนียมจดจำนอง

ส่วนกำหนดระยะเวลาชำระคืนเงินกู้นั้น สมาชิกต้องชำระคืนภายใน 36 - 48 เดือนนับแต่วันรับเงินกู้ สำหรับสมาชิกที่ขอกู้เงินเพื่อไถ่ถอนที่ดินมีมูลค่าเกิน 100,000 บาทนั้น สหกรณ์จะให้กู้ได้เพียงบางส่วน เพราะสหกรณ์มีเงินทุนหมุนเวียนไม่มากพอ ส่วนที่เกินจากที่สหกรณ์ให้กู้ได้ สหกรณ์จะขอกู้เพิ่มเติมจากธนาคารออมสิน แล้วนำมาจ่ายให้แก่สมาชิกต่อไป

การทำงานของสหกรณ์ในระยะเวลาเกือบ 20 ปีที่ผ่านมา ได้ช่วยแก้ปัญหาการสูญเสียที่ดินของเกษตรกรได้มาก ข้อมูล ณ เดือนกุมภาพันธ์ 2547 พบว่า มีสมาชิกได้รับการช่วยเหลือทั้งสิ้น 41 ราย รวมพื้นที่ 213 ไร่ 1 งาน 98 ตารางวา วงเงินมากกว่า 1,500,000 บาท และสมาชิกผู้กู้ทุกรายส่งชำระหนี้ได้ตามกำหนด

ปัจจัยหนึ่งที่ช่วยให้การทำงานของสหกรณ์ ประสบความสำเร็จด้วยดี คือ มีการทำการประชาสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง โดยใช้สื่อวิทยุชุมชนและการจัดเวทีสัญจร พบปะสมาชิกในหมู่บ้านต่าง ๆ เพื่อรับฟังข้อคิดเห็น แลกเปลี่ยนข้อมูลกับสมาชิกและประชาชนผู้สนใจทั่วไป ซึ่งช่วยให้เกิดความสัมพันธ์อันดีกับสมาชิก และมีผู้สนใจขอเข้าเป็นสมาชิกตามมา โดยเฉพาะในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 สมาชิกประสบปัญหาเรื่องการประกอบอาชีพอย่างมาก ส่งผลถึงสถานภาพการเป็นสมาชิก การจัดเวทีสัญจรช่วยสร้างความมั่นใจให้กับสมาชิกและประชาชนในท้องถิ่นอย่างมาก ทำให้สามารถขยายจำนวนสมาชิกได้มาก โดยเฉพาะในช่วงปลายปี พ.ศ. 2546

อุปสรรคข้อจำกัดของสหกรณ์

จากการดำเนินงานของสหกรณ์เครดิตยูเนียนคอคโค จำกัด ในช่วงที่ผ่านมาพบว่ามีปัญหาอุปสรรคบางประการ ซึ่งสามารถแบ่งได้ 2 ด้านหลัก ๆ ดังนี้

1. ด้านกฎหมาย ตามพระราชบัญญัติสหกรณ์ปี พ.ศ. 2541 กำหนดให้กรรมการสหกรณ์ชุดเก่าไม่สามารถดำรงตำแหน่งต่อเนื่องได้ การเลือกตั้งคณะกรรมการชุดใหม่ ส่งผลต่อความเชื่อถือของสมาชิก เพราะสมาชิกยังให้ความเคารพนับถือ และเชื่อมั่นในประสบการณ์และการบริหารงานของกรรมการชุดเก่ามากกว่า ส่งผลให้มีสมาชิกส่วนหนึ่งลาออกจากการเป็นสมาชิก

อุปสรรคอีกเรื่องหนึ่ง คือ ข้อจำกัดการทำธุรกิจในด้านอื่น ๆ ของสหกรณ์ ซึ่งกฎหมายไม่เปิดโอกาสให้สหกรณ์ให้สินเชื่อเพื่อซื้อที่ดินก่อสร้างบ้าน หรือที่ดินแปลงใหม่เพื่อทำการเพาะปลูกได้ สมาชิกผู้มีความประสงค์จะซื้อที่ดิน จึงไม่สามารถขอรับสินเชื่อจากสหกรณ์ได้ ทั้งนี้ ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องในจังหวัดสุรินทร์ให้ความเห็นว่าไม่สามารถดำเนินการได้เพราะอาจผิดกฎหมาย

ข้อจำกัดเรื่องพื้นที่บริการก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่พบ เนื่องจากสหกรณ์ถูกจำกัดพื้นที่ดำเนินงานอยู่ในวงแคบ เฉพาะตำบลหรือหมู่บ้านเท่านั้น จึงไม่สามารถรับเกษตรกรในพื้นที่อื่นเข้าเป็นสมาชิกได้ ทำให้เกษตรกรเหล่านั้นสูญเสียโอกาสในการเข้าถึงแหล่งสินเชื่อเพื่อการประกอบอาชีพ รวมถึงขาดการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ด้วย

2. การจัดการภาครัฐ เรื่องนี้น่าเป็นห่วงอย่างยิ่ง เนื่องจากภาครัฐที่ดูแลงานด้านสหกรณ์ของจังหวัดสุรินทร์ มีความเข้าใจหลักการทำงานของสหกรณ์เครดิตยูเนียนที่แตกต่างกัน และมีความสับสนกับเรื่องสหกรณ์การเกษตร ทำให้การส่งเสริมกิจกรรมสหกรณ์เครดิตยูเนียนไม่มีประสิทธิภาพ รวมทั้งระบบการตรวจสอบบัญชีที่ไม่เป็นไปตามระยะเวลาที่กำหนด ขัดกับกฎข้อบังคับการบริหารจัดการสหกรณ์

ถอดบทเรียนจากชุมชน

กรณีสหกรณ์เครดิตยูเนียนคอคโค จำกัด มีบทเรียนที่น่าสนใจในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในการจัดการที่ดิน ดังนี้

สหกรณ์ก่อตั้งจากการรวมกลุ่มของเกษตรกรที่อ้อมทรัพย์ร่วมกัน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการกู้ยืมเงินไปไถ่ถอนที่ดินจากนายทุนนอกระบบ ซึ่งประโยชน์โดยตรงที่สมาชิกได้รับคือ การเข้าถึงแหล่งสินเชื่อที่ยุติธรรมนั้น ช่วยให้สมาชิกยังสามารถรักษาที่ดินไว้เป็นสมบัติของตนเองสืบต่อไป และเมื่อมีที่ดินทำกินก็หมายถึง การมีรายได้ มีครอบครัวอบอุ่น และคุณภาพชีวิตที่ดี

สิ่งที่สมาชิกได้มากกว่าแหล่งสินเชื่อก็คือ สวัสดิการชุมชน โดยสหกรณ์ได้จัดสรรเงินทุนส่วนหนึ่งมาเป็นสวัสดิการทางสังคมให้แก่สมาชิก ซึ่งกองทุนอื่น ๆ เช่น กองทุนหมู่บ้าน ไม่สามารถให้ความช่วยเหลือสมาชิกในลักษณะนี้ได้ นับว่าเป็นความเอื้ออาทรที่คนในชุมชนได้เอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อกัน ทำให้ชุมชนสงบร่มเย็นเป็นชุมชนเข้มแข็งต่อไป

สำหรับสมาชิกผู้ฝากเงินนั้น สิ่งที่ได้จากสหกรณ์ก็คือ ได้ดอกเบี้ยเงินฝากที่สูงกว่าการฝากเงินกับสถาบันการเงินทั่วไป ทำให้สมาชิกมีรายได้เพิ่มขึ้น

นอกจากนั้นอีกสิ่งหนึ่งที่พบจากกรณีศึกษานี้ คือ การนำระบบวัฒนธรรมชุมชนมาใช้ในการดำเนินงาน มากกว่าการใช้มาตรการทางกฎหมาย เช่น เรื่องการเจรจากรณีลูกหนี้ผิดนัดชำระหนี้ ซึ่งวัฒนธรรมชุมชนมีความยืดหยุ่นสูง และใช้ได้ผลดี ก่อให้เกิดความเอื้ออาทรกันในหมู่บ้าน อีกกรณีหนึ่งหากสมาชิกจำนองที่ดินไว้กับนายทุน สมาชิกจะไม่สามารถเข้าไปทำการเพาะปลูกได้ แต่การจำนองไว้กับสหกรณ์ สมาชิกยังสามารถทำการเพาะปลูกต่อไปได้ ช่วยให้สมาชิกมีรายได้ ชุมชนมีความสุข สร้างความสัมพันธ์ที่ดีในหมู่สมาชิก ซึ่งหากนำมาตรการทางกฎหมายมาใช้ คงไม่สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้

จากความสัมพันธ์อันดีของหมู่สมาชิกนี้เอง ส่งผลให้สมาชิกเกิดความตื่นตัว ต้องการพัฒนาตนเองในด้านต่าง ๆ เช่น เรื่องเกษตรธรรมชาติ เป็นต้น ซึ่งต่อมาชุมชนได้ร่วมกันจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้วิทยุชุมชนคอคโคในปี พ.ศ. 2545

สหกรณ์เครดิตยูเนียนคอคโค จำกัด เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของภาคประชาชนที่รวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหา เรื่องการสูญเสียที่ดินในชุมชน ซึ่งหากรอให้ภาครัฐเข้ามาช่วยเหลือ คงไม่สามารถแก้ปัญหาเรื่องนี้ได้อย่างทันการ และสอดคล้องกับสภาพชุมชน

ส่วนเรื่องเอกสารสิทธิที่ดินนั้น สหกรณ์เครดิตยูเนียนคอโค จำกัด ไม่ได้จัดทำเอกสารสิทธิที่เป็นรูปแบบเฉพาะของชุมชน แต่ได้นำหลักการสหกรณ์มาช่วยให้เกษตรกรสามารถรักษาที่ดินของตนเองไว้ได้ต่อไป

2. ป่ากำไลจาน สุรินทร์ : การทับซ้อนของนโยบายรัฐบาล

ข้อมูลทั่วไป

ป่ากำไลจาน หรือภาษาท้องถิ่นเรียกว่า ปรีระเบาะ แปลว่า ป่าสิ่งของ ป่าทรัพย์สิน กรมป่าไม้ขึ้นทะเบียนเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ. 2517 มีเนื้อที่จำนวน 15,600 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ตำบลทุ่งมน และตำบลสมุด อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ โดยมีอาณาเขตดังนี้

ด้านทิศเหนือ	ติดตำบลสวาย
ด้านทิศใต้	ติดตำบลปรือ
ด้านทิศตะวันตก	ติดลำน้ำชี ตำบลป่าขัน อำเภอพลับพลาไชย จังหวัดบุรีรัมย์
ด้านทิศตะวันออก	ติดตำบลปราสาท

ในบริเวณใกล้เคียงกับป่ากำไลจาน มีพื้นที่ซึ่งมีปัญหาเรื่องการทับซ้อนของเอกสารสิทธิที่ดิน ระหว่างรัฐกับประชาชนอีก 3 แห่ง คือ ทุ่งโครอย ป่ากระทมเกวียน หนองถนน (หนองจิก) ซึ่งทุ่งโครอยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของป่ากำไลจาน แต่เรียกชื่อต่างกันไป

ชุมชนที่อยู่ในบริเวณป่ากำไลจาน คือ บ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2 ตำบลทุ่งมน และชาวบ้านในตำบลสมุด ซึ่งแต่เดิมตำบลสมุดเป็นส่วนหนึ่งของบ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2 แต่ได้แยกเป็นตำบลสมุดเมื่อปี พ.ศ. 2535 เพราะมีประชากรเพิ่มขึ้น การปกครองดูแลทำได้ไม่ทั่วถึง

ชุมชน : ความเป็นมา

บ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2 ตำบลทุ่งมน อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของจังหวัดสุรินทร์ ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 42 กิโลเมตร ห่างจากอำเภอปราสาทประมาณ 12 กิโลเมตร

บ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2 เดิมเรียกว่า บ้านทุ่งมนตะวันออก มีอายุเก่าแก่มากกว่า 200 ปี จากหลักฐานที่พบและคำบอกเล่าของคนแก่ในชุมชน เริ่มที่ตำนานโคกโบราณอันเป็นที่ตั้งของปราสาทหินเก่า ซึ่งปัจจุบันพบเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมาก

ประมาณปี พ.ศ. 2421 นายมาก นางมูล ต้นตระกูล ประชุมรักษ์ นายตอน (ตระกูลสมใจหวัง) และยายเขียวกับตาเฒ่า เป็นผู้นำกลุ่มแรก ๆ ที่อพยพมาอยู่ ต่อมาเมื่อครอบครัวอื่น ๆ ตามมาสมทบอีก ทั้งหมดตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณโคกจ้อแจก สันนิษฐานว่าบุคคลเหล่านี้ย้ายมาจากบ้านโคกจ้อ (ปัจจุบันคือ บ้านโคกจ้อ หมู่ที่ 4 ตำบลสมุด) และบ้านทุ่งมนตะวันตก ส่วนสาเหตุของการย้ายถิ่นนั้น คาดว่าเนื่องจากที่ดินทำกินในชุมชนเดิมคับแคบ จึงย้ายมาอยู่ที่บ้านทุ่งมนตะวันออก

ซึ่งขณะนั้นมีบ้านทุ่งมนตะวันตกอยู่ก่อนแล้ว กลุ่มผู้ย้ายมาใหม่ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้านทุ่งมนเดิม จึงได้ตั้งชื่อบ้านว่า บ้านทุ่งมนตะวันออก ซึ่งปัจจุบันคือบ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2

ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2533 คณะกรรมการหมู่บ้านและคณะกรรมการสภาตำบลทุ่งมน ได้ประกาศแบ่งบ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2 ออกเป็นหมู่ที่ 19 เพื่อความสะดวกในการปกครอง และต่อมาปี พ.ศ. 2535 บ้านทุ่งมนหมู่ที่ 19 ก็ได้แยกออกมาเป็นตำบลมุดในที่สุด

ภูมิประเทศ

ตำบลทุ่งมนและตำบลมุด มีพืชพรรณในลักษณะป่าเต็งรัง พื้นที่ด้านทิศเหนือ (เขตตำบลมุด) เป็นที่ทำการเกษตร บางแห่งเป็นที่ราบมีโขดหินสลับ บางแห่งมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่น ส่วนพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนา ส่วนมากมีโขดหินปรากฏอยู่ทั่วไป

พื้นที่ทั่วไปเป็นป่าโคกและลูกคลื่นลอนลาด พบหินอัคนีจำนวนมาก พื้นที่ราบลุ่มรอบ ๆ ป่าใช้ทำการเกษตรและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวส่วนมากอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่ากำไสจาน เขตปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตร และพื้นที่สาธารณประโยชน์สำหรับการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า ทุ่งโครอย พื้นที่ด้านทิศใต้และทิศตะวันออก ส่วนใหญ่เป็นที่ราบกว้างเหมาะแก่การเพาะปลูก

ข้อมูลพื้นฐานชุมชน

จากการเก็บข้อมูลด้านสถิติเมื่อปี พ.ศ. 2547 พบว่า บ้านทุ่งมนหมู่ที่ 2 มีประชากร 68 ครัวเรือน เพศชาย 170 คน เพศหญิง 170 คน รวมทั้งสิ้น 340 คน

ระดับการศึกษา ส่วนมากจบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 6 ส่วนที่จบมัธยมศึกษา และสูงกว่ามัศึกษามีจำนวนน้อย เหตุผลที่ประชากรในหมู่บ้านไม่ค่อยได้รับการศึกษา เพราะความยากจน มีรายได้ไม่แน่นอน รายได้หลักมาจากการทำนาแต่เพียงอย่างเดียว ประกอบกับที่ดินมีขนาดเล็ก และทำการเกษตรแบบพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก

การประกอบอาชีพ ประชากรส่วนใหญ่จำนวน 40 ครัวเรือนทำนาเป็นอาชีพหลัก รองลงมาจำนวน 5 ครัวเรือนรับราชการ ที่เหลือทำการค้า ประกอบอาชีพอิสระและรับจ้างทั่วไป

อาชีพทางการเกษตรอื่น ๆ ได้แก่ การเลี้ยงปลาสลิด การทำไร่ถั่วลิสง ปลูกสวนปาล์ม ปลูกกล้วย ปลูกส้ม และเลี้ยงปลา

ลักษณะสังคมและวัฒนธรรม ชุมชนบ้านทุ่งมน หมู่ที่ 2 ส่วนมากเป็นคนไทยเชื้อสายเขมร ซึ่งกลุ่มนี้เป็นคนดั้งเดิมอยู่ในพื้นที่นี้มาไม่น้อยกว่า 200 ปี แต่ปัจจุบันชุมชนขยายขึ้น มีประชากรประกอบด้วยคนหลายวัฒนธรรมอาศัยอยู่ร่วมกัน ได้แก่ เขมร ลาว ไทย จีน มีโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่เหนียวแน่น การแต่งงานกันภายในชุมชนทำให้คนส่วนมากในหมู่บ้านเกี่ยวดองมีสายสัมพันธ์กันอย่างแน่นหนา เนื่องจากต้นตระกูลของบรรพบุรุษล้วนมี

รากเหง้าเดียวกัน การแบ่งแยกสายตระกูลตามประกาศพระราชบัญญัตินามสกุลของทางราชการ
เกิดขึ้นในภายหลัง

ด้านวัฒนธรรมความเชื่อ ชุมชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ และมีความเชื่อเรื่องผีและ
การทรงเจ้า แบบเดียวกับชุมชนโบราณทั่วไป เช่น การรำแม่มด เพื่อทำนายโชคชะตา การรักษา
อาการเจ็บป่วย การติดตามทรัพย์สินที่สูญหาย เป็นต้น ในการประกอบพิธีจะมีดนตรีพื้นบ้านและ
การฟ้อนรำประกอบด้วย

บุญประเพณี ในรอบ 1 ปี ชุมชนจะจัดงานบุญหลายครั้ง ได้แก่ บุญปีใหม่ เทศน์มหาชาติ
สงกรานต์ บุญลานบ้าน รำตรุษ (เช่น ปู่ตาเนี้ยะตา) บุญเข้าพรรษา แห่เทียนพรรษา สารทเล็กใน
เดือนกันยายน โดยเฉพาะประเพณีแซนโดนตา ชาวไทยเขมรถือว่าเป็นสารทใหญ่และสำคัญ จะ
ทำพิธีในเดือนตุลาคม ประเพณีออกพรรษากวนข้าวทิพย์ ลอยกระทง บุญสงฆ์ยี่เป็ง

ป่ากำไลจานกับนโยบายภาครัฐ

ในอดีตป่ากำไลจานประกอบด้วยป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณ และป่าทามบริเวณที่ราบลุ่มต่ำ
พื้นที่บางส่วนเป็นดินลูกรัง มีหินโผล่เป็นระยะ ๆ หินที่พบส่วนมากเป็นหินอัคนีที่เกิดจากการดัน
ตัวของเปลือกโลก พื้นที่ป่ามีความหนาแน่นเป็นหย่อม ๆ

จากสภาพป่าที่อุดมสมบูรณ์ในอดีตได้เริ่มหมดไป เมื่อมีการสัมปทานป่าไม้ก่อนปี พ.ศ.
2500 และต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2504 - 2505 การรถไฟแห่งประเทศไทย ได้ให้สัมปทานตัดไม้หมอน
รถไฟ และไม้ฟืนรถไฟ ไม้ขนาดใหญ่จำพวกไม้แดง เต็ง รัง เริ่มร่อยหรอลงไปอย่างมาก ต่อมาใน
ปี พ.ศ. 2506 - 2507 มีการสัมปทานตัดไม้เผาถ่าน ประกอบกับชาวบ้านเองก็ได้ตัดไม้มาเผาถ่าน
สร้างบ้าน และใช้ในการทำการเกษตร และการบุกรุกเป็นพื้นที่ทำกินที่ตามมาในภายหลัง ก็ยิ่งทำ
ให้สภาพป่าเสื่อมโทรมลงเรื่อย ๆ

ประกอบกับในระหว่างปี พ.ศ. 2504 - 2520 ราชการได้ส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ คือ
ปอและมันสำปะหลัง จึงส่งผลให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว จนมีคำพูดว่า “มันมาป่าแตก ปอมา
ป่าเตียน”

ต่อมาในปี พ.ศ. 2517 กรมป่าไม้ได้ประกาศขึ้นทะเบียนให้ป่ากำไลจานเป็นป่าสงวน
แห่งชาติ มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 15,600 ไร่ ซึ่งทับซ้อนกับที่ดินเกษตรกรรมของชาวบ้านประมาณ 2,600
ไร่ ดังนั้นจึงมีพื้นที่ป่าจริง ๆ เพียง 13,000 ไร่

และในระหว่างปี พ.ศ. 2518 มีการก่อตั้งสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.)
รัฐบาลมีนโยบายจะนำที่ดินป่าเสื่อมโทรมมาจัดสรรให้เกษตรกร

ในปี พ.ศ. 2526 มีการออกหนังสือสำหรับที่หลวง (นสล.) ในเขตป่ากำไลจาน ซึ่งทับซ้อน
กับหนังสือแสดงสิทธิการครอบครองที่ดิน (ส.ค.1) ที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์อยู่ก่อนแล้ว ทำให้
ปัญหาเรื่องการใช้ประโยชน์ที่ดินทวีความรุนแรงมากขึ้น และมีปัญหาสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ในปี พ.ศ. 2537 มีประกาศให้ป่ากำไลจานส่วนใหญ่ออกจากพื้นที่เขตป่าสงวนแห่งชาติให้สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) นำไปจัดสรรให้เกษตรกรทั่วไป

นอกจากป่ากำไลจานแล้ว พื้นที่ป่าที่อยู่บริเวณเดียวกับป่ากำไลจาน คือ ป่าทุ่งโครอย ป่ากระทมเกวียน หนองถนน (หนองจิก) ก็เกิดปัญหาเรื่องที่ดินจากนโยบายของรัฐบาลด้วยเช่นกัน

ปัจจุบันบ้านทุ่งมน หมู่ 2 ประชากรในหมู่บ้านส่วนใหญ่มีเอกสารสิทธิที่ดินประเภท ส.ป.ก.4-01 รองลงมา คือ โฉนด น.ส.3 หนังสือแสดงการครอบครองที่ดิน (ส.ค.1) หนังสือแสดงสิทธิทำกิน (ส.ท.ก.) และมีจำนวนหนึ่งไม่มีเอกสารสิทธิที่ดินประเภทใด ๆ

ลำดับเหตุการณ์การจัดการที่ดินของป่ากำไลจาน

เพื่อให้เห็นถึงลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับป่ากำไลจาน และป่าในพื้นที่ใกล้เคียง เฉพาะเรื่องเอกสารสิทธิที่ดิน จึงได้รวบรวมรายละเอียดต่าง ๆ เสนอ ดังตารางข้างล่างนี้

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์
2468	ประกาศให้ป่ากำไลจานและทุ่งโครอย เป็นที่สาธารณะประโยชน์ มีเนื้อที่ 15,600 ไร่ และ 3,000 ไร่ ตามลำดับ และให้พื้นที่ป่ากระทมเกวียน เนื้อที่ 1,600 ไร่ ขึ้นทะเบียนเป็นที่ดินหวงห้าม
2495	เริ่มออกใบเหยียบย่ำในเขตป่ากำไลจานและป่ารอบข้าง
2497	เริ่มทำการสำรวจที่ดินและออก ส.ค.1 ในพื้นที่ทั่วไป
2498	ออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) ทำเลเลี้ยงสัตว์ทุ่งโครอย
2504-2505	การรถไฟแห่งประเทศไทยให้สัมปทานตัดไม้ ทำไม้หมอนรถไฟและฟืนรถไฟ ทำให้ไม้เต็ง ไม้รัง และไม้แดงแทบจะหมดไปจากป่า
2507	ออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) และที่ดินสาธารณะประโยชน์ในพื้นที่ป่ากำไลจาน ทับซ้อนที่ดิน ส.ค.1 ของชาวบ้าน จำนวน 9 ราย
2513	สำรวจ และออก น.ส.3 ครุฑดำในพื้นที่ทั่วไป
2517	กรมป่าไม้ประกาศให้ป่ากำไลจานเนื้อที่ 15,600 ไร่ เป็นเขตป่าสงวน ซึ่งในจำนวนนี้ทับซ้อนที่ทำการเกษตรของชาวบ้านประมาณ 2,600 ไร่
2521	สำรวจและออก น.ส.3 ก. นอกเขตป่าสงวนแห่งชาติป่ากำไลจาน
2526	สำรวจและออกหนังสือแสดงสิทธิทำกินประเภท 1 และประเภท 2 (ส.ท.ก.1 และ ส.ท.ก.2) ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่ากำไลจาน และออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) ในพื้นที่ป่ากระทมเกวียน ซึ่งทับซ้อนกับหนังสือแสดงการครอบครองที่ดิน (ส.ค.1) ของชาวบ้านในเขตบ้านตาเจียด หมู่ที่ 1 3 และ 6 ตำบลทุ่งมน จำนวนประมาณ 100 ราย รวมเนื้อที่ประมาณ 928 ไร่ 1 งาน 32 ตารางวา

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์
2533	ประกาศหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) ในพื้นที่หนองถนน (หนองจิก) เนื้อที่ประมาณ 110 ไร่ 35 ตารางวา
2534	ประกาศหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) ในพื้นที่ทุ่งโครอย เนื้อที่ 576-0-04 ไร่ และออกเอกสารสิทธิ น.ส.4 จ. นอกเขตป่าสงวนแห่งชาติกำไสจาน
2537	ประกาศให้พื้นที่ส่วนใหญ่ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติกำไสจาน นำมาให้สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ทำการจัดสรรให้แก่เกษตรกร
2540	รัฐบาลให้สัมปทานปลูกป่า และส่วนราชการท้องถิ่นส่งเสริมให้ชาวบ้านในพื้นที่ป่ากำไสจานปลูกยูคาลิปตัส
2542	ป่าไม้จังหวัดสุรินทร์ ส่งข้าราชการครู ตำรวจ และชาวบ้านในชุมชน จำนวน 20 คน แบ่งเป็น 2 รุ่น รุ่นละ 10 คน อบรมดูงานที่ป่าไม้เขตอุบลราชธานี และจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่ากำไสจาน
2542-2543	มูลนิธิพัฒนาอีสานได้ส่งเสริมชุมชนในการจัดการป่าชุมชน ตามโครงการทบทวนบทบาทหญิงชายกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จัดประชุมทุกหมู่บ้านเพื่อกระตุ้นและปลูกจิตสำนึก เพื่อเป็นการสร้างแกนนำในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีกิจกรรมปลูกป่า จัดเวทีสัมมนา 2 ครั้ง โดยมีส่วนร่วมจากองค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งมน ตำบลสมุด โรงเรียน วัด ชุมชน และกลุ่มพิทักษ์ป่า
มิถุนายน 2543	จัดตั้งคณะทำงานโครงการพัฒนาศักยภาพองค์กรชุมชน ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ จังหวัดสุรินทร์ สนับสนุนการจัดกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนตำบลทุ่งมน ตำบลสมุด กิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดคณะกรรมการป่าชุมชนกำไสจาน ซึ่งมีชาวบ้านจากหมู่บ้านต่าง ๆ รอบป่ากำไสจานเข้าเป็นกรรมการ และต่อมาคณะกรรมการชุดดังกล่าว ได้เข้าเป็นเครือข่ายกับเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์ ทำให้เกิดเครือข่ายเยาวชนพัฒนาท้องถิ่นตามมา
2543	ป่าไม้จังหวัดสุรินทร์จัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่ป่าอนุรักษ์เฉลิมพระเกียรติ และเพิ่มเติมอีก 14 พื้นที่ มอบให้ประชาชนใน 14 หมู่บ้านดูแลรับผิดชอบและสร้างกระบวนการศึกษาดูงานอบรมการดูแลป่าชุมชน และจัดตั้งแกนนำหมู่บ้านละ 10 คน
2544	ป่าชุมชนกำไสจานได้รับการสนับสนุนจากกองทุนทางสังคม ผ่านเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์ ก่อสร้างศูนย์นิเวศ 1 แห่ง
สิงหาคม 2545	จัดเวทีร่วมวิเคราะห์ระดมแนวคิด และแก้ไขปัญหาป่าชุมชนกำไสจาน
2546	ป่าไม้จังหวัดศรีสะเกษนำคณะชาวบ้านอำเภอกุสุมาลย์ จำนวน 180 คน ดูงานการจัดการป่าชุมชนกำไสจาน และป่าไม้จังหวัดสุรินทร์ได้ปลูกป่าในพื้นที่สาธารณะบ้าน

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์
	โคกจ๊ะ ตำบลสมุด และบริเวณที่เลี้ยงสัตว์ทุ่งโครอย ตำบลสมุด แต่ทางป่าไม้ไม่ได้มีหนังสือและไม่ได้แจ้งให้ผู้ใหญ่บ้าน ตลอดจนหน่วยงานที่รับผิดชอบและองค์การบริหารส่วนตำบลสมุด ได้รับทราบล่วงหน้า
พฤษภาคม 2546	จัดเวทีภาคีประสานความร่วมมือระหว่างตำบลทุ่งมนและตำบลสมุด ประสานแกนนำชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ และที่ดินในท้องถิ่น

จากเหตุการณ์ทั้งหมดเห็นได้ว่า เกิดการประกาศเอกสารสิทธิทับซ้อนที่ดินของชาวบ้านหลายครั้ง ซึ่งบางกรณียังคงไม่ได้รับการแก้ไขจนถึงทุกวันนี้ เช่นกรณีการออกหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (น.ส.ล.) เขตป่ากระเทียมเกวียน ทับซ้อนกับหนังสือแสดงการครอบครองที่ดิน (ส.ค.1) ของชาวบ้านตาเจียดหมู่ที่ 1, 3 และ 6 จำนวนประมาณ 100 ราย

ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านใช้ชีวิตดิ้นรน เข้าทำกินในพื้นที่ป่ากระเทียมเกวียนต่อไป เพราะชาวบ้านไม่มีที่ดินทำกินในพื้นที่อื่น ๆ โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2540 - 2545 มีผู้ได้รับผลกระทบ 49 ราย ได้ยื่นหนังสือถึงผู้ว่าราชการจังหวัดสุรินทร์ เพื่อขอเข้าทำกินในเขตป่ากระเทียมเกวียน และได้รับการพิจารณาเห็นชอบ ให้ที่ดินอำเภอดำเนินการออกรังวัด และ อบต.ทุ่งมน ทำประชาคม เพื่อรับฟังความคิดเห็น ซึ่งที่ประชุมเห็นชอบให้ชาวบ้านที่เดือดร้อนเข้าทำกินได้ แต่ห้ามขยายพื้นที่ทำกินเพิ่มเติมจากที่มีอยู่แล้ว

ต่อมาฝ่ายปกครองส่วนท้องถิ่นตำบลทุ่งมนคัดค้านมติของประชาคม และได้ฟ้องร้องดำเนินคดีผู้เกี่ยวข้องในระดับต่าง ๆ ในข้อหาบกพร่องต่อหน้าที่ ซึ่งศาลได้มีคำพิพากษายกฟ้องทุกข้อกล่าวหา ทำให้ปัญหาความขัดแย้งในพื้นที่ป่ากระเทียมเกวียนและทุ่งโครอยยังคงเรื้อรัง และไม่ได้รับการแก้ไขแต่อย่างใด

ปากำไสจาน : ฐานชีวิตชุมชน

ชุมชนที่อยู่รอบ ๆ ปากำไสจานได้อาศัยป่าเป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญในการดำเนินชีวิตมาตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. แหล่งอาหารและยารักษาโรค ในปากำไสจานมีสมุนไพรหลากหลายชนิด ชุมชนได้ส่งเสริมเป็นองค์ความรู้เรื่องการใช้สมุนไพรในการรักษาโรค ซึ่งสามารถรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐานได้

ส่วนเรื่องอาหารนั้น ในป่าอุดมด้วยพืชผักและสัตว์หลายชนิดที่สามารถเก็บกินและขายเป็นรายได้เสริมได้ตลอดทั้งปี เช่น ไข่มดแดง ผักหวาน ผักติ้ว ผักสาบ เปราะหอม ดอกกระเจียว และเห็ดนานาชนิด

2. แหล่งพลังงานและไม่ใช้สอย ชาวบ้านได้เก็บท่อนไม้และกิ่งไม้มาเผาเป็นถ่านและฟืนในการหุงต้ม ไม้บางส่วนก็นำมาสร้างบ้าน และทำอุปกรณ์ทางการเกษตรหลากหลายประเภท

3. เป็นพื้นที่ทำการเกษตร ชาวบ้านในละแวกป่ากำไสจานส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรทำนาข้าว ปลูกถั่วลิสง มันเทศ ผักสวนครัว และยูคาลิปตัส ในช่วงฤดูการทำนา ท้องนาเต็มไปด้วยต้นข้าว ทำให้ชาวบ้านขาดแคลนพื้นที่เลี้ยงสัตว์ จึงได้อาศัยป่ากำไสจานเป็นพื้นที่เลี้ยงวัวควาย ซึ่งสัตว์เลี้ยงเหล่านั้นก็ได้เพิ่มปุ๋ยบำรุงดินให้แก่ป่าอีกทางหนึ่งด้วย

4. แหล่งสืบทอดประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อและประเพณีต่าง ๆ ที่สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เช่น เรื่องผีและการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การฌาปนกิจ ก็ได้ใช้พื้นที่ของป่ากำไสจานเป็นที่ประกอบกิจกรรม ซึ่งทำให้การสืบทอดวัฒนธรรมของชุมชนรอบ ๆ ป่ากำไสจานยังคงอยู่จนถึงปัจจุบัน

5. แหล่งเรียนรู้ตามธรรมชาติ ในป่ากำไสจานมีพรรณพืชและสัตว์นานาชนิดที่สมาชิกในชุมชนโดยเฉพาะเยาวชน ได้เข้ามาเรียนรู้และดูงานอยู่เป็นประจำ

6. แหล่งนันทนาการ ในป่ากำไสจานมีแหล่งน้ำและสภาพป่าที่สามารถใช้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวและนันทนาการให้แก่ชุมชนได้เป็นอย่างดี

7. แหล่งรักษาระบบนิเวศโดยรวม จากการที่ชุมชนได้ดูแลรักษาป่ากำไสจานมาโดยตลอด ส่งผลให้ป่ากำไสจานช่วยรักษาระบบนิเวศของท้องถิ่นโดยรวม โดยสร้างความชุ่มชื้นให้กับแหล่งน้ำ ชุมชนได้มีน้ำใช้เพื่อการอุปโภคและการเกษตร และป่ายังเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าอีกด้วย

ผลกระทบที่เกิดขึ้นและทางออกของปัญหา

ผลกระทบจากนโยบายด้านที่ดินของรัฐบาลที่ทำให้ป่ากำไสจานเสื่อมโทรมลง แบ่งได้ 4 เรื่องใหญ่ ๆ คือ

1. การสัมปทานตัดไม้ของการรถไฟแห่งประเทศไทย โดยให้สัมปทานตัดไม้มาทำไม้หมอนรถไฟและฟันรถไฟในระหว่างปี พ.ศ. 2504 - 2505 ส่งผลให้ไม้ที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ไม้แดง เติ่ง รัง ลดลงและเกือบจะหมดไปจากป่า

2. การสัมปทานการทำถ่านของภาคเอกชน ในระหว่างปี พ.ศ. 2506 - 2507 มีการให้สัมปทานแก่ภาคเอกชนตัดไม้มาเผาถ่าน และประชาชนในแถบนั้นก็ได้อักลอบตัดไม้มาเผาถ่านด้วย ทำให้ไม่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจที่สำคัญถูกทำลายลง

3. นโยบายพืชเศรษฐกิจ รัฐบาลได้ส่งเสริมการปลูกมันสำปะหลังและปอ ในระหว่างปี พ.ศ. 2504 - 2520 ทำให้ชาวบ้านบุกรุกพื้นที่ป่า เพื่อปลูกพืชดังกล่าวอย่างขนาดใหญ่ เกิดป่าเสื่อมโทรมเป็นบริเวณกว้าง

4. นโยบายการจัดสรรที่ดินตามโครงการของรัฐ ในปี พ.ศ. 2537 รัฐได้ประกาศให้ป่ากำไสจานเป็นเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ชุมชนแย่งที่ดินกันอย่างมา และที่ดินที่ประกาศบางส่วนก็ทับซ้อนกับที่ดิน ซึ่งชาวบ้านมีเอกสารสิทธิอยู่ก่อนแล้ว ปัญหาจึงยากที่จะแก้ไข

จากต้นเหตุแห่งการสูญเสียพื้นที่ป่าป่าไผ่ใน 4 เรื่องหลัก ๆ ที่ได้กล่าวไปแล้ว ชุมชนได้พยายามหาทางออกของปัญหา โดยการสร้างเวทีประชาคมระดมความคิดเห็น และได้แนวทางการแก้ปัญหา ดังนี้

1. ให้มีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า พรรณสัตว์ พรรณพืชต่าง ๆ เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้อย่างยั่งยืนสืบไป
2. ให้ฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีอันดีของชุมชน เพื่อให้ชุมชนเกิดความสัมพันธ์อันดี ยึดมั่นในวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมที่บรรพบุรุษได้สั่งสมมา เพื่อเป็นฐานในการดำรงชีวิตของชุมชน ให้ทุกคนได้อยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข ลดความแตกแยกภายในชุมชน
3. ให้มีการส่งเสริมอาชีพ เพื่อให้ชาวบ้านมีอาชีพอื่นนอกเหนือจากการทำนา ส่งผลให้เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนดีขึ้น ซึ่งช่วยให้สาธารณสุขมูลฐานของชุมชนดีขึ้นตามไปด้วย และท้ายที่สุดชุมชนเข้มแข็ง ประชาชนมีความสุข
4. ให้ส่งเสริมการศึกษา ในอดีตชุมชนรอบ ๆ ป่าป่าไผ่มีการศึกษาในระดับที่ไม่สูงนัก ชุมชนจึงอยากให้บุตรหลานของตนเองได้เรียนมากขึ้น เพื่อให้มีทางเลือกในการประกอบอาชีพที่หลากหลาย มีอาชีพที่มั่นคง โดยให้มีส่วนราชการสนับสนุนงบประมาณ เพื่อให้เด็กมีโอกาสได้เรียนในระดับที่สูงขึ้น
5. ให้มีกรรมสิทธิ์ในการถือครองที่ดิน เรื่องนี้สำคัญมาก เพราะชุมชนสูญเสียที่ดินทั้งพื้นที่ป่าและพื้นที่ทำกินไปจำนวนมาก เนื่องจากการออกเอกสารสิทธิของราชการ ทับซ้อนกับเอกสารสิทธิที่ชาวบ้านมีอยู่เดิม ชาวบ้านจึงต้องการกรรมสิทธิ์ที่ชัดเจนในการถือครองที่ดิน เพื่อความมั่นคงในชีวิตและการประกอบอาชีพทางการเกษตรอย่างยั่งยืน

ถอดบทเรียนจากชุมชน

กรณีศึกษาป่าป่าไผ่แสดงให้เห็นถึงปัญหาในการจัดการที่ดินของภาครัฐ ที่ไม่ได้มีการวางแผนการใช้ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน เช่น กรณีสัมปทานไม้หอมรถไฟ และสัมปทานเผาถ่าน รัฐไม่ได้มองว่าชุมชนเป็นเจ้าของทรัพยากร จึงไม่ได้มีการสอบถามความคิดเห็นจากชุมชนก่อน นอกจากนี้การออกเอกสารสิทธิที่ดินของรัฐหลายประเภท เช่น ประกาศพื้นที่ป่าสงวน การออกหนังสือสำคัญที่หลวง (น.ส.ล.) และท้ายที่สุดการประกาศเขตพื้นที่ปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ทับซ้อนกับที่ดินทำกินของชาวบ้านที่มีเอกสารสิทธิอยู่แล้ว ส่งผลให้เกิดความแตกแยกระหว่างชาวบ้านที่ทำกินอยู่เดิม และชาวบ้านที่ได้รับการจัดสรรจากภาครัฐ และนำไปสู่ความแตกแยกระหว่างชาวบ้านและรัฐ มีกรณีพิพาทระหว่างชาวบ้านและรัฐหลายคดี และเป็นคดีที่ยังไม่สามารถแก้ไขได้จนถึงทุกวันนี้

การแก้ปัญหาของชุมชนก็คือ การจัดเวทีประชาคมสร้างความตระหนักให้เกิดขึ้นในหมู่บ้าน รื้อฟื้นประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน และให้มีคณะกรรมการขึ้นมาดูแลป่า ตลอดจนเข้าเป็นภาคีกับเครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์ ส่วนเยาวชนก็จัดตั้งเครือข่ายเยาวชนพัฒนาท้องถิ่น

เปิดโอกาสให้เยาวชนได้มีส่วนร่วมในการดูแลทรัพยากรในท้องถิ่น ใช้ป่าเป็นแหล่งเรียนรู้และศึกษาดูงาน สำหรับประชากรในหมู่บ้านและบุคคลทั่วไป เพื่อให้ภาครัฐได้รับรู้ว่า ป่ากำไสจาน คือ ป่าชุมชน หากภาครัฐมีนโยบายเรื่องใดต้องบอกให้ชุมชนได้ตัดสินใจก่อน

ส่วนการแก้ปัญหาเอกสารสิทธิที่ดินนั้น การทับซ้อนของเอกสารสิทธิที่ดินมีมากและเรื้อรัง ชาวบ้านก็ได้ใช้เวทีประชาคมระดมความคิดเพื่อแก้ปัญหา โดยชาวบ้านต้องการให้ภาครัฐยอมรับในสิทธิที่ชาวบ้านมีอยู่ก่อน และให้ออกเอกสารแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ให้ชาวบ้านมีความมั่นคงในการดำรงชีวิต โดยในการศึกษานี้ ชาวบ้านยังไม่ได้กำหนดรูปแบบว่าเอกสารแสดงกรรมสิทธิ์นั้นจะเป็นลักษณะใด เช่น โฉนดชุมชน หรือสิทธิหน้าหมู่บ้าน แบบกรณีตัวอย่างจากภาคเหนือ แต่คาดว่าจะมีโอกาสหน้าเมื่อชาวบ้านได้มีศึกษาดูงานกับเครือข่ายป่าชุมชนภาคเหนือ ชาวบ้านจะได้วิธีคิดเรื่องโฉนดชุมชน หรือรูปแบบเอกสารสิทธิอื่น ๆ ที่เหมาะสมกับชุมชนตนเองในท้ายที่สุด

3. บ้านชำผักหนาม ขอนแก่น : วัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการที่ดิน

ข้อมูลทั่วไป

บ้านชำผักหนาม ตั้งอยู่ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และอยู่ในพื้นที่ปกครองของตำบลนาหนองหุ้ม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น โดยมีระยะทางห่างจากตัวเมืองขอนแก่นประมาณ 115 กิโลเมตร และอำเภอชุมแพ ประมาณ 30 กิโลเมตร มีพื้นที่อุทยานประมาณ 3,800 ไร่ สูงจากระดับน้ำทะเลเฉลี่ย 300 เมตร

พื้นที่ที่ตั้งหมู่บ้านเป็นที่ราบแคบ ๆ ระหว่างหุบเขา และเนินเขา มีภูเขาอยู่รายรอบพื้นที่ของหมู่บ้าน เช่น ภูซำบอน ภูซำเป้า ภูซำคูน ภูผาขวาง ภูโสกลี่ และภูแฝงม้า ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญหลายสาย เช่น ห้วยซำบอน และน้ำคูน แหล่งน้ำในพื้นที่เป็นน้ำซับที่ผุดจากใต้ดินบริเวณที่ลุ่มต่ำ ชาวบ้านเรียกว่า “น้ำซำ”

บ้านชำผักหนามมีประชากร 85 ครัวเรือน 426 คน จำแนกออกเป็นชาย 211คน หญิง 215 คน ส่วนมากประกอบอาชีพเกษตรกรรม พืชเศรษฐกิจที่สำคัญ คือ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เฉลี่ย 14 ไร่ต่อครัวเรือน ผลผลิตเฉลี่ย 300 ก.ก.ต่อไร่ ส่วนที่เหลือเป็นการประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป เลี้ยงสัตว์ และปลูกไม้ผลต่าง ๆ

พื้นที่ทั้งหมดของหมู่บ้าน 2,563 ไร่ เป็นพื้นที่เพาะปลูก 2,462 ไร่ ลักษณะการถือครองที่ดินส่วนมากมีที่ดินอยู่ในช่วง 21 - 50 ไร่ ร้อยละ 57.75 และรองลงไปอยู่ในช่วง 11 - 20 ไร่ ร้อยละ 42.25 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมดที่มีที่ดินทำกิน ส่วนใหญ่ยังไม่มีเอกสารสิทธิในการถือครองที่ดิน

ชุมชน : ความเป็นมา

ในอดีตพื้นที่บริเวณที่ตั้งถิ่นฐานบ้านชำผักหนามในปัจจุบันเป็นพื้นที่ป่าดงดิบที่สมบูรณ์ ต่อมาชาวบ้านจากพื้นที่ต่าง ๆ อพยพย้ายถิ่นเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย เช่น จากจังหวัด กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด อุตรธานี สุรินทร์ และอุบลราชธานี เป็นต้น เนื่องจากสภาพพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวไร่ ข้าวโพด ถั่วเหลือง ถั่วแดง และเลี้ยงสัตว์

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกอยู่กับแบบกระจายตามพื้นที่เพาะปลูก ซึ่งชาวบ้านมาบุกเบิกจับจองในช่วงแรก ต่อมาได้ย้ายมาอยู่รวมกันจนเป็นหมู่บ้านเรียกกันอย่างไม่เป็นทางการว่า “บ้านชำแคน”

ในปี พ.ศ. 2505 การอพยพครั้งแรกก็เกิดขึ้น เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีนโยบายเพื่อความมั่นคงของชาติ จึงได้อพยพย้ายชาวบ้านในบริเวณดังกล่าว มาอยู่รวมกันที่ “บ้านชำผักหนาม” ในปัจจุบัน และส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อสร้างรายได้แก่ครอบครัว

ต่อมาในปี พ.ศ. 2534 การอพยพครั้งที่สองก็ย้อนกลับมาอีก เมื่อภาครัฐได้มีโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) จึงอพยพย้ายชาวบ้านออกจากพื้นที่ ไปอยู่ในพื้นที่รองรับที่ทางโครงการจัดสรรไว้ให้ในเขตอำเภอสีชมพู จังหวัดขอนแก่น ซึ่งมีหมู่บ้านอื่น ๆ ในบริเวณเดียวกันนี้ เช่น บ้านตาดฟ้า - ดงสระคร่าน ก็ถูกย้ายด้วยเช่นกัน

โครงการดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชน ที่ถูกอพยพนับแสนครอบครัว จนกระทั่งมีการชุมนุมคัดค้านโครงการ และยุติการดำเนินงานโครงการเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2535 ในสมัยรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน เนื่องจาก คจก. ได้สร้างปัญหาความขัดแย้งในที่ดินทำกินระหว่างชาวบ้านที่ถูกอพยพไปตั้งถิ่นฐานที่รัฐจัดให้ กับชาวบ้านที่ครอบครองอยู่เดิม แม้ว่าพื้นที่ดังกล่าวอยู่ในเขตป่าสงวนก็ตาม

ในการเจรจายุติโครงการ คจก. ได้มีการเสนอขอกลับไปทำการเพาะปลูก ในที่ดินของหมู่บ้านเดิมก่อนการอพยพย้ายออก แต่ในขั้นตอนการอพยพย้ายกลับที่ดินเดิม ถูกขัดขวางจากหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ คือ อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน แต่สมาชิกที่มีความตั้งใจจะกลับ ได้ใช้ความพยายามจนสามารถกลับเข้าไปในพื้นที่เดิมได้ในที่สุดในปี พ.ศ. 2535

การจัดสรรที่ดิน : องค์ความรู้ชุมชน

เมื่อเหตุการณ์ถูกอพยพโยกย้ายตามโครงการ คจก. สงบลง ชาวบ้านได้กลับเข้าไปอยู่ในที่ดินเดิม หมู่บ้านได้ตระหนักถึงความจำเป็นในการรวมตัวเป็นองค์กรชุมชน และเริ่มรับรู้ว่าแนวคิดการจัดการทรัพยากรป่าในสายตาภาครัฐนั้น ต้องการแยกคนออกจากป่า ซึ่งต่างจากประสบการณ์ของชาวบ้านที่คนกับป่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติและเกื้อกูลต่อกัน

เพื่อให้แนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน และการจัดตั้งองค์กรชุมชนชัดเจนขึ้น ชาวบ้านจึงได้คัดเลือกคณะกรรมการองค์กรชาวบ้านบ้านชำผักหนาม และกำหนดหลักเกณฑ์การใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนขึ้น โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 8 ประเภท คือ

1. พื้นที่สำหรับสร้างที่อยู่อาศัยรายละ 2 งาน
2. พื้นที่โรงเรียน จำนวน 18 ไร่
3. พื้นที่วัด และศาสนสถาน จำนวน 20 ไร่
4. พื้นที่ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก จำนวน 16 ไร่ ส่วนที่เหลือจากการสร้างศูนย์ฯ ให้สมาชิกใน

ชุมชนเข้าทำการเพาะปลูก 12 ไร่ ๆ ละ 100 บาท / ปี

5. พื้นที่แปลงสาธิตระบบเกษตรกรรมยั่งยืน จำนวน 16 ไร่
6. พื้นที่ป่าชุมชน จำนวน 150 ไร่
7. พื้นที่ป่ากันชนระหว่างที่ทำกินของชาวบ้านกับป่าอนุรักษ์ จำนวน 80 ไร่
8. พื้นที่เพาะปลูก จำนวน 1,462 ไร่

อนึ่ง ในการจัดสรรที่ดินสำหรับการเพาะปลูกแก่สมาชิกนั้น องค์กรชุมชนได้มีการกำหนดระเบียบและกฎเกณฑ์ร่วมกัน ดังนี้

1. สมาชิกที่เคยมีที่ดินทำกินมากกว่า 25 ไร่ จะได้รับการจัดสรรไม่เกิน 25 ไร่ / ครอบครัว
2. สมาชิกที่เคยมีที่ดินทำกินมากกว่า 15 - 25 ไร่ จะได้รับการจัดสรรให้เท่าพื้นที่เดิมที่เคยครอบครอง
3. สมาชิกที่เคยมีที่ดินน้อยกว่า 15 ไร่ หรือไม่มีที่ดินทำกิน จะได้รับการจัดสรรไม่เกิน 15 ไร่ / ครอบครัว
4. พื้นที่ที่เหลือจากการจัดสรรทั้งหมดให้กันเป็นพื้นที่ป่าถาวร

อย่างไรก็ตาม การจัดสรรที่ดินแก่สมาชิกที่มีความจำนงขอย้ายกลับพื้นที่ทำกินเดิมต้องประสบปัญหาความไม่เข้าใจในเจตนารมณ์ขององค์กรชุมชนอยู่บ้าง เนื่องจากสมาชิกบางรายที่เคยมีที่ดินทำกินเดิมจำนวนมาก ต้องสูญเสียพื้นที่ส่วนเกินตามระเบียบข้อตกลงดังกล่าวข้างต้น แต่ปัญหานี้สามารถแก้ไขให้ลุล่วงไปได้ โดยผู้นำและกรรมการชุมชนปฏิบัติให้เป็นตัวอย่าง รวมทั้งการสร้างการเข้าใจกับสมาชิกที่ได้รับผลกระทบจนสามารถจัดอุปสรรคได้

รูปแบบการจัดการทรัพยากรที่ดิน

จากระบบการจัดการที่ดินขององค์กรชุมชนดังกล่าวข้างต้น สมาชิกได้มีการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทางการเกษตรที่เมื่อก่อนปลูกพืชเชิงเดี่ยว มีการใช้สารเคมีปราบศัตรูพืชสูง และขาดการปรับปรุงบำรุงดิน ได้หันมาดำเนินกิจกรรมที่มุ่งสู่ความยั่งยืนทางการผลิตมากขึ้นภายใต้แนวคิด “การผลิตที่เอื้ออาทรต่อครอบครัว ชุมชน และสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ” มากยิ่งขึ้น

แนวคิดในการปรับปรุงรูปแบบการผลิตทางการเกษตรสมาชิกในชุมชน ก็คือ จะต้องมีการปลูกไม้ผลไม่ยืนต้นอย่างน้อย ร้อยละ 20 ของพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมดของตนเองภายใน 5 ปี ซึ่งในระยะแรกได้ทดลองนำร่องในแปลงเพาะปลูกของแกนนำชุมชน 4 ราย ที่มีความพร้อม เพื่อเป็นแบบอย่างแก่สมาชิกได้ศึกษาเรียนรู้

อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตทางการเกษตรกรรมของชุมชนดังกล่าว ก็ประสบปัญหาไม่สามารถดำเนินการได้อย่างราบรื่นเท่าที่ควร เนื่องจากปัญหาและผลกระทบจากการอพยพย้ายออกจากพื้นที่ดั้งเดิมนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 จนถึงปี พ.ศ. 2536 รวม 2 ปีที่สูญเสียโอกาสในการผลิต จึงทำให้ต้นทุน และเงินออมที่สมาชิกเก็บสะสมไว้สำหรับการลงทุนในรอบปีถัดไป ถูกนำมาใช้ในการดำรงชีพ ระหว่างการต่อสู้ปัญหาที่ดินกับรัฐจนหมดไป

นอกจากนี้สมาชิกมีภาระหนี้สินที่ผูกพันมาก่อนหน้าที่จะถูกอพยพออกมา และว่างเว้นจากการผลิตไป 2 ปี จึงต้องตกอยู่ในสถานการณ์คับขันในการดำรงชีพประจำวัน ทำให้มีความจำเป็น ต้องปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นหลักสำหรับการสร้างรายได้แก่ครอบครัวและชำระหนี้สิน จึงยังไม่สามารถปลูกไม้ผลไม่ยืนต้น ตามแนวคิดดังกล่าวให้บรรลุตามเป้าหมายภายใน 5 ปีได้

การสนับสนุนจากภายนอก

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา ระบบการจัดการที่ดินขององค์กรชุมชนเริ่มเป็นรูปเป็นร่าง และลงตัวมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะสมาชิกเริ่มมีความมั่นใจในสิทธิการถือครองที่ดิน แม้ว่าจะไม่มีเอกสารสิทธิรองรับตามกฎหมายก็ตาม เพราะชาวบ้านได้มีการลงมือปลูกไม้ผลไม่ยืนต้นจนเจริญเติบโตออกงาม สร้างหลักประกันความมั่นคงแก่ครอบครัวได้ในระดับหนึ่ง

องค์กรชุมชนได้ใช้ระยะเวลาในการสร้างฐานชุมชนมาระยะหนึ่งจนเห็นผลอย่างเป็นรูปธรรม จึงมีหน่วยงานภาครัฐ และเอกชนต่าง ๆ เข้ามาให้การสนับสนุนกิจกรรมการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ มากขึ้น สรุปได้ดังนี้

1. สำนักงานเกษตรอำเภอชุมแพ ให้การส่งเสริมและสนับสนุนพันธุ์ไม้ผลแก่เกษตรกรปลูกในแปลง 200 ต้น / ครอบครัว
2. กรมชลประทาน ในการขุดสระเก็บกักน้ำสำหรับการเกษตรกรรม 39 บ่อ และพันธุ์ไม้ผลสำหรับปลูก 5 ไร่ / ครอบครัว
3. มูลนิธิรัฐบุรุษพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ในการขุดสระเก็บกักน้ำ 29 บ่อ พันธุ์ปลา และพันธุ์สัตว์เลื้อย รวมมูลค่า 2 ล้านบาท
4. อื่น ๆ เช่น โครงการพัฒนาและฟื้นฟูป่าดงลาน ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ และเครือข่ายองค์กรชาวบ้านป่าดงลาน เป็นต้น

บทบทวนเรียนรู้จากอดีต

ประสบการณ์กว่า 15 ปี ของการก่อตั้งองค์การชุมชนบ้านชำผักหนาม ชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกันในหลายเรื่อง อาทิ 1. การจัดการที่ดิน 2. การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม 3. ความสัมพันธ์ของสรรพชีวิต

1. การจัดการที่ดิน ชุมชนตระหนักว่าที่ดินเป็นมรดกที่สำคัญของครอบครัว เป็นสินทรัพย์ที่มีคุณค่ายิ่งสำหรับทุกคน เสมือนเป็นฐานชีวิตที่ชุมชนต้องร่วมกันรักษาและหวงแหนไว้ ดังนั้น การทบทวนอดีต เพื่อสร้างองค์ความรู้เรื่องการจัดการที่ดิน จึงเป็นกลไกที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง และที่จะขาดไม่ได้ คือ การมีคณะกรรมการที่มีความตั้งใจ ทุ่มเท และเสียสละ เป็นแบบอย่างที่ดีของชุมชน ประกอบกับความร่วมมือของสมาชิกในชุมชนทุกกลุ่ม ทุกวัย ในการยอมรับกฎระเบียบ และข้อตกลงร่วมของชุมชน ซึ่งความสำเร็จด้านการจัดการที่ดินของชุมชนนี้เอง ทำให้ภาครัฐ และองค์กรภายนอก ให้การสนับสนุนเพื่อการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ มาโดยตลอด

2. การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม ชุมชนต้องร่วมกันหาแนวคิดหลัก ในการพัฒนาว่าอนาคตชุมชนจะไปทิศทางใด ซึ่งก่อนที่จะได้มาซึ่งแนวคิดนั้น ต้องอาศัยฐานคิดจากประสบการณ์และความถนัดอันหลากหลายของสมาชิก ดังนั้น การพัฒนาควรเคารพซึ่งความหลากหลายดังกล่าว ด้วย และการพัฒนานั้นควรเริ่มจากหน่วยย่อยที่สุดของชุมชน คือ ครอบครัว การสร้างความรู้ความเข้าใจระหว่างสมาชิกในการยอมรับการพัฒนา ย่อมส่งผลต่อความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตทางการเกษตร ซึ่งการศึกษาดูงานจะช่วยให้แต่ละครอบครัวตัดสินใจได้ดีขึ้น ทำให้การพัฒนาหมู่บ้านชัดเจนเป็นรูปธรรมได้เร็วขึ้น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชุมชนบ้านชำผักหนามจะมีทิศทางการพัฒนาในแนวการพึ่งตนเอง แต่บางครั้งก็ยังคงพึ่งพาทุน และอาหารจากภายนอกบ้าง ทั้งนี้ เพราะข้าวที่ผลิตได้ในชุมชนยังไม่เพียงพอต่อการบริโภค ยังต้องวางแผนพัฒนาการผลิตข้าวให้มีผลผลิตที่สูงขึ้นในอนาคต

3. ความสัมพันธ์ของสรรพชีวิต ระบบนิเวศป่าเป็นฐานชีวิตที่ละเอียดอ่อนของชุมชน สมาชิกต้องมีแนวคิดและรูปแบบการเพาะปลูกที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ได้อาหารปลอดภัย และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างมั่นคงยั่งยืน

การตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างคน ครอบครัว ชุมชน และสิ่งแวดล้อม อันเป็นองค์ความรู้พื้นฐานของสังคมเกษตรกรรมไทยนั้น เป็นสิ่งสำคัญในการอยู่ร่วมกัน ซึ่งหากชุมชนเกิดความสมัครสมานสามัคคีแล้ว หน่วยงานภายนอกย่อมยินดีที่จะสนับสนุนการพัฒนาให้แก่ชุมชน เพื่อให้ชุมชนบ้านชำผักหนามเป็นพื้นที่ต้นแบบแก่ชุมชนอื่น ๆ

ถอดบทเรียนชุมชน

จากการที่ชุมชนบ้านชำผักหนาม ตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติ ทำให้การใช้ที่ดินของชุมชนเป็นเรื่องละเอียดอ่อนมาก ประกอบกับชุมชนมีประสบการณ์ถูกย้ายที่ทำกิน จากนโยบาย

รัฐบาลทำให้ชุมชนเรียนรู้กระบวนการกลุ่ม การจัดการทรัพยากรที่ดินและป่าไม้ เพื่อให้ภาครัฐยอมรับการอยู่ร่วมกันระหว่างชุมชนกับป่า

รูปแบบเอกสารสิทธิที่ชุมชนใช้นั้น เป็นการตกลงและยอมรับกันภายในชุมชน โดยปราศจากเอกสารสิทธิใด ๆ รองรับ แต่ใช้ขนบธรรมเนียมประเพณีของความเป็นชุมชนดั้งเดิมแทนเอกสารสิทธิ และจากระยะเวลา 15 ปีที่ผ่านมา ก็ไม่ปรากฏแต่อย่างใดว่า มีปัญหาเรื่องการแข่งขันในที่ดินที่ร้ายแรง จนชุมชนไม่สามารถแก้ไขได้

จากการศึกษาแสดงให้เห็นว่า ชุมชนบ้านชำผักหนามสามารถอยู่ร่วมกับผืนป่าได้อย่างดีเป็นแบบอย่างให้แก่ชุมชนอื่น ๆ ที่อาศัยอยู่ในเขตป่า นับว่าเป็นมิติใหม่ในการดูแลทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนท้องถิ่น

4. บ้านตาตฟ้า - ดงสะคร่าน ขอนแก่น : จัดการที่ดินด้วยขนบประเพณี

ข้อมูลทั่วไป

บ้านตาตฟ้า - ดงสะคร่าน หมู่บ้านทั้งสองเดิมตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน และต่อมาได้ประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน เช่นเดียวกับบ้านชำผักหนาม แต่อายุการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเก่าแก่กว่ามาก ทั้งสองหมู่บ้านมีระยะทางห่างจากเมืองขอนแก่น ประมาณ 125 กิโลเมตร ไปทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ตามถนนสายขอนแก่น - หล่มสัก และเลี้ยวขวาเข้าถนนสายอำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งทั้งสองหมู่บ้านเคยเป็นหมู่บ้านเดียวกัน แต่ต่อมาได้แยกการปกครองออกเป็น 2 หมู่บ้าน ในปี พ.ศ. 2524 อย่างไรก็ตาม ทั้ง 2 หมู่บ้านมีความสัมพันธ์ทางด้านประวัติ และเครือญาติที่ใกล้ชิดกันมานานนับตั้งแต่เริ่มก่อตั้งหมู่บ้าน และมีระยะทางติดต่อระหว่างหมู่บ้านห่างกันเพียง 1 กิโลเมตร

พื้นที่ตั้งหมู่บ้านดังกล่าวตั้งอยู่ในเขตต้นน้ำชั้น 1A สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางเฉลี่ย 620 เมตร พื้นที่ดังกล่าวอยู่ภายใต้การดูแลของโครงการพัฒนาดันน้ำเข็ญ ลักษณะภูมิประเทศอยู่ระหว่างหุบเขาแคบ ๆ ที่มีลำน้ำไหลผ่าน คือ ห้วยตาตฟ้า และเนินเขารายรอบ โดยมียอดภูเขายอดที่สูงที่สุดในพื้นที่ ประมาณ 875 เมตร

จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2544 ทั้งสองหมู่บ้านมีประชากรรวม 111 ครัวเรือน ประชากร 484 คน จำแนกเป็นเพศชาย 234 คน และหญิง 250 คน ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพปลูกพืชไร่ ที่สำคัญคือ ข้าวโพดสำหรับขาย และข้าวไร่สำหรับบริโภคภายในครัวเรือน นอกจากนี้ก็มีปลูกถั่วแดง และฝ้ายเสริมในช่วงเก็บเกี่ยวข้าวโพดแล้วเป็นรายได้เสริมอีกด้านหนึ่ง โดยข้าวโพดให้ผลผลิตประมาณ 2 ตัน / ไร่ รายได้เฉลี่ย 20,000 - 30,000 บาท / ครัวเรือน / ปี และในช่วงปี พ.ศ. 2546 รัฐบาลได้ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกไม้ผลและไม่ยืนต้นแซมในพื้นที่ ประมาณร้อยละ 30 ของพื้นที่ทั้งหมด

นอกจากการทำเกษตรแล้ว ชาวบ้านบางส่วนโดยเฉพาะหนุ่มสาวก็ได้อพยพไปเป็นแรงงานรับจ้างตามจังหวัดต่าง ๆ ที่นิยมมากคือ เขตกรุงเทพและปริมณฑล เพราะมีรายได้ดี และมีเพื่อนฝูงหรือคนรู้จักชักชวนไป

ลักษณะการถือครองที่ดิน ปัจจุบันชาวบ้านไม่มีเอกสารสิทธิใด ๆ ทั้งสิ้น ส่วนมากถือครองที่ดินอยู่ในช่วง 15 - 25 ไร่ / ครัวเรือน ตามข้อตกลงร่วมกันของชุมชนหลังจากการอพยพคืนถิ่นในช่วงปี พ.ศ. 2535 - 2536 หลังจากโครงการ คจก. ยุติลงในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2535 รวมพื้นที่เพาะปลูกทั้งสิ้น 2,462 ไร่ หรือเฉลี่ย 22.9 ไร่ / ครัวเรือน และที่เหลือเป็นพื้นที่อยู่อาศัย 108 ไร่

ชุมชน : ความเป็นมา

จากคำบอกเล่าของชาวบ้านว่าประมาณปี พ.ศ. 2430 มีพรานชื่อ “คำ” จากบ้านนาโก อำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย เข้ามาล่าสัตว์ในพื้นที่ภูเขา และห้วยซอนใหญ่ พบว่า พื้นที่บริเวณดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์ และเป็นที่ราบลุ่มระหว่างลำน้ำเหมาะแก่การเพาะปลูก จึงอพยพครัวเรือน และชักชวนญาติพี่น้องเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณดังกล่าว เดิมจึงเรียกชื่อหมู่บ้านว่า “ห้วยซอนใหญ่” ตามชื่อแหล่งน้ำ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ทางราชการได้แต่งตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ โดยมีพรานคำเป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2485 ได้เกิดโรคระบาดในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงอพยพย้ายหนีไปอยู่ที่อื่น โดยแยกออกเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแรกย้ายกลับบ้านนาโกถิ่นฐานเดิม กลุ่มที่สองไปหาทำเลตั้งถิ่นฐานบริเวณริมห้วยตาดฟ้า ที่ปัจจุบันคือ บ้านตาดฟ้า และกลุ่มที่สามย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานห่างจากบ้านตาดฟ้าลงไปตามลำน้ำ ที่เป็นบ้านดงสระคร่านในขณะนี้

ต่อมาในปี พ.ศ. 2508 ทางราชการได้ประกาศให้พื้นที่ตำบลสีชมพู ตำบลศรีสุข ตำบลนาจาน ตำบลโนนทัน และตำบลโนนคอม อำเภอชุมแพ เป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ตามกฎกระทรวง ฉบับที่ 47 / 2508 จึงทำให้หมู่บ้านทั้ง 2 แห่งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาตินับตั้งแต่นั้นมา จนกระทั่งได้ประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านในปี พ.ศ. 2534

ในปี พ.ศ. 2523 รัฐมีนโยบายความมั่นคง เพื่อปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ที่เข้ามาแทรกซึมขยายอิทธิพลในพื้นที่ดังกล่าว ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การหลบซ่อนและซ่องสุมกำลัง จึงส่งเสริมให้ชาวบ้านในพื้นที่ทำการบุกเบิก และแผ้วถางพื้นที่ป่าสำหรับการปลูกข้าวโพด

จนกระทั่งสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ได้ประกาศนโยบาย 66 / 2523 ทำให้สถานการณ์ความขัดแย้งนั้นค่อย ๆ สงบลงในปี พ.ศ. 2527 กรมป่าไม้ได้ให้ชาวบ้านที่อยู่อาศัยทำกินในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดงลานมาลงชื่อมอบฉันทะ เพื่อปลูกป่าไม้ในพื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้าน แต่ถูกชาวบ้านคัดค้านจนต้องยุติโครงการไป

ต่อมาในปี พ.ศ. 2529 องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ได้ให้สัมปทานทำไม้ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดงลาน บริเวณภูเป้อยี่ต่ตำบลวังสวาป ราว 2,000 ไร่ จึงทำให้ไม้ถูกตัดและแปรรูปจนเกือบหมด และก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งกับชาวบ้านในพื้นที่ เพราะมีการลักลอบตัดไม้นอกพื้นที่สัมปทานจนมีการเคลื่อนไหวคัดค้านอยู่ระยะหนึ่ง

ในช่วงปี พ.ศ. 2529 - 2530 บริษัทเอกชนเข้ามาสัมปทานทำไม้ในพื้นที่ ทำให้สภาพพื้นที่ป่าดงดิบถูกแปรสภาพจนโล่งเตียน ชาวบ้านจึงได้โอกาสขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในพื้นที่สัมปทานทำไม้

จนถึงปี พ.ศ. 2531 โครงการพัฒนาป่าดงลาน 4 ของกรมป่าไม้ ได้เข้ามาดำเนินการปลูกป่าไม้ทับพื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้านในพื้นที่อีกครั้ง จนนำไปสู่การคัดค้านโครงการ ด้วยการถอนต้นไม้ทิ้ง และยื่นฎีการ้องทุกข์ต่อสำนักงานราชเลขาธิการ และขอพระราชทานให้มีการจัดสรรที่ดินแก่เกษตรกรรายละ 15 ไร่ แต่ไม่มีความคืบหน้า จนกระทั่งมีสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) เข้ามารังวัดสอบสวนสิทธิในพื้นที่แต่ไม่มีความคืบหน้า

ในปี พ.ศ. 2534 โครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ได้อพยพย้ายครัวเรือนบ้านตาดฟ้า – ดงสะคร่าน ออกจากพื้นที่ดั้งเดิมลงไปอยู่ในพื้นที่รองรับที่รัฐจัดสรรให้ในบริเวณบ้านโสกสัมกบ เขตอำเภอสีชมพู ซึ่งโครงการดังกล่าวได้ส่งผลกระทบ และสร้างความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชาวบ้าน และชาวบ้านที่ถูกอพยพลงมา กับชาวบ้านในพื้นที่รองรับที่ครอบครองที่ดินบริเวณดังกล่าวมาก่อน

จนกระทั่งโครงการได้ยุติไปในช่วงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2535 ตามมติคณะรัฐมนตรี รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน และได้มีข้อตกลงระหว่างตัวแทนของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากโครงการกับตัวแทนรัฐบาลในขณะนั้น โดยขอย้ายกลับถิ่นฐานเดิมเพื่อทำการเพาะปลูกแบบมีเงื่อนไขในการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นร่วมกับภาครัฐ นับตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา จนถึงปัจจุบันเป็นเวลา 15 ปี ที่ชุมชนอยู่ร่วมกับป่า

การจัดการที่ดิน : องค์ความรู้จากบรรพบุรุษ

หลังจากโครงการ คจก. ยุติ และมีชาวบ้านต้องการการอพยพย้ายกลับชุมชนเดิมในเดือนเมษายน พ.ศ. 2536 จำนวน 119 ครัวเรือน โดยแยกออกไปตั้งถิ่นฐานในชุมชนเดิม 2 กลุ่ม คือ กลุ่มบ้านตาดฟ้า และบ้านดงสะคร่าน หลังจากการอพยพกลับชาวบ้านยังไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้อย่างเต็มที่เท่าใดนัก เพราะอยู่ในระหว่างการเจรจาตกลงภายในชุมชนเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ในการจัดสรรที่ดินยังไม่ลงตัว

นอกจากนั้น ยังมีปัญหาความคิดเห็นที่ขัดแย้งกัน ในหมู่สมาชิกที่ย้ายกลับมาด้วยกัน ประกอบกับในพื้นที่รองรับยังไม่มีโรงเรียนสำหรับบุตรหลาน ทำให้เกิดการแตกออกเป็นกลุ่ม ๆ ตามแกนนำที่มีความเห็นแตกต่างกัน

สมาชิกที่อพยพกลับมาทั้ง 2 หมู่บ้านได้แต่งตั้งคณะกรรมการที่มีตัวแทนชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม เรียกว่า “คณะกรรมการป้องกันรักษาป่าประจำหมู่บ้าน” โดยมีแนวทางในการจัดการทรัพยากรที่ดินของหมู่บ้านร่วมกัน โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ส่วนด้วยกัน คือ

1. พื้นที่สำหรับการเพาะปลูก ซึ่งมีรัศมีอยู่รายรอบหมู่บ้าน ประมาณ 3.5 กิโลเมตร มีพื้นที่รวม 4,642 ไร่ โดยมีกฎระเบียบข้อบังคับที่ตกลงร่วมกันในการจัดสรรที่ดินทำกิน คือ

(1) สมาชิกของชุมชนที่เคยมีที่ดินมากกว่า 25 ไร่ จะจัดสรรให้ได้ไม่เกิน 25 ไร่ ต่อครอบครัวเท่านั้น

(2) สมาชิกของชุมชนที่มีที่ดินน้อยกว่า 25 ไร่ จะจัดสรรให้เท่าเดิมตามที่เคยมีอยู่ดั้งเดิม

(3) สมาชิกของชุมชนที่ไม่มีที่ดินทำกิน หรือเคยมีแต่ปัจจุบันอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ คณะกรรมการจะพิจารณาจัดหาให้ใหม่ตามความเหมาะสม

2. พื้นที่ป่าชุมชน และทำเลเลี้ยงสัตว์ จำนวน 8,000 ไร่ จัดสรรไว้สำหรับการใช้สอยร่วมกันของชุมชนในด้านการเก็บหาของป่าเลี้ยงชีพ การเลี้ยงสัตว์ และไม้ใช้สอย

3. พื้นที่ป่าอนุรักษ์ และเขตต้นน้ำลำธาร รวม 70,000 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่บริเวณภูเขาซึ่งถูกกันไว้ให้เป็นเขตอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร ทรัพยากรป่าและป่าไม้ ซึ่งสมาชิกในชุมชนสามารถเก็บยาสมุนไพรสำหรับการรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้

ปัญหาการจัดสรรที่ดินในระยะแรกที่ตกลงกันว่าภายในชุมชนที่ต้องการมีอนุรักษ์ และพื้นที่ทรัพยากรป่าไม้ โดยสมาชิกจะได้รับที่ดินจัดสรรรายละ 25 ไร่ และมีการอพยพกลับมาเพิ่มเติมในภายหลัง บางกลุ่มไม่ได้เข้าร่วมเคลื่อนไหวต่อต้านโครงการ คจก. จึงทำให้คณะกรรมการ และแกนนำชุมชนไม่สามารถจัดสรรที่ดินอย่างลงตัวเท่าใดนัก เพราะจำเป็นต้องสร้างความเข้าใจตามข้อตกลงร่วมกันก่อน มิเช่นนั้นจะเกิดปัญหาในภายหลัง

อย่างไรก็ตาม พบว่า รูปแบบการจัดการที่ดินของชุมชน เป็นองค์ความรู้ดั้งเดิมที่ได้ยึดถือตามขนบประเพณีกันมาตั้งแต่ตั้งบ้านเรือนในยุคแรก ๆ โดยจัดแบ่งพื้นที่ออกเป็น (1) พื้นที่ป่าดอนปู่ตา สำหรับการประกอบพิธีกรรมความเชื่อ จำนวน 80 ไร่ (2) พื้นที่ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ สาธารณะป่าโคกออนซอน สำหรับการใช้สอยพื้นที่ร่วมกัน และเก็บหาของป่า (3) พื้นที่ศาสนสถาน สำหรับสร้างวัด จำนวน 7 ไร่ (สร้างในปี พ.ศ. 2497) (4) พื้นที่โรงเรียน 40 ไร่ (5) พื้นที่อยู่อาศัย 108 ไร่ และ (6) พื้นที่เพาะปลูก

องค์ความรู้ชุมชน

หลังจากคณะกรรมการที่มาจากการแต่งตั้งของสมาชิกทั้ง 2 ชุมชนดังกล่าว ได้ทำการจัดสรรที่ดินให้แก่สมาชิก โดยนำขนบธรรมเนียมการใช้ที่ดินในหมู่บ้านมาเป็นแนวทางในการจัดการ แม้ว่าในระยะแรกจะประสบปัญหาในการจัดการอยู่บ้าง แต่ท้ายที่สุดชุมชนก็ได้ตระหนักว่า

มีองค์ความรู้ที่หลากหลาย ซึ่งเกิดขึ้นในช่วง 15 ปี ที่ได้ย้ายกลับคืนมายังถิ่นฐานเดิมของตนเอง ดังนี้

1. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชุมชนพบว่าทรัพยากรป่าและป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์เพิ่มมากขึ้นหลังจากที่ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟู สภาพอากาศดีขึ้น มีสัตว์ป่าเข้ามาอยู่อาศัยจากเดิมที่ไม่เคยมี แหล่งอาหารตามธรรมชาติเพิ่มมากขึ้น ทั้งในด้านปริมาณ และคุณภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การมีส่วนร่วมของชุมชนสามารถป้องกันการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า และป้องกันไฟป่าในพื้นที่ได้อย่างเด็ดขาด ซึ่งที่ผ่านมาชุมชนได้ร่วมกันสำรวจปริมาณ และคุณภาพพันธุ์ไม้ในพื้นที่ เพื่อติดตามข้อมูลความเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง

ด้านทรัพยากรน้ำ พบว่า แหล่งน้ำในพื้นที่มีน้ำไหลตลอดปี และแหล่งน้ำไม่ตื้นเขิน เพราะชุมชนได้ร่วมกันดูแลรักษาปลูกต้นไม้ปกคลุมดิน ให้เป็นแหล่งดูดซับน้ำ และสร้างความชุ่มชื้นให้กับป่า

ด้านทรัพยากรดิน มีการฟื้นตัวอุดมสมบูรณ์มากขึ้นกว่าเดิม เมื่อเปรียบเทียบกับรูปแบบการผลิตทางการเกษตรแบบเดิม ที่เน้นพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการค้ามากเกินไป เพราะสมาชิกในชุมชนหันมาปรับเปลี่ยนรูปแบบการเกษตรที่ยึดแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ลดการใช้สารเคมี และมีการปรับปรุงบำรุงดิน ตลอดจนการปกป้องหน้าดินไม่ให้ถูกชะล้างพังทลาย ด้วยการปลูกไม้ยืนต้น และพืชคลุมดิน

2. ระบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืน ชุมชนมีการคิดค้นและพัฒนาหารูปแบบการผลิต ที่เน้นความหลากหลายของพืชพรรณที่ใช้ปลูกมากยิ่งขึ้น โดยในพื้นที่ของสมาชิกแต่ละรายนั้นประกอบด้วยพืชต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- (1) พืชอาหารหลักของครอบครัว ได้แก่ ข้าวไร่
- (2) พืชผักสวนครัวสำหรับการบริโภคภายในครัวเรือน ได้แก่ หอม พริก และมะเขือ
- (3) พืชเสริมรายได้ในระยะสั้น ได้แก่ กลัวย และผัก
- (4) พืชเสริมรายได้ในระยะยาว ได้แก่ มะปราง ลิ้นจี่ ลำไย และไม้ผลอื่น ๆ
- (5) พืชเศรษฐกิจรายได้หลักของครอบครัวประจำปี ได้แก่ ข้าว และขิง
- (6) พืชป้องกันลม ได้แก่ ไม้ และไม้ประดับ
- (7) พืชปรับปรุงบำรุงดิน ได้แก่ พืชตระกูลถั่วต่าง ๆ
- (8) พืชคลุมดิน และปกป้องการพังทลายหน้าดิน ได้แก่ สับปะรด และไม้ยืนต้นอื่น ๆ

นอกจากนั้นสมาชิกยังได้พัฒนาแหล่งน้ำทางการเกษตร ในพื้นที่ของตนเอง เพื่อให้มีน้ำใช้ได้ตลอดปี ป้องกันปัญหาภัยแล้ง และการขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูร้อน

3. รูปแบบการเพาะปลูกที่ให้ประโยชน์นานับประการ ในแปลงเพาะปลูกนั้นพืชพรรณที่ปลูกตอบสนองความต้องการเรื่องต่าง ๆ ให้แก่ชุมชน เช่น อาหาร เศรษฐกิจ ตลอดจนเรื่องสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่น โดยตกลงว่า ให้สมาชิกแต่ละรายปลูกไม้ยืนต้นร้อยละ 30 ของพื้นที่ทั้งหมดที่สมาชิก

ครอบครอง ซึ่งไม้ยืนต้นนั้นสามารถใช้เป็นอาหาร ยารักษาโรค ไม้ใช้สอย และจำหน่ายเป็นรายได้ให้ครอบครัว อีกทั้งไม้ยืนต้นเหล่านั้น ยังช่วยให้สภาพแวดล้อมท้องถิ่นให้ดีขึ้นด้วย

4. การนำวัฒนธรรมประเพณีมาปรับใช้ ชุมชนพบว่า แม้ว่าจะมีการออกกฎระเบียบและข้อตกลงร่วมกัน ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในท้องถิ่น แต่ก็ยังมีสมาชิกส่วนหนึ่งที่ละเมิดกฎระเบียบเหล่านั้น แม้ว่าจะเป็นส่วนน้อย แต่ก็สร้างผลกระทบขึ้นในชุมชน ทำให้สมาชิกที่ตั้งใจจริงต่อแท้ ซึ่งหากปล่อยให้ปัญหานี้ดำรงอยู่อาจสร้างความแตกแยกให้ชุมชนได้ ชุมชนจึงได้เสนอแนวทางแก้ไข โดยใช้การประชาสัมพันธ์ ให้เห็นถึงความสำคัญในการอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน โดยเครื่องมือและวิธีการที่เหมาะสมที่สุด คือ การนำขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่นมาปรับใช้

5. การยอมรับจากภาครัฐ เป็นการยากที่รัฐจะยอมรับให้ชุมชนท้องถิ่น มีสิทธิในการจัดการทรัพยากรโดยตนเอง เป็นเหตุให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนจากภาครัฐและบุคคลนอกชุมชน อยู่เสมอมา

6. รูปแบบองค์กรชาวบ้านที่เหมาะสม คณะกรรมการที่มาจากการแต่งตั้งของสมาชิกนั้น ยังไม่สามารถบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะการแบ่งงานให้กรรมการแต่ละคนนั้นยังไม่ชัดเจน และยังมีการรวมอำนาจไว้ที่กรรมการบางคน ดังนั้น ชุมชนจำเป็นต้องแสวงหารูปแบบองค์กรชุมชน หรือโครงสร้างการบริหารจัดการแบบอื่น ๆ ที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกับวิถีชุมชน

7. การสนับสนุนจากภายนอก องค์กรชุมชนมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่ต้องได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐและเอกชน เช่น เรื่องการจัดการองค์กรชุมชน การวิเคราะห์และสังเคราะห์ชุมชน และทุน ทั้งนี้ เพื่อให้ชุมชนบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นมีประสิทธิภาพมากขึ้น

แผนชุมชน : แผนจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ชุมชนได้ร่วมกันทบทวนความรู้และประสบการณ์จากอดีตจนถึงปัจจุบัน และได้เสนอแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยมีรายละเอียดสรุปได้ดังนี้

1. แผนการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ควรมีการกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ และป่าใช้ประโยชน์ให้ชัดเจนขึ้น เพื่อให้การดูแลป่าสามารถดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การบังคับใช้กฎระเบียบข้อตกลงในการใช้ทรัพยากรป่าไม้ต้องเข้มงวด และปรับปรุงอย่างสม่ำเสมอเพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ รวมทั้งให้มีการณรงค์เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจอันดีทั้งภายในและภายนอกชุมชน ส่วนการกำหนดบทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการนั้น ให้กระจายบทบาทหน้าที่ตามประเภทของงาน ที่มีอยู่ในชุมชนอย่างเหมาะสม

2. แผนการจัดการพื้นที่เกษตรกรรม ให้มีการสำรวจพื้นที่การเกษตรของสมาชิกทั้ง 2 หมู่บ้าน เพื่อให้คณะกรรมการชุมชนได้เข้าใจปัญหา และสามารถประเมินสถานการณ์ในการ

จัดการทรัพยากรดิน และที่ดินได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์ รวมทั้งสามารถปรับปรุงรูปแบบการผลิตทางการเกษตรที่มีความสอดคล้องกับระบบนิเวศท้องถิ่น

สำหรับการวางแผนการเพาะปลูกของเกษตรกร ให้ร่วมกันวางแผนแปลงเพาะปลูกของเกษตรกร เพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนารูปแบบการผลิตทางการเกษตรของสมาชิกในทิศทางที่มีความยั่งยืน บนพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างคน อาหาร ชุมชน และสิ่งแวดล้อมท้องถิ่น เป็นหลัก โดยจัดให้มีการเสริมความรู้ระบบการเกษตรกรรมที่ยั่งยืน โดยการจัดศึกษาดูงาน และพัฒนาแนวคิดอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้สมาชิกตระหนักถึงการปฏิบัติตามข้อตกลงร่วมกันในการจัดการที่ดินอย่างยั่งยืน

ถอดบทเรียนจากชุมชน

กรณีศึกษากันตาดฟ้า - ดงสระน้ำ นั้น คล้ายกับกรณีของบ้านข้าฝักหนาม คือ อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และถูกกระทบจากโครงการ คจก. เช่นเดียวกัน และด้วยเหตุที่ทั้งสองชุมชนมีวัฒนธรรมแบบไทยอีสานเหมือนกัน ทำให้การนำชนบทของการตั้งชุมชนมาเป็นข้อกำหนดการจัดการที่ดินในชุมชน ชนบทที่กล่าวถึงได้แบ่งพื้นที่การใช้ประโยชน์ออกเป็น 6 ประเภท ซึ่งครอบคลุมการใช้ประโยชน์ของชุมชนทั้งเรื่องการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ป่าชุมชน ป่าอนุรักษ์ ศาสนสถาน โรงเรียน และที่อยู่อาศัย ช่วยให้ทุกคนรอบรู้ที่ดินทำกินที่ชัดเจน แม้จะไม่มีเอกสารสิทธิรองรับก็ตาม

คณะกรรมการป้องกันรักษาป่าประจำหมู่บ้านที่ชาวบ้านแต่งตั้งขึ้น เพื่อดูแลการจัดการที่ดินให้กับทุกคนรอบรู้ ได้ใช้คำมั่นสัญญา และข้อตกลงของชุมชนแทนเอกสารสิทธิ โดยใช้ชนบทประเพณีเป็นเครื่องมือในการบริหารจัดการ ความเป็นชุมชนดั้งเดิมและฝ่าฟันคัดค้านโครงการ คจก. มาด้วยกัน ทำให้ชาวบ้านมีประวัติร่วมกัน เกิดความรู้สึกเป็นหมู่เป็นเหล่า เป็นพวกเดียวกัน การรวมกลุ่มเพื่อคัดค้านโครงการของรัฐย่อมได้ผลว่าการต่อสู้โดยลำพัง ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องเคารพกฎกติกาการอยู่ร่วมกัน เพราะมิฉะนั้น อาจถูกรัฐกระทำเช่นเดียวกับในอดีต ซึ่งชาวบ้านยังจดจำความยากลำบากจากการถูกย้ายถิ่นที่อยู่ได้ดี จึงไม่อยากให้เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นอีก

ประกอบกับชุมชนอาศัยอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขตน่าน้ำ ชั้น 1A ซึ่งเป็นเขตอนุรักษ์สำคัญ จึงจำเป็นต้องดูแลป่าและลำน้ำให้คงความอุดมสมบูรณ์ และที่สำคัญคือต้องทำให้ภาครัฐยอมรับว่าชุมชนไม่ใช่ผู้บุกรุกและทำให้ทรัพยากรป่าไม้หมดไป

การไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดินนั้น ไม่ได้ทำให้ชาวบ้านเกิดปัญหาในการทำกิน แต่ในทางตรงกันข้าม กลับทำให้ชาวบ้านรักพื้นที่ ดูแลป่าชุมชน และป่าอนุรักษ์รอบ ๆ หมู่บ้าน ให้เป็นเครื่องมือป้องกันการถูกยึดที่ทำกินคืนจากอุทยาน เพราะผืนดินนี้เป็นผืนดินสุดท้ายที่ชาวบ้านไม่สามารถอพยพ หรือบุกเบิกผืนป่าใหม่แห่งใด ๆ ได้อีกต่อไป หากชาวบ้านระมัดระวังการทำเกษตรไม่ให้ทำลายสภาพแวดล้อม มีการปลูกไม้ผล ไม้ยืนต้นเพิ่ม และอนุรักษ์ผืนป่าไว้ให้

อุดมสมบูรณ์ จนได้รับการสนับสนุนจากรัฐและหน่วยงานภายนอก ก็จะเป็นหลักประกันได้ว่าชุมชนจะยังอยู่อาศัยในพื้นที่นี้ได้ตลอดไป แม้จะไร้ซึ่งเอกสารสิทธิรองรับก็ตาม

5. บ้านเขาโต๊ะ สุรินทร์ : ตำนานพระสงฆ์ผู้สร้างป่าชุมชน

ข้อมูลทั่วไป

บ้านเขาโต๊ะอยู่ในกิ่งอำเภอนมดงรัก ห่างจากจังหวัดสุรินทร์ประมาณ 67 กิโลเมตร และกิ่งอำเภอนมดงรักประมาณ 12 กิโลเมตร ประชากรประกอบด้วยคน 3 เชื้อชาติ คือ คนไทยเชื้อสายเขมร กวย (ส่วย) และลาว

สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบเชิงเขา (Foot hill slope) ในเขตเทือกเขาพนมดงรัก (ภาษาถิ่น เรียกว่า พนมดองแร็ก หมายถึง เขาไม้คาน) พืชพรรณไม้ในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าเต็งรัง และมีสวนป่ายุคาลิปัตต์ของเอกชน

บ้านเขาโต๊ะก่อตั้งเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2516 โดยมีชาวบ้านจากพื้นที่ใกล้เคียง และพื้นที่อื่น ๆ เข้ามาจับจองและจัดสรรที่ดินทำกิน ในระยะแรกการปกครองขึ้นอยู่กับบ้านอุโลก หมู่ 8 ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2529 แยกออกมาเป็นบ้านนาพูนหมู่ 13 และท้ายที่สุดเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2543 แยกเป็นบ้านเขาโต๊ะ หมู่ 19 ตำบลักไค กิ่งอำเภอนมดงรัก

การใช้ประโยชน์ในที่ดิน : จากอดีตสู่ปัจจุบัน

จากการศึกษาสามารถแบ่งประวัติการใช้ประโยชน์ในที่ดินได้ 4 ช่วง ตามลำดับเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในชุมชน ดังนี้

ชุมชนยุคบุกเบิก (ก่อนปี พ.ศ. 2517) สภาพพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติ ชาวบ้านเริ่มอพยพย้ายเข้ามาจับจองที่ดิน และสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย โดยมีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ยุคสัมปทานทำตัดไม้ (ปี พ.ศ. 2517 - 2518) รัฐบาลได้ให้สัมปทานทำไม้แก่ธุรกิจเอกชน จึงเป็นช่วงที่ทำให้สภาพป่าไม้เสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว ในขณะเดียวกันก็มีชาวบ้านพื้นที่ใกล้เคียง และจากต่างถิ่นได้อพยพเข้ามาภายหลังการสัมปทานทำไม้ เพื่อทำไร่ป่อ มันสำปะหลัง และปลูกข้าวไร่ จึงเกิดการแผ้วถางบุกเบิกพื้นที่ป่าอย่างกว้างขวาง

ยุคความขัดแย้งทางการเมืองไทยและสงครามเขมร (พ.ศ. 2520 - 2521) เกิดความขัดแย้งและสงครามภายในประเทศสาธารณรัฐกัมพูชาที่แตกออกเป็น 3 ฝ่าย และปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองในประเทศไทย จึงทำให้ชาวบ้านในพื้นที่ต้องอพยพออกไปอยู่พื้นที่ที่ปลอดภัย ซึ่งในช่วงนี้มีกองกำลังทหาร และราษฎรเขมรที่หนีภัยสงครามเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณชายแดน

ยุคการสร้างชุมชนใหม่ (หลังปี พ.ศ. 2522) เมื่อสถานการณ์สงครามสงบลงชาวบ้านเข้าไปจับจองที่ดินเดิม ต่อมาทางนิคมสร้างตนเอง อำเภอบราสาท จังหวัดสุรินทร์ ได้เข้ามาจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่ราษฎรในพื้นที่ ครอบคลุมละ 24 ไร่ แต่ที่ดินที่ได้รับการจัดสรรดังกล่าวคุณภาพดินไม่ค่อยดี จึงทำให้เกษตรกรต้องบุกเบิกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่อยู่ใกล้เคียงเพิ่มเติมในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก ติดกับชายแดนไทย - กัมพูชา

ปี พ.ศ. 2531 มีการส่งเสริมให้เกษตรกรหันมาปลูกยางพารา ในพื้นที่ที่ได้รับการจัดสรรโดยการกู้ยืมเงินจาก สำนักงานส่งเสริมการทำสวนยาง (สกย.) แต่เกษตรกรขาดสภาพคล่องทางการเงินในการเลี้ยงชีพประจำวัน จึงต้องกู้หนี้ยืมสินจากนอกระบบที่มีอัตราดอกเบี้ยสูงมาใช้ ทำให้จำเป็นต้องขายที่ดินสวนยางพาราแก่นายทุนเงินกู้ไปมากที่สุด

ในช่วงปี พ.ศ. 2533 - 2534 ทางสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) จึงเข้ามาจัดสรรที่ดินในพื้นที่ซึ่งเป็นเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม และถูกเกษตรกรบุกรุกครอบครอง โดยจัดสรรให้ครอบครัวละ 14 ไร่ แต่ปัญหาที่ส่งสมมานาน คือ เกษตรกรมีปัญหานี้สินจากการผลิตทางการเกษตร เกิดการขาดทุนสะสมมาโดยตลอด ทำให้เกษตรกรนำที่ดินไปค้ำประกันเงินกู้นอกระบบจากนายทุนเพียงไม่กี่คนในเมือง และสุดท้ายที่ดินดังกล่าวก็ถูกแปรสภาพเป็นป่ายูคาลิปตัสป่าที่ส่งผลกระทบต่อด้านลบแก่ชุมชนอย่างมาก

จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2535 มีการส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัส และมะม่วงหิมพานต์ ซึ่งส่งผลให้สภาพทางธรรมชาติในปัจจุบันได้รับผลกระทบจากการปลูกยูคาลิปตัส เช่น ปัญหาดินพังทลาย พืชธรรมชาติชนิดอื่นไม่สามารถเจริญเติบโตได้ ปริมาณน้ำธรรมชาติแห้งเหือดหายไป แหล่งชอนน้ำที่เป็นต้นน้ำห้วยเสนง ที่เคยมีน้ำตลอดทั้งปีเริ่มลดลง และแห้ง จึงส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชน เพราะสัตว์ไม่สามารถกินใบยูคาลิปตัสเป็นอาหารได้ จึงไม่สามารถเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ปลูกยูคาลิปตัสได้ ชุมชนจึงขาดแคลนพื้นที่เลี้ยงสัตว์

พระอาจารย์วัน : ผู้สร้างตำนานป่าชุมชน

ในปี พ.ศ. 2528 พระพนมศิลาจารย์ วังศิโส หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า พระอาจารย์วัน ได้ขอบริจาคที่ดินสำหรับสร้างวัดจากชาวบ้านจำนวน 26 ไร่ และได้รับบริจาคเพิ่มเติมอีก 40 ไร่ ซึ่งเดิมเคยเป็นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ของหมู่บ้าน พระอาจารย์วันได้สร้างวัด และปลูกป่ารอบ ๆ วัดขึ้น เมื่อป่าเติบโตขึ้นก็ได้นำวิถีชีวิตที่สงบสุขกลับคืนมาสู่สังคม ประกอบกับชุมชนได้เห็นผลกระทบจากสวนยูคาลิปตัสที่ชัดเจนขึ้น ชุมชนจึงให้ความร่วมมือขยายพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้น และร่วมกิจกรรมที่ทางวัดจัดขึ้นเป็นประจำ

ในปี พ.ศ. 2532 วัดจัดกิจกรรมปลูกป่าวันแม่ โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดสุรินทร์เป็นประธานเปิดงาน และมีผู้เข้าร่วมปลูกป่ามากถึง 2,000 กว่าคน หลังจากนั้นได้มีการปลูกป่าเสริม และทำแนวป้องกันไฟ จนทำให้สภาพป่าอุดมสมบูรณ์ขึ้นเรื่อย ๆ

การระดมทุนเพื่อป่าชุมชนเขาโต๊ะ ดำเนินการต่อไปไม่หยุดยั้ง โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2543 มีการทอดผ้าป่าระดมทุนซื้อที่ดินได้เงินมากถึง 280,000 บาท ต่อมาในปี พ.ศ. 2544 กลุ่มครูในตำบลสลักได และผู้มีจิตศรัทธาจากกรุงเทพมหานคร ก็ได้รวบรวมเงินซื้อที่ดินเพิ่มเติมอีก จนถึงปี พ.ศ. 2546 ป่าชุมชนแห่งนี้มีพื้นที่ทั้งหมด 1,700 ไร่

คณะกรรมการป่าชุมชน : เพื่อการจัดการป่าอย่างยั่งยืน

ชุมชนได้ร่วมกันคัดเลือกและแต่งตั้งคณะกรรมการจำนวน 14 คน เพื่อจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นระบบ วิธีการคัดเลือกนั้น ให้ที่ประชุมหมู่บ้านเสนอชื่อกรรมการ โดยให้กระจายตามหมู่บ้านทั่วทั้ง 14 คุ่ม และทั้ง 14 คนนี้ทำงานร่วมกับกรรมการหมู่บ้านอีก 9 คน ดูแลรักษาป่า

โดยคณะกรรมการที่ได้รับการแต่งตั้งจะไม่มีการแบ่งบทบาทหน้าที่กันอย่างชัดเจน แต่ได้กำหนดให้มีวาระการประชุมประจำเดือน และวางแผนดำเนินกิจกรรม เช่น การอบรมอนุรักษ์ป่าไม้ 2 รุ่น ในปี พ.ศ. 2539 จำนวน 4 คน และ พ.ศ. 2540 จำนวน 15 คน เมื่อเสร็จสิ้นการอบรม ผู้เข้าอบรมจะกลับมาเป็นอาสาสมัครดูแลรักษาป่าร่วมกัน

การทำงานของคณะกรรมการ เน้นกระบวนการเสริมสร้างความร่วมมือ ระหว่างวัดและชุมชน รวมถึงความร่วมมือระหว่างชุมชน และกลุ่มคนที่เป็นลูกศิษย์พระอาจารย์ นอกจากนี้ก็ได้สร้างความสัมพันธ์กับหน่วยราชการต่าง ๆ เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล จัดสรรงบประมาณเพื่อการปลูกป่าเสริม จัดทำแนวกันไฟ อำเภอและสำนักงานป่าไม้มอบกล้าไม้ ในกิจกรรมปลูกป่า

ป่าชุมชน : Supermarket ของทุกคน

ชุมชนในพื้นที่และเขตใกล้เคียง ได้ใช้ป่าชุมชนเขาโต๊ะ เป็นแหล่งอาหารและยารักษาโรค ซึ่งมีพืชพรรณนานาชนิดที่ใช้ประโยชน์ได้ เท่าที่มีการเก็บข้อมูลโดยชุมชนนั้น พบว่ามีมากถึง 26 ชนิดเป็นอาหาร และอีกหลายชนิดเป็นสมุนไพรรักษาโรค อาทิ

1. เงาะป่า ในระหว่างเดือนมกราคม - กุมภาพันธ์
2. ผักหนาม ผักกูด ข่าป่า สามารถเก็บหาเป็นอาหารได้ทั้งปี
3. หวาย สามารถเก็บหาได้ตลอดทั้งปี
4. หมากรับผวน (ผลไม้ป่าชนิดหนึ่ง) ในระหว่างเดือนมกราคม - มีนาคม
5. หงอนไก่ ในระหว่างเดือนมีนาคม - เมษายน
6. ลูกยาง ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม
7. เห็ดขอน ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ - มีนาคม
8. มะไฟ ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม
9. ดอกกระเจียว ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม
10. ลำดวน ในระหว่างเดือนเมษายน - พฤษภาคม
11. แพรกระเบา ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - ตุลาคม

12. ขนุนป่า ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - กรกฎาคม
13. เห็ดระโงกแดง - ขาว เห็ดถ่าน และเห็ดผึ้ง ในระหว่างเดือนเมษายน - กรกฎาคม
14. เห็ดปลวก ในระหว่างเดือนกันยายน - พฤศจิกายน
15. หน่อไม้ไผ่รวก ไผ่ตง และไผ่ป่าอื่น ๆ ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - ตุลาคม
16. ผักติ้ว ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ - ตุลาคม
17. ส้มโอม่วง ในระหว่างเดือนมีนาคม - ตุลาคม
18. อีต้อ (พืชผักตระกูลข่า) ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - ตุลาคม
19. กระชาย และบุก ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - ตุลาคม
20. อีลอก (บุกประเภทหนึ่งในท้องถิ่น) ในระหว่างเดือนมีนาคม - มิถุนายน
21. ตูบหมูป (พืชผักมีรากคล้ายกระชาย ใช้ใบ และยอดอ่อนเป็นผักจิ้มน้ำพริก) ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม
22. ผักสาบ ในระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม
23. สากเหล็ก (หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าสนาป่า ใช้ดอกเป็นผักจิ้ม) ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ - เมษายน
24. มะขามป้อม ในระหว่างเดือนมิถุนายน - เมษายน
25. มันเทียน มันน้ำ มันเหลือง มันดำ และมันราก ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - ตุลาคม
26. กลอย สามารถเก็บหาได้ในระหว่างเดือนพฤษภาคม - ตุลาคมทุกปี
27. พืชสมุนไพร ได้แก่ ตะไคร้ต้น ใช้อยู่ไฟ ฟอกเลือด ชะเอม ใช้แก้ปวดเมื่อย คลายเส้น ตันจูเห่า ใช้แก้ปวดท้อง ตันนมวัว ใช้อยู่ไฟ บำรุงน้ำนม ฤษีสมเสร็จ โตไม่รู้ล้ม ใช้บำรุงกำลัง ตันน้ำเต้า ใช้แก้ผดผื่นแดง ขมิ้นเครือ ใช้แก้ร้อนใน จะบักฝรั่ง ใช้บำรุงน้ำนม เล็บแมว ใช้ขับลม ระบาย ผมนาง ใช้แก้อีสุกอีใส ฐูสวัด และกำแพงเจ็ดชั้น ใช้ขับลม ระบาย

ปัญหาอุปสรรค : ผลกระทบจากชาวบ้านนอกพื้นที่

เมื่อป่าเขาโต๊ะมีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะที่ชุมชนรอบข้างในเขตกิ่งอำเภอพนมดงรัก ไม่มีพื้นที่ป่าเหลืออยู่เลย เนื่องจากถูกแปรสภาพเป็นสวนปาล์มตลอดสัน ส่งผลให้ชาวบ้านในชุมชนเหล่านี้ มาเก็บหาของป่าในป่าเขาโต๊ะมากขึ้น และขาดจิตสำนึกในการดูแลป่า เช่น มีการขุดหัวมันต่าง ๆ แล้วไม่เอาดินกลบฝังเหง้า ทำให้เหง้ามันตาย และยังมีปัญหาการลักลอบตัดไม้ไปขายทำเสาบ้านอีกด้วย ซึ่งปัญหาต่าง ๆ นี้ชุมชนต้องร่วมกันหาทางแก้ปัญหา เพื่อให้ป่าเขาโต๊ะเป็นป่าที่ยังประโยชน์ให้ทุกคนได้อย่างยั่งยืน

ถอดบทเรียนชุมชน

การจัดการป่าเขาโต๊ะ มีลักษณะการจัดการที่เด่น คือ มีพระสงฆ์เป็นผู้นำ ซึ่งคนไทยส่วนใหญ่ให้ความเคารพพระสงฆ์เป็นทุนเดิมอยู่แล้ว เมื่อพระอาจารย์วสันต์สนับสนุนการปลูกป่าอันเป็นประโยชน์โดยตรงแก่ชุมชน ยิ่งทำให้ชาวบ้านศรัทธา และร่วมมือร่วมใจในการปลูกป่าเสมอมา ซึ่งการปลูกป่าของพระอาจารย์วสันต์ ใช้วิธีอิงหลักพุทธศาสนาเป็นจุดเริ่มต้น นั่นคือ การสร้างวัดป่า เนื่องจากในสมัยพระพุทธองค์ วัดมักอยู่ท่ามกลางป่าและธรรมชาติ เช่น วัดอัมพวัน (อัมพวัน แปลว่า มะม่วง) วัดเวฬุวัน (เวฬุ แปลว่า ป่าไผ่) เป็นต้น ดังนั้น การสร้างวัดป่าในครั้งนี้จึงได้ประโยชน์ 2 ประการ คือ 1. ได้วัดสำหรับปฏิบัติศาสนกิจ 2. ได้ป่าให้ชาวบ้านได้ใช้สอย

ส่วนเรื่องการออกเอกสารสิทธินั้น ในหมู่บ้านมีเอกสารสิทธิ 2 ประเภท คือ น.ค.1 สำหรับผู้ได้รับจัดสรรที่ดินจากนิคมสร้างตนเอง อำเภอปราสาท และ ส.ป.ก. จากสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม เอกสารสิทธิทั้ง 2 ประเภท จัดสรรให้เกษตรกรครอบครองรายละเอียด 14 ไร่ ส่วนพื้นที่ป่าชุมชนไม่มีเอกสารสิทธิ

กรณีศึกษาชุมชนเขาโต๊ะนั้น แตกต่างจากกรณีศึกษาอื่น ๆ คือ ชุมชนมีความประสงค์ให้ออกเอกสารสิทธิให้กับผืนป่าชุมชน เพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชน ซึ่งในกรณีศึกษาอื่น ๆ นั้น เป็นการขอให้ออกเอกสารสิทธิให้กับชุมชน เพื่อนำไปจัดสรรเป็นที่อยู่อาศัยหรือที่ดินทำกินให้กับสมาชิก ทั้งนี้รูปแบบเอกสารสิทธิที่ชุมชนเขาโต๊ะ ต้องการให้ทางการออกให้กับป่าชุมชนนั้น ให้มีลักษณะเป็นกรรมสิทธิ์ของชุมชนโดยมีการตรากฎหมายรองรับตามที่ พ.ร.บ.ป่าชุมชนได้เสนอไว้ ซึ่งเอกสารสิทธิดังกล่าวจะเป็นหลักประกันได้ว่า ป่าชุมชนจะไม่ถูกนายทุนมาอ้างความเป็นเจ้าของในภายภาคหน้า และจะไม่ถูกนำไปปลูกยูคาลิปตัส ซึ่งเป็นพืชที่ไม่เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนแต่อย่างใด

การที่ชุมชนแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นมา 1 ชุด โดยให้กรรมการมาจากทั้ง 14 คุ่มบ้านนั้น ช่วยสร้างความรู้สึกมีส่วนร่วม และความเป็นเจ้าของป่าได้อย่างดี

นอกจากนี้ยังพบอีกว่า ป่าชุมชนเขาโต๊ะ ขยายพื้นที่ได้ด้วยแรงศรัทธาของชาวบ้าน ทั้งในรูปของการถวายที่ดิน และถวายปัจจัยให้พระอาจารย์วสันต์นำไปซื้อที่ดินปลูกป่า ซึ่งหากทางรัฐได้ออกเอกสารสิทธิให้กับป่าชุมชน หรือให้สิทธิชุมชนในการออกเอกสารสิทธิกับป่าชุมชนได้เอง ป่าก็จะอยู่คู่กับวัดและชุมชนเขาโต๊ะ สมดังเจตนารมณ์ของผู้บริจาค

6. บ้านใหม่สุรินทร์ : ผลกระทบจากการออก นสล.

ข้อมูลทั่วไป

บ้านใหม่ หมู่ที่ 3 ตำบลตระแสง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ อยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันตกตามทางหลวงหมายเลข 226 ประมาณ 10 กิโลเมตร โดยมีอาณาเขตดังต่อไปนี้

ทิศเหนือ ติดกับสำนักงานพัฒนาที่ดินและถนนสายสุรินทร์ - กระสัง

ทิศใต้ ติดกับบ้านขาม

ทิศตะวันออก ติดกับทุ่งนา

ทิศตะวันตก ติดกับวัดลุมพินีวัน และลำน้ำชี

จำนวนประชากรทั้งสิ้น 135 ครัวเรือน จำนวน 995 คน เพศชาย 477 คน เพศหญิง 518 คน ประชากรอยู่ในวัยแรงงาน 387 คน ที่เหลือเป็นเด็กและผู้สูงอายุ

ในอดีตบ้านใหม่มีป่าที่อุดมสมบูรณ์ แต่ป่าได้ถูกแผ้วถางไปเรื่อย ๆ จากการขยายตัวของชุมชน แต่ปัญหาหลักจริง ๆ ของชุมชน คือ การสูญเสียที่ดินทำกิน โดยที่ดินถูกประกาศให้เป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ ทั้ง ๆ ที่ชาวบ้านมีเอกสารสิทธิหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (นสล.) ตามเอกสารสิทธิเลขที่ นสล. 16372 เนื้อที่ 2,670 ไร่ 3 งาน 95 ตารางวา ลงวันที่ 12 กรกฎาคม 2525 ซึ่งปัญหาดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งเรื่องการจัดการที่ดินระหว่างรัฐกับชุมชน จึงทำให้ชุมชนได้รับผลกระทบกลายเป็นเกษตรกรไร้ที่ดิน

บ้านใหม่มีเกษตรกรไร้ที่ดินทำกินจากกรณีนี้จำนวน 58 ราย ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านวิถีชีวิต และอาชีพขนานใหญ่ โดยเฉพาะบุตรหลานของครอบครัวที่ได้รับผลกระทบจากโครงการดังกล่าว ต้องไปรับเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม และรับจ้างทั่วไป หหมดโอกาสที่จะได้ทำงานที่มั่นคง

นอกจากกรณีดังกล่าวแล้ว ยังมีเกษตรกรจำนวน 70 ราย ได้นำโฉนดที่ดินไปค้ำประกันกับสถาบันการเงินของรัฐและนายทุนนอกระบบ เพื่อนำเงินไปเป็นค่าใช้จ่ายทั่วไป ซึ่งเกษตรกรหลายรายถูกยึดที่ดินไปแล้ว และส่งผลให้เกิดปัญหาอื่น ๆ ตามมา

ชุมชน : ความเป็นมา

ชุมชนบ้านใหม่มีอายุประมาณ 100 - 200 ปี คนกลุ่มแรกที่มาตั้งถิ่นฐานย้ายมาจากบ้านรุ่งฤๅษี หมู่ที่ 9 ในเขตตำบลตระแสง อำเภอมือง จังหวัดสุรินทร์ ปัจจุบันชาวบ้านนิยมเรียกชื่อชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในปัจจุบันว่า “เซราะทมอย” เป็นภาษาเขมร หมายความว่า “บ้านใหม่” นั่นเอง

ในระยะแรกมาตั้งถิ่นฐานบริเวณบ้านขาม (ชุมชนติดกันในปัจจุบัน) ต่อมาจึงย้ายมาตั้งในบริเวณปัจจุบัน ซึ่งกลุ่มคนรุ่นบุกเบิกมีจำนวน 3 ครัวเรือน คือ 1) ครอบครัวยายเพ็ง 2) ครอบครัวยายโมะ และ 3) ครอบครัวยายแนบ (ไม่ทราบนามสกุล) สาเหตุที่ย้ายมาเพราะว่า บริเวณนี้มีทรัพยากรป่าไม้ และลำห้วยที่สมบูรณ์ล้อมรอบหมู่บ้าน รวมถึงมีแหล่งดินสำหรับทำเครื่องปั้นดินเผาที่เป็นอาชีพสำคัญของชุมชนมาแต่ดั้งเดิม

ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน ในระยะแรก ตั้งเรียงรายตามยาวขนานไปกับลำห้วยชี ในลักษณะขวางตะวันหรือ “ตะติงไถง” ในภาษาถิ่น ซึ่งคติความเชื่อของชาวเขมรในการตั้งถิ่นฐานว่าลักษณะดังกล่าวเป็นอัมงคล จึงส่งผลให้บ้านใหม่มีเหตุการณ์ที่ร้าย ๆ มาโดยตลอด

จากคำบอกเล่าของ นายวน เย็นประโคน และกลุ่มผู้อาวุโสในชุมชน ทราบว่าบริเวณที่ตั้งบ้านใหม่ และบริเวณใกล้เคียงแต่เดิมนั้นเป็นป่าทึบ มีต้นไม้ขนาดใหญ่จำนวนมาก การเดินทาง

คมนาคมไม่สะดวกมีแต่ทางเกวียน การเดินทางไปเมืองสุรินทร์ต้องเดินเท้าพกห่อข้าวไปกินกลางวันที่บ้านคอโค ในระหว่างทาง กว่าจะเดินทางถึงเมืองต้องใช้เวลาเกือบ 1 วัน จนกระทั่งมีการตัดถนนสายสุรินทร์ - กระสัง ความเจริญจึงเริ่มเข้ามาสู่ชุมชน

ปี พ.ศ. 2483 มีการเรียนการสอนหนังสือแก่ชุมชน โดยใช้สถานที่บริเวณลานร่มไม้ และต่อมาจึงก่อสร้างอาคารแบบง่าย ๆ โดยขอรับบริจาคที่ดินจากนายเขียว และนายยม (ไม่ทราบนามสกุล) และเริ่มมีการตัดต้นไม้มาสร้างอาคารเรียน โต๊ะ และเก้าอี้นักเรียน

ในช่วงก่อนหน้านี้นี้ประมาณปี พ.ศ. 2484 ได้มีการสัมปทานตัดไม้ในพื้นที่บริเวณ 2 ฝั่งลำห้วยชี เพื่อนำไปเป็นเชื้อเพลิงโรงงานสุรา ที่ตั้งอยู่บริเวณสะพานข้ามห้วยเสนง ริมถนนสายสุรินทร์ - กระสัง (ปัจจุบันยุบกิจการแล้ว) ทำไม้หมอนรถไฟที่สถานีรถไฟลำชี และใช้เป็นเชื้อเพลิงสำหรับหัวรถจักรไอน้ำ

ประมาณปี พ.ศ. 2500 ผู้ใหญ่วน เย็นประโคน และสมาชิกในชุมชนร่วมกันตัดต้นไม้บริเวณป่าโคก เพื่อสร้างวัดลุมพินีวัน และนิมนต์หลวงพ่อกจาก บ้านกระโพ มาเป็นเจ้าอาวาส ส่งผลโดยตรงต่อการลดลงของทรัพยากรป่าไม้

โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2502 - 2504 ชาวบ้านเริ่มตัดไม้ทำลายป่า สำหรับขยายพื้นที่ทำการเกษตรปลูกพืชเศรษฐกิจตามนโยบายรัฐ ด้วยการปลูกปอ และมันสำปะหลัง จึงทำให้พื้นที่ป่าไม้ของชุมชนลดลงมากขึ้น หลังจากการสัมปทานไม้ขนาดใหญ่ไปแล้ว

ต่อมาในปี พ.ศ. 2523 เป็นช่วงเหตุการณ์ที่สำคัญของชุมชน คือ ชาวบ้านถูกไล่ออกจากที่ดินทำกินในพื้นที่บริเวณป่าโคกโชค เพื่อให้เป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ แม้ว่าชาวบ้านมีเอกสารสิทธิการทำประโยชน์ประเภท สค.1 และใบเสร็จเสียภาษีที่ดินก็ตาม ซึ่งต่อมาพื้นที่สาธารณะดังกล่าวถูกใช้ไปสำหรับสร้างสำนักงาน อบต. คอโค โรงเรียนโชคเพชรวิทยา และสำนักงานพัฒนาที่ดินจังหวัดสุรินทร์

จนถึงปี พ.ศ. 2524 เทศบาลเมืองสุรินทร์ ได้เข้ามาใช้ประโยชน์พื้นที่ เพื่อสร้างสถานที่กำจัดขยะและสิ่งปฏิกูล ในบริเวณปากทางเข้าหมู่บ้าน และมีผลกระทบด้านมลภาวะตามมาจากกลิ่นขยะ และควันจากการเผาขยะ

จนกระทั่งปี พ.ศ. 2538 จึงเกิดการเคลื่อนไหว และรวมตัวของ “กลุ่มแนวร่วมพันธมิตรอีสานใต้” (กพอ.) เรียกร้องให้รัฐจัดสรรที่ดินทำกินแก่สมาชิกในชุมชนครัวเรือนละ 15 ไร่ ตามคำมั่นสัญญาของนโยบาย 66 / 2523 ซึ่งประกาศในสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ซึ่งให้ออกาสผู้ร่วมพัฒนาชาติไทย มามอบตัวต่อรัฐ และรัฐจะจัดสรรที่ดินทำกินให้

ในระหว่างปี พ.ศ. 2539 - 2540 บ้านใหม่ และหมู่บ้านอื่น ๆ ในเขตตำบลตระแสง และตำบลคอโค ได้เคลื่อนไหวคัดค้านการทิ้งขยะในพื้นที่บริเวณดังกล่าวของเทศบาลเมืองสุรินทร์ เนื่องจากสร้างมลภาวะแก่ท้องถิ่น จนนำไปสู่การปรับปรุงกระบวนการกำจัดขยะให้มีประสิทธิภาพมากกว่าเดิม แต่ปัญหาดังกล่าวยังไม่หมดไป แม้ว่าจะลดลงก็ตาม

ทรัพยากรธรรมชาติ : ทุนของชุมชน

บ้านใหม่เป็นชุมชนที่อุดมสมบูรณ์มีทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลาย ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้ตลอดทั้งปี โดยทรัพยากรที่สำคัญ ได้แก่ ทรัพยากรป่า และทรัพยากรน้ำ

1. ทรัพยากรป่าไม้ บ้านใหม่มีป่าหลายพื้นที่ ชาวบ้านสามารถเก็บของป่าหาอาหารตามธรรมชาติ หาหน่อไม้ และสัตว์ป่านานาชนิด โดยมีพื้นที่ป่าที่สำคัญของหมู่บ้าน ดังต่อไปนี้

(1) ป่าสะมอ เป็นพื้นที่ป่าทามบริเวณลำน้ำชี และมีสถานภาพทางกฎหมายเป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์สำหรับการเก็บหาของป่า ฟืน เชื้อเพลิง และเลี้ยงสัตว์ของชุมชน

(2) ป่าโชนก เป็นป่าทามเช่นเดียวกัน และมีสถานภาพทางกฎหมายเป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ แต่สภาพพื้นที่ค่อนข้างทรุดโทรม มีเนื้อที่ประมาณ 100 ไร่ ใช้ประโยชน์ในการเก็บหาของป่า ฟืน เชื้อเพลิง และการเลี้ยงสัตว์

(3) ป่าสะกอดะโมก สภาพเป็นป่าเต็งรังผสมกับป่าทาม และมีสถานภาพทางกฎหมายเป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ใช้ประโยชน์เก็บของป่า ฟืน เชื้อเพลิง เลี้ยงสัตว์ และสมุนไพร ซึ่งมีการจัดระบบดูแลรักษาของชาวบ้านและกรรมการศาสนา การตั้งกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

2. ทรัพยากรแหล่งน้ำ ในชุมชนมีแหล่งน้ำที่สำคัญหลายแห่ง ได้แก่

(1) ลำน้ำชี มีแหล่งต้นน้ำมาจากเทือกเขาพนมดงรัก และมีน้ำตลอดทั้งปี เป็นแหล่งจับสัตว์น้ำต่าง ๆ ของชาวบ้านในพื้นที่

(2) ห้วยสะมอ มีแหล่งต้นน้ำมาจากบริเวณทุ่งนา ตำบลตระแสง และไหลลงห้วยระไซ่ คุณภาพน้ำอยู่ในสภาพดีใช้อุปโภคได้ ใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับเลี้ยงวัว ควาย แต่มีน้ำไม่ตลอดทั้งปี

(3) ห้วยระไซ่ มีแหล่งต้นน้ำจากเขาพนมสวายไหลลงลำน้ำชี ต่อมามีการสร้างทำนบกั้นลำห้วยระไซ่ ซึ่งเป็นแหล่งจับสัตว์น้ำ ใช้อุปโภคบริโภคสำหรับชุมชน และใช้เลี้ยงสัตว์ ปัจจุบันมีสภาพตื้นเขินและมีน้ำเสียจากฟาร์มหมูไหลลงลำน้ำทำให้น้ำเน่าเสีย

(4) สระระหาน และสระหนองตาลี สภาพน้ำมีคุณภาพดีใช้อุปโภคและบริโภคได้ บริเวณรอบ ๆ ใช้สำหรับปลูกผักของสมาชิกในชุมชน

วัฒนธรรมชุมชน : ทุนสะสมจากอดีต

บ้านใหม่เป็นชุมชนชาวเขมร ใช้ภาษาไทยเขมรเป็นภาษาหลักในการสื่อสารภายในชุมชน และกับชุมชนเขมรด้วยกัน ทำให้มีประเพณีวัฒนธรรมเช่นเดียวกับชุมชนเขมรอื่น ๆ ชาวบ้านใหม่นับถือศาสนาพุทธ จึงมีความเชื่อเรื่องพุทธและผีผสมอยู่ชุมชน ปัจจุบันชุมชนมีวัฒนธรรมแบบไทยเขมร มีประเพณีที่สำคัญได้แก่ ประเพณี “แซนโชนดา” หรือสาร์ทเขมร เป็นประเพณีการไหว้บรรพบุรุษ และวันรวมญาติตระกูลทั้งหมด ทั้งนี้ เพื่อแสดงความกตัญญูทวดเวทต่อบรรพบุรุษโดย

ถือปฏิบัติในวันแรม 15 ค่ำ เดือน 10 ซึ่งชุมชนเขมรให้ความสำคัญต่อประเพณีนี้สูงที่สุดในรอบปี นอกจากนั้นมีการละเล่น และการแสดงพื้นเมือง ที่สำคัญคือ การรำตรุษ ซึ่งเป็นการแสดงอันงดงามและสนุกสนาน จัดขึ้นในช่วงเดือนมกราคม - เมษายนของทุกปี ชาวบ้านใช้การละเล่นนี้เพื่อระดมทุน หรือสิ่งของเข้าชุมชนสำหรับใช้ในงานพัฒนาชุมชนต่าง ๆ

ความสัมพันธ์ทางสังคม

ในปัจจุบันชุมชนมีความสัมพันธ์ทางสังคมแบบหลวม ๆ เนื่องจากคนส่วนใหญ่ไม่ได้ประกอบอาชีพในชุมชน และสภาพการดำรงชีพที่ต้องดิ้นรนต่างคนต่างอยู่ แต่คงยังมีการช่วยเหลือกันในโอกาสงานบุญประเพณีต่าง ๆ โดยมีตระกูลที่สำคัญของชุมชน คือ สกุลอยู่เย็น, เย็นประโคน, สารพัฒน์ ซึ่งมีความสำคัญด้านผู้นำทางวัฒนธรรมชุมชน และเป็นผู้มีอิทธิพลในการเลือกตั้งระดับท้องถิ่นด้วย

สภาพทางเศรษฐกิจ

อาชีพหลักของชุมชน คือ การทำนา แม้เกษตรกรจะมีที่นาไม่มาก แต่ก็ยึดมั่นในการทำนา มาโดยตลอด ส่วนคนรุ่นหนุ่มสาวนั้นนิยมทำอาชีพรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม ซึ่งมีแหล่งงานที่สำคัญอยู่ในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล ส่วนอาชีพรอง ได้แก่ การรับจ้างทั่วไป และการรับจ้างในภาคเกษตรกรรม

จากการศึกษาพบว่า เกษตรกรที่นี่มีรายได้ค่อนข้างต่ำ เพราะการผลิตไม่ค่อยได้ผล และมีที่ดินทำกินน้อย ส่วนอาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรนั้นมีรายได้ค่อนข้างสูงเฉลี่ย 30,000 บาทต่อปี

หนี้สิน : สาเหตุหนึ่งของการสูญเสียที่ดิน

สำหรับภาวะหนี้สินนั้นถือได้ว่าเป็นปัญหาใหญ่ของชุมชน ชาวบ้าน 129 ครัวเรือนเป็นหนี้สิน แต่ระดับความรุนแรงของภาวะหนี้สินของแต่ละครอบครัวนั้นแตกต่างกัน ส่วนชาวบ้านที่ไม่มีหนี้สินเลยมีเพียง 6 ครัวเรือนเท่านั้น ซึ่งเจ้าหนี้รายใหญ่ของชุมชน คือ เงินกู้ตามนโยบายรัฐ และกองทุนหมู่บ้าน รองลงมาคือ เงินกู้นอกระบบจากนายทุนในท้องถิ่น และนายทุนนอกท้องถิ่น ซึ่งการกู้ยืมนอกระบบนั้น ชาวบ้านนำเอกสารสิทธิที่ดินไปเป็นหลักประกันเงินกู้ ทำให้สูญเสียที่ดินไปในที่สุด

การจัดการที่ดิน : จากอดีตสู่ปัจจุบัน

ในอดีตป่าไม้มีเพียงพอสำหรับทุกครอบครัว วิธีการจับจองที่ดินใช้วิธีง่าย ๆ เพียงการตกลงกันด้วยวาจา ก็ถือว่าเป็นเอกสารสิทธิที่ทุกคนยอมรับ วิธีการจับจองที่ดินใช้ไม้ปักบ่งบอกแนวเขต การปักคันดิน หรือถางป่าเป็นแนวยาว ซึ่งการบุกเบิกใช้แรงงานภายในครอบครัวที่มีอยู่ ผู้ที่มีที่ดินสูงสุดในขณะนั้นประมาณ 50 - 100 ไร่ ในระยะแรกนี้มีจำนวนครัวเรือนที่บุกเบิกเข้ามา

ตั้งถิ่นฐาน ประมาณ 16 ครัวเรือนเท่านั้น ส่วนใหญ่จับจองพื้นที่ ทางด้านฝั่งทิศตะวันออกและเหนือของชุมชนที่เรียกว่า “โคกลำปูก โคกยายเอียง และโคกตาเขียว” พื้นที่ด้านตะวันตกของหมู่บ้านติดกับลำชีไม่ค่อยมีการบุกเบิก เนื่องจากเป็นป่าที่บด้นไม่มีขนาดใหญ่มาก จนไม่สามารถบุกเบิกพื้นที่ทำกินได้

การใช้ประโยชน์ที่ดินในช่วงนี้มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ที่ทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศได้ดี ส่วนบริเวณที่ดอน หรือโคกปลูกผักสวนครัวต่าง ๆ เช่น แตงโม แตงกวา พริก และมะเขือ ซึ่งปลูกไว้เพื่อบริโภค และแจกจ่ายแก่ญาติมิตร

ประวัติการใช้ที่ดินในชุมชน

ยุคการทำสัมปทานป่าไม้ (ปี พ.ศ. 2484 - 2500) ยุคนี้การรถไฟแห่งประเทศไทยมีความต้องการไม้หมอนรถไฟ และไม้ฟืนสำหรับทำเชื้อเพลิงหัวรถจักรไอน้ำ จึงได้เปิดสัมปทานให้ตัดไม้ในป่าบริเวณนี้ได้ ประกอบกับโรงงานสุราในเขตเมืองสุรินทร์ ต้องการไม้ไว้ใช้ในโรงงานจำนวนมาก ป่าจึงถูกบุกเบิกไปเรื่อย ๆ เมื่อป่าที่เคยรกชัฏถูกทำลายลง ชาวบ้านจึงได้เข้าจับจองที่ดินว่างเปล่าเหล่านั้นเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ

ต่อมาในระหว่างปี พ.ศ. 2504 - 2507 ยุคส่งเสริมการปลูกปอ เกือบทุกคนครอบครัปลูกปอเพื่อสร้างรายได้ โดยพื้นที่ในแปลงสัมปทานทำไม้เก่า บริเวณฝั่งตะวันตกของหมู่บ้านติดกับลำน้ำชี เป็นพื้นที่ที่ปลูกปอกันมาก เพราะอยู่ติดแหล่งน้ำ และในระยนี้ยังไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน ใครอยากจับจองบริเวณใดก็ได้ แต่หลังจากนั้น 2 - 3 ปี ราคาปอดกต่ำชาวบ้านจึงเลิกปลูก และมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งหันมาปลูกมันสำปะหลังแทน แต่เมื่อมันสำปะหลังราคาตก ก็เลิกปลูกเช่นเดียวกัน

ปัญหาจากการปลูกปอนั้น ส่งผลเสียต่อชุมชนอย่างมากทั้งเรื่องดินที่เสื่อมสภาพเร็วว่าปกติ และน้ำในลำน้ำเน่าเสีย เพราะการแช่ปอจำนวนมาก ๆ ติดต่อกันเป็นเวลานาน และเกิดปัญหามลพิษทางอากาศ กลิ่นเหม็นจากน้ำแช่ปอกระจายไปทั่ว ทำให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญทั้งชุมชน

แต่เหตุการณ์ที่พลิกผันและมีผลกระทบต่อชุมชนที่สุด คือ ในปี พ.ศ. 2523 ทางราชการได้ประกาศพื้นที่สาธารณะประโยชน์ทับที่ดินของชาวบ้าน เนื้อที่ 2,670 กว่าไร่ แม้ชาวบ้านจะมีเอกสารสิทธิ ส.ค.1 แต่ก็ไม่สามารถปกป้องที่ดินของตนได้ ส่งผลให้เกษตรกรในบ้านใหม่และในหมู่บ้านใกล้เคียงกลายเป็นผู้ไร้ที่ทำกิน บางรายได้ไปบุกเบิกที่ดินใหม่บริเวณป่าทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านติดกับลำชี แต่เจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้เข้าขัดขวาง นอกจากนั้นเกษตรกรบางราย เมื่อไม่มีที่ทำกินก็ไปเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไป ทั้งในเมืองสุรินทร์และต่างจังหวัด ซึ่งการไม่มีที่ดินทำกินหรือมีที่ดินน้อยลงนั้น ได้ส่งผลกระทบไปจนถึงรุ่นลูก เพราะที่ดินมรดกที่ได้รับจากพ่อแม่ นั้น ต้องแบ่งกันหลายคนตามจำนวนลูก ทำให้ขนาดที่ดินทำกินน้อยลงไปเรื่อย ๆ

อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ที่ดินหลุดมือจากเกษตรกร คือ การเป็นหนี้นอกระบบ เนื่องจากเกิดปัญหาด้านการผลิต เช่น ฝนแล้ง หรือราคาผลผลิตตกต่ำ เกษตรกรจำเป็นต้องใช้จ่าย จึงนำที่ดินไปจำนองหรือค้ำประกันไว้กับนายทุนนอกระบบ และเมื่อไม่สามารถชำระหนี้ได้ จึงถูกยึดที่ดินไปในที่สุด

ทางออกของปัญหา

กรณีการสูญเสียที่ดินของชุมชนบ้านใหม่นั้น มี 2 สาเหตุใหญ่ ๆ คือ 1. ทางราชการประกาศพื้นที่สาธารณประโยชน์ทับที่ดินทำกินที่มีเอกสารสิทธิของชาวบ้าน 2. การกู้ยืมจากนายทุนนอกระบบ ซึ่งสาเหตุแรกนั้น เป็นปัญหาใหญ่ระหว่างชุมชนกับรัฐ เป็นความเดือดร้อนร่วมของชุมชน และกระทบต่อวิถีชีวิตเกษตรกรจำนวนมาก ส่วนสาเหตุที่ 2 นั้นเป็นการตกลงยินยอมกันระหว่างเจ้าของที่ดินและนายทุนเงินกู้ ชุมชนจึงเสนอแนะทางออกของสาเหตุที่ 1 สรุปได้ ดังนี้

เรื่องการจัดการทรัพยากร ชุมชนขอมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชน ในกรณีนี้คือ ที่ดินที่ถูกประกาศให้เป็นที่สาธารณประโยชน์ ชาวบ้านไม่เคยได้ข้อมูลมาก่อนว่า ราชการจะมายึดที่ดินผืนนั้น จึงสร้างความขัดแย้งและเผชิญหน้าระหว่างชุมชนกับรัฐ

ชุมชนได้หาแนวทางการเจรจากับรัฐ เพื่อแก้ปัญหาเรื่องที่ดินไว้ ดังนี้ 1. ชุมชนขอที่ดินคืน 2. หากรัฐไม่สามารถคืนที่ดินให้แก่ชุมชนได้ รัฐต้องชดเชยค่าสูญเสียและค่าเสียโอกาส ตลอดจนให้รัฐส่งเสริมอาชีพอื่น ๆ นอกเหนือจากการเกษตร เพราะเกษตรกรมีข้อจำกัดเรื่องที่ดิน 3. ให้รัฐจัดหาที่ดินทำกินแห่งใหม่ให้ตามข้อเสนอของกลุ่มแนวร่วมพันธมิตรอีสานใต้ (กพอ.) ซึ่งเสนอไว้เมื่อปี พ.ศ. 2538 โดยจัดสรรให้ครอบครัวละ 15 ไร่ และเพื่อให้เป็นไปตามนโยบาย 66 / 2523 ของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ซึ่งตกลงว่าจะหาที่ทำกินให้กับผู้ร่วมพัฒนาชาติไทย

ถอดบทเรียนชุมชน

กรณีศึกษาชุมชนบ้านใหม่นั้น เป็นเรื่องที่ภาครัฐต้องระมัดระวังอย่างมากในการประกาศเขตที่ดินสาธารณประโยชน์ เพราะการประกาศที่ผิดพลาดส่งผลกระทบต่ออนาคตผู้คนอย่างมาก เป็นการเปลี่ยนวิถีชีวิตของเกษตรกรให้กลายเป็นแรงงานรับจ้าง จากการเป็นเจ้านายตนเองไปสู่การเป็นลูกน้อง ครอบครัวแตกแยก หมู่บ้านมีแต่เด็กและคนแก่ ชุมชนเปราะบางลง ทำให้ขาดความสามัคคี ไม่สามารถรักษาอัตลักษณ์ที่ดั้งเดิมของตนไว้ได้

นอกจากเรื่องที่ดินดังกล่าวแล้ว พบว่ารัฐได้บริหารจัดการทรัพยากรชุมชน โดยขาดการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน เช่น การสร้างที่กักจัดขยะบริเวณปากทางเข้าหมู่บ้าน ซึ่งสร้างความเดือดร้อนรำคาญเรื่องควันและกลิ่น จึงเป็นเหตุให้ชุมชนต่อต้านโครงการดังกล่าว

การใช้สิทธิชุมชนในการแก้ปัญหาที่ดินของชาวบ้านใหม่นั้น ชุมชนยังมีการรวมตัวกันไม่เหนียวแน่นพอ อาจเป็นเพราะต้องไปเป็นแรงงานรับจ้างในที่ต่าง ๆ ทำให้ขาดพลังแนวร่วมของ

คนหนุ่มสาว แต่อย่างไรก็ตามชุมชนได้เข้าร่วมกับแนวร่วมพันธมิตรอีสานใต้ (กพอ.) เพื่อขอที่ดินทำกินตามที่รัฐได้ตกลงไว้ตามประกาศ 66 / 2523

นอกจากนั้นอีกวิธีหนึ่งที่ชุมชนใช้ในการแก้ปัญหา คือ การเจรจาขอให้รัฐคืนที่ดินให้กับชุมชน หรือให้รัฐชดเชยค่าเสียโอกาสให้กับเจ้าของที่ดิน ซึ่งชุมชนยังไม่ชัดเจนว่า หากรัฐคืนที่ดินนั้นมาแล้ว เอกสารสิทธิหรือสิทธิการใช้ประโยชน์ในที่ดินจะเป็นของชุมชนหรือของปัจเจก เพราะชุมชนยังไม่มีคณะกรรมการที่ชัดเจนเหมือนกรณีศึกษาอื่น ๆ อาจเป็นเพราะชุมชนยังขาดประสบการณ์เรื่องการรวมกลุ่มเพื่อดูแลทรัพยากรของชุมชน ดังนั้น การใช้สิทธิชุมชนในการดูแลที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติ จึงยังไม่มีรูปธรรมที่ชัดเจน ซึ่งในอนาคตหากชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้กับเครือข่ายอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หรือเครือข่ายเกษตรธรรมชาติก็จะช่วยให้ชุมชนมีพัฒนาการและความเข้มแข็งเพิ่มขึ้น

7. ป่าโคกหนองงู-วังแสง ขอนแก่น

ข้อมูลทั่วไป

ป่าโคกหนองงู - วังแสง เป็นป่าเต็งรัง มีพื้นที่ประมาณ 1,500 ไร่ ครอบคลุม 2 จังหวัด คือ จังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดขอนแก่น โดยจังหวัดนครราชสีมาอยู่ในเขตตำบลโนนจาน กิ่งอำเภอบัวลาย ประมาณ 500 ไร่ และอีก 1,000 ไร่ อยู่ในเขตจังหวัดขอนแก่นใน 3 ตำบล คือ ตำบลหนองมะเชื้อ ตำบลโนนข่า และตำบลหนองแวงโสภพระ อำเภอฟล โดยในการศึกษารั้งนี้ศึกษาเฉพาะที่ตำบลโนนข่าเท่านั้น

ตำบลโนนข่าตั้งอยู่ในอำเภอฟล จังหวัดขอนแก่น มีพื้นที่ในการปกครองทั้งหมด 24 ตารางกิโลเมตร หรือมีพื้นที่จำนวน 18,125 ไร่ ประกอบด้วยหมู่บ้านห้วยโจด บ้านห้วยนา บ้านบ่อตระครอ บ้านหนองแวงนอก บ้านโนนข่า บ้านโนนทัน บ้านบุ้ายตุ้ บ้านโนนเมือง และบ้านโนนฝาย มีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่อื่น ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับเมืองพล และเขตเทศบาลอำเภอฟล

ทิศตะวันตก ติดต่อกับตำบลหนองแวงโสภพระ

ทิศตะวันออก ติดต่อกับตำบลหนองแวงโสภพระ

ทิศใต้ ติดต่อกับตำบลหนองมะเชื้อ

สภาพพื้นที่ของตำบลโนนข่า เป็นที่ราบและมีบางส่วนที่เป็นเนิน มีอ่างเก็บน้ำและลำห้วยไหลผ่านหลายสาย พื้นที่เหมาะสำหรับการเพาะปลูก

พื้นที่โดยรอบป่าโคกหนองงู - วังแสงในอดีต ในพื้นที่บริเวณบ้านหนองหญ้าปล้องมีหนองน้ำขนาดใหญ่เรียกว่า “หนองงู” เพราะมีต้นงู (พลวง) ขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น จึงได้ตั้งชื่อตามสภาพธรรมชาติของพื้นที่ และในบริเวณหนองงูมีลำห้วยชื่อ “ห้วยกุดปลาจ้อย” ไหลผ่านโดยลำห้วยสายนี้ไหลมาจากต้นน้ำในเขต อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา

ป่าไม้ด้านติดกับบ้านป่าพร้าว มีลำห้วยชื่อ “ห้วยวังแสง” ไหลผ่าน และด้านติดบ้านห้วยโจด มีลำห้วยชื่อ “ห้วยโจด” ไหลผ่าน (ลำห้วยวังแสงและลำห้วยโจด เป็นลำห้วยสายเดียวกัน แต่เรียกชื่อต่างกัน โดยใช้สะพานรถไฟข้ามลำห้วยเป็นจุดแบ่ง) ปัจจุบันแหล่งน้ำทั้งหมดไม่สามารถใช้การได้ เนื่องจากปริมาณฝนไม่แน่นอน และแหล่งน้ำต่าง ๆ ดินเลนไม่สามารถเก็บกักน้ำได้

ตำบลโนนขามมีครัวเรือนทั้งหมด 1,149 ครัวเรือน ประชากร 6,343 คน แยกเป็นเพศชาย 3,140 คน เพศหญิง 3,203 คน

ป่าโคกหนองกง - วังแสง : กว่าจะถึงวันนี้

ในอดีตป่าค่อนข้างจะมีความอุดมสมบูรณ์สูง มีต้นไม้หลายชนิด เช่น ต้นพลวง มะค่าโมง ประดู่ เต็งรัง ไม้โจด เพ็ก ขึ้นเป็นจำนวนมาก ขนาดความสูงของต้นไม้เฉลี่ย 2 เมตร สัตว์ป่ามีอยู่หลายชนิด เช่น เก้ง กวาง ละมั่ง ลิง และงู ฯลฯ มีการพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในการคล้องช้างในพื้นที่เป็นเสาหินสูงประมาณ 1 เมตร ตั้งอยู่ 4 จุด 4 มุม ชาวบ้านเรียกบริเวณนั้นว่า “ฮ่อมช้างเผือก” ซึ่งเป็นสถานที่ที่เคยมีการประกอบพิธีจับช้างป่ามาก่อน สภาพดินส่วนใหญ่เป็นดินทรายและพื้นที่ดอน ต้นไม้ที่ขึ้นมักเป็นไม้ที่ทนต่อความแห้งแล้งได้ดี เพราะป่านี้มักเกิดไฟป่าในหน้าแล้งอยู่เสมอ ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ - เมษายน

ในช่วงประมาณ 20 - 30 ปีที่ผ่านมาพื้นที่ป่า ประมาณ 4 - 7 พันไร่ และต่อมาได้ถูกบุกรุกและจับจองโดยชาวบ้านรอบ ๆ ป่า เนื่องจากมีการออกกฎหมายโฉนดที่ดิน ซึ่งเป็นปัจจัยที่กระตุ้นให้ชาวบ้านบุกรุกพื้นที่ป่า โดยเฉพาะผู้ที่มีอำนาจทางการเมืองและการปกครองภายในหมู่บ้าน ที่ร่วมมือกับนายทุนจากนอกหมู่บ้านทำการบุกรุกพื้นที่ป่า และครอบครองพื้นที่ได้มากกว่าชาวบ้านทั่วไป เพราะมีความพร้อมด้านเรื่องจักรกล และทุนในการบุกเบิกปรับสภาพพื้นที่

ในช่วงปี พ.ศ. 2502 - 2504 พื้นที่โดยรอบป่าแปรสภาพเป็นพื้นที่การเกษตร และที่อยู่อาศัย ซึ่งเริ่มมีการจับจองเป็นที่ทำกินเพิ่มเติมครั้งใหญ่ ส่วนมากจะอยู่ในพื้นที่ของบ้านหนองหญ้าปล้อง เนื่องจากเป็นชุมชนตั้งใหม่ที่เดิมมีพัฒนาการมาจากการสร้างบ้านพักที่อยู่อาศัยแบบชั่วคราวสำหรับนอนเฝ้าไร่นาของชาวบ้าน จนกระทั่งต่อมาเมื่อออกไปตั้งถิ่นฐานแบบถาวรจนมีขนาดประชากรมากขึ้น และตั้งเป็นชุมชนในภายหลัง

การจับจองพื้นที่เพาะปลูกกันมากที่สุดจะอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2526 - 2528 วิธีการการจับจองที่ดินเป็นแบบง่าย ๆ โดยการทำเครื่องหมายต่าง ๆ เช่น ใช้มีดถากต้นไม้ให้เป็นรอย แล้วค่อย ๆ ทำการปรับสภาพพื้นที่ในภายหลัง ขั้นตอนดังกล่าวชาวบ้านเรียกว่า “สาวนา” หมายถึง การปรับสภาพพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำงาน ด้วยการแผ้วถาง ตัดต้นไม้ขนาดเล็กออก ใช้จอบเสียมขุดพลิกพื้นหน้าดิน ขุดราก และต่อไม้ในพื้นที่ออกให้เหมาะสมต่อการไถนาได้

ปัจจุบันพื้นที่ป่าโคกหนองกง - วังแสง มีเนื้อที่ประมาณ 1,500 ไร่ เมื่อก่อนพื้นที่ป่ามีขนาดใหญ่ต่อเนื่องกัน แต่ปัจจุบันถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ด้วยทางรถไฟ มีเนื้อที่ตามที่ระบุตาม

เอกสารของป่าไม้จังหวัด เมื่อปี พ.ศ. 2520 มีเนื้อที่ 4,800 ไร่ ซึ่งชาวบ้านห้วยโจด ระบุว่าพื้นที่ 4,800 ไร่ นั้นจะครอบคลุมพื้นที่ป่า และพื้นที่ทางการเกษตรกรรม รวม 7 หมู่บ้านในละแวกนี้ทั้งหมด

การลดลงของป่า : เหตุผลและปัจจัย

จากการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่ส่งผลให้ป่าโคกหนอง - วังแสง มีพื้นที่ลดลงอย่างต่อเนื่องนั้นมี 3 ปัจจัยหลัก ๆ คือ

1. การอพยพย้ายถิ่น ในอดีตป่าแห่งนี้มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างมาก ทำให้มีชาวบ้านจากต่างถิ่นอพยพย้ายเข้ามาจับจองที่ดินทำกิน และเริ่มมีปัญหาการขาดแคลนที่ทำกิน ซึ่งชุมชนเก่าแก่ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ คือ บ้านหนองแขวงโสภพระ ก่อตั้งประมาณปี พ.ศ. 2430 และประชากรที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้านส่วนมากมาจากอำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม

2. การสร้างทางรถไฟ ก่อนสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา - ขอนแก่น มีชุมชนอยู่รอบป่าจำนวนมากประมาณ 30 - 50 ครวเรือน ทำการผลิตแบบยังชีพ

ประมาณปี พ.ศ. 2470 ที่เริ่มมีการสร้างทางรถไฟจากนครราชสีมา - ขอนแก่น และได้ให้เอกชนสัมปทานตัดไม้ในพื้นที่ทำไม้หมอนรถไฟ รวมทั้งการสร้างทางรถไฟสายดังกล่าวได้ตัดผ่านพื้นที่ป่า จึงทำให้ต้นไม้ถูกตัดทำลาย และได้รับผลกระทบจากการสร้างทางรถไฟ ช่วงนี้เริ่มมีการอพยพย้ายถิ่นจากคนนอกชุมชนเข้ามาอยู่มากขึ้น เพราะการคมนาคมโดยทางรถไฟสะดวกขึ้น

ต่อมาในช่วงหลังปี พ.ศ. 2480 - 2502 ป่าโคกหนองกุง - วังแสง ต้นไม้ในป่าถูกตัดมาใช้สำหรับเป็นเชื้อเพลิงให้รถจักรไอน้ำ และมีชาวบ้านในชุมชนประกอบอาชีพตัดไม้ฟันขายให้กับการรถไฟเป็นรายได้ของครอบครัว ช่วงนี้ชุมชนยังทำการผลิตแบบยังชีพ และเริ่มมีการปลูกพืชเศรษฐกิจบ้างแล้ว

3. การขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ปี พ.ศ. 2502 - 2515 การปลูกปอ พืชเศรษฐกิจชนิดแรกที่เข้ามาสู่ชุมชน ซึ่งมีราคาซื้อขายสูงถึง 5 บาท / กิโลกรัม จึงมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกด้วยการบุกเบิกพื้นที่ป่า แต่ทำแบบค่อยเป็นค่อยไป เพราะไม่มีเครื่องจักรกลเข้ามาเป็นเครื่องทุ่นแรงในการเกษตร

ต่อมาปี พ.ศ. 2515 - 2524 หลังจากราคาปอตกต่ำ และมีการเรียกร้องให้รัฐช่วยพยุงราคาปอในปลายปี พ.ศ. 2515 เกษตรกรหันมาปลูกมันสำปะหลัง และมีการใช้รถไถช่วยในการขยายพื้นที่เพาะปลูกจึงมีการขยายพื้นที่มากที่สุดในช่วงนี้ ต่อมาปี พ.ศ. 2524 - 2537 ราคา มันสำปะหลังตกต่ำลง ชาวบ้านจึงหันมาปลูกอ้อยโรงงาน แต่ไม่มีการขยายพื้นที่ เพราะใช้พื้นที่ที่เคยปลูกมันสำปะหลัง ประกอบกับพื้นที่ป่าลดลงไปมาก จึงทำให้ชาวบ้านเริ่มตระหนักว่าอาจจะไม่เหลือพื้นที่ป่าไว้ใช้ในการเลี้ยงสัตว์ และเก็บหาอาหาร จึงเริ่มมีการอนุรักษ์ห้ามไม่ให้มีการบุกรุกพื้นที่ป่าอีกต่อไป

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 - 2545 เกษตรกรปลูกอ้อยได้ประมาณ 7 ปี เริ่มได้รับผลกระทบ ประสิทธิภาพการขาดทุน หนี้สิน และเริ่มลดพื้นที่ลงอย่างต่อเนื่อง จนปัจจุบันมีเกษตรกรที่ปลูก อ้อยรอบป่าไม่มากนัก และบางส่วนหันไปปลูกยูคาลิปตัสทดแทนในพื้นที่เดิม

หลังจากปี พ.ศ. 2545 พื้นที่การเกษตรส่วนใหญ่ไม่ได้ทำการเพาะปลูก เนื่องจากขาด แคลนระบบชลประทาน ประกอบกับเกษตรกรส่วนหนึ่งได้อพยพไปเป็นแรงงานรับจ้างต่างถิ่น ใน ชุมชนจึงขาดแคลนแรงงานภาคเกษตร

การใช้ประโยชน์จากป่า

ป่าโคกหนองกุง - วังแสง แม้จะถูกบุกรุกจนเหลือพื้นที่เพียง 1,500 ไร่ แต่ก็ยังประโยชน์ ให้ชุมชนรอบ ๆ ป่าใน 4 ลักษณะด้วยกัน คือ

1. เป็นแหล่งอาหาร ในบริเวณป่ามีเห็ดนานาชนิด และพืชพรรณอื่น ๆ ซึ่งชาวบ้านได้ เก็บกินและเก็บใช้ได้ตลอดปีตามฤดูกาลต่าง ๆ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เสริมจากการหาของป่า และมีอาหารจุนเจือครอบครัว
2. ทำเลเลี้ยงสัตว์ ในช่วงฤดูฝนท้องนาใช้ปลูกข้าว ทำให้ชุมชนขาดพื้นที่เลี้ยงสัตว์ ชาวบ้านจึงต้องนำวัวควายไปหากินในป่าแทน
3. แหล่งยาสมุนไพร แม้ป่าจะมีต้นไม้ที่ไม่ใหญ่มากนักเพราะความแห้งแล้งและไฟป่า แต่ในป่ายังมีแหล่งยาสมุนไพรจำนวนมากชุกช่อนอยู่ ชาวบ้านได้ใช้ยาสมุนไพรเหล่านี้รักษา อาการเจ็บป่วยพื้นฐานตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน
4. ประกอบพิธีกรรม โดยปกติชุมชนอีสานจะมีความเชื่อเรื่องผี และนิยมฉาบปัดในป่า ดังนั้น ชุมชนจึงใช้ป่าโคกหนองกุง - วังแสง ในการไหว้ผี และประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ ความเชื่อเรื่องผีและวิญญาณ ตลอดจนใช้ในการฉาบปัดและเป็นป่าช้าด้วย

ปารอยต่อ 2 จังหวัด : ความลำบากในการจัดการ

ตามลักษณะที่ตั้งป่าแห่งนี้เชื่อมต่อระหว่างจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดขอนแก่น โดย ในส่วนของจังหวัดขอนแก่นนั้น มีเครือข่ายองค์กรชุมชนพื้นที่ป่าโคกหนองกุง - วังแสง รวม 3 ตำบล ซึ่งจากการศึกษาพบว่า มีหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และองค์กรชาวบ้านร่วมกันดูแลป่าแห่งนี้ อยู่ ได้แก่

1. องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.) ป่าโคกกุง - วังแสง มีพื้นที่คาบเกี่ยวกับองค์การบริหารส่วนตำบลถึง 4 ตำบล 2 อำเภอ และ 2 จังหวัดด้วยกัน คือ

(1) ตำบลโนนจาน	กิ่งอำเภอบัวลาย	จังหวัดนครราชสีมา
(2) ตำบลหนองมะเขือ	อำเภอฟล	จังหวัดขอนแก่น
(3) ตำบลโนนข่า	อำเภอฟล	จังหวัดขอนแก่น
(4) ตำบลหนองแวงโสภพระ	อำเภอฟล	จังหวัดขอนแก่น

ด้วยเหตุที่ป่าอยู่ในพื้นที่ของ 2 จังหวัด จึงเป็นข้อจำกัดประการหนึ่งในการจัดทำแผนงานและงบประมาณสำหรับการบริหารจัดการที่ดินที่ป่าโคกหนองกุง – วังแสง ได้อย่างเป็นเอกภาพ อย่างไรก็ตาม มีองค์การบริหารส่วนตำบล ที่เล็งเห็นถึงความสำคัญในการจัดการพื้นที่ในเชิงอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ของท้องถิ่น ซึ่งการดำเนินงานขององค์การบริหารส่วนตำบลทั้ง 4 แห่ง ดังนี้

(1) การประชุมชี้แจงสมาชิกในชุมชนที่มีพื้นที่ทำกินติดกับพื้นที่ป่า เพื่อสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์การจัดการพื้นที่ป่า และทำข้อตกลงร่วมกัน

(2) การสำรวจสภาพพื้นที่ป่า และที่ดินทำกินของชุมชนร่วมกับผู้นำ และเกษตรกรเจ้าของที่ดินที่อยู่ติดกับพื้นที่ป่า

(3) การเจรจาไกล่เกลี่ย ประนีประนอม และทำข้อตกลงในการจัดการที่ดินร่วมกันระหว่างเกษตรกรเจ้าของที่ดินที่บุกรุกพื้นที่ป่า โดยมีผู้นำชุมชนอย่างไม่เป็นทางการ เช่น ผู้อาวุโสที่เป็นที่เคารพของชุมชน และผู้นำอย่างเป็นทางการ (กำนัน) เข้าร่วมเป็นกรรมการเจรจา และจัดทำหนังสือแสดงเจตจำนงในการเสียสละที่ดินให้เป็นพื้นที่ป่าของเกษตรกรผู้บุกรุกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร โดยมีพื้นที่ดำเนินการแล้วเสร็จ คือ ตำบลหนองมะเขือ

(4) การจัดการที่ดินที่ได้รับคืนจากเกษตรกร ได้จัดทำถนนกันชนระหว่างพื้นที่ป่ากับที่ดินของเกษตรกร และจัดสรรพื้นที่ถัดจากถนนออกเป็นแปลง และให้สมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเช่า โดยจ่ายค่าบำรุงสถานที่เป็นปี และให้กลุ่มแม่บ้านมีหน้าที่ในการเป็นหูตาเฝ้าระวังการบุกรุกทำลายพื้นที่ป่า และทรัพยากรป่า

(5) การจัดทำแผนงานงบประมาณสนับสนุนการปลูกป่าในพื้นที่ว่างเปล่า และพื้นที่เขตกันชน

(6) การดำเนินคดีกับผู้บุกรุกครอบครอง และตัดไม้ทำลายป่า โดยการจับกุม และดำเนินคดีอย่างเข้มงวดตามกฎหมาย

2. สำนักงานป่าไม้เขต และป่าไม้จังหวัดขอนแก่น ได้ให้ความร่วมมือในการดูแลป่า โดยได้สำรวจอาณาเขตโดยรอบ และรังวัดพื้นที่ป่าที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน เพื่อจัดทำข้อมูลพื้นที่ป่าที่แท้จริงด้วยระบบสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (Geography Information System / GIS) ร่วมกับชุมชนในพื้นที่รอบ ๆ ป่า และจัดสรรงบประมาณ สนับสนุนกิจกรรมต่าง ๆ เกี่ยวกับป่า ร่วมกับชุมชนในพื้นที่ เช่น จัดทำป้ายแสดงแนวเขตป่าชุมชนของแต่ละหมู่บ้านให้ชัดเจน

อีกกิจกรรมหนึ่งที่สำนักงานป่าไม้เขตให้การสนับสนุนเป็นประจำ คือ การให้กล้าไม้สำหรับชุมชนปลูกเสริมในพื้นที่ป่า ซึ่งกล้าไม้ดังกล่าวเป็นพันธุ์ไม้เดิมที่มีอยู่ในป่า หรือเคยมีอยู่ในป่า เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาเรื่องการนำพืชพันธุ์ต่างถิ่น (Alien Species) เข้ามาในชุมชน นอกจากนั้นยังได้อบรมเสริมความรู้ให้แก่ชุมชน ในเรื่องการอนุรักษ์และการจัดการป่าชุมชนอีกด้วย

3. องค์การพัฒนาเอกชน มีองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาทำงานร่วมกับชาวบ้าน เพื่อพัฒนาอาชีพต่าง ๆ ที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ของชุมชน เพื่อให้เกิดเป็นอาชีพทางเลือก เช่น การทำ

เกษตรแบบผสมผสาน และได้ส่งเสริมให้เกิดกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อเป็นกองทุนของชุมชนในอนาคต รวมทั้งได้อบรมผู้นำชุมชนให้มีความรู้ด้านการบริหารจัดการป่าอย่างยั่งยืน

4. องค์การชุมชนและเครือข่ายป่า กลุ่มนี้ถือได้ว่ามีผลโดยตรงต่อชาวบ้าน เพราะเป็นกลุ่มคนในหมู่บ้าน ความใกล้ชิด และความเป็นคนชุมชนเดียวกัน ทำให้เกิดความรู้สึกร่วมมือเห็นปัญหา และต้องการหาทางออกร่วมกัน ดังนั้น จึงเกิดเครือข่ายองค์กรชาวบ้านระหว่างพื้นที่ทั้ง 4 ตำบล มีการจัดเวทีสัญจรประชุมร่วมกันเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล และหาแนวทางแก้ปัญหาาร่วมกัน

ในการประชุมครั้งนี้สิ่งที่เครือข่ายต้องการ คือ การชี้แจงวัตถุประสงค์ในการจัดการอนุรักษ์ป่าให้มีการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน รวมทั้งการรับฟังปัญหาและความต้องการของชุมชน และเครือข่ายได้ทำการศึกษารวบรวมข้อมูล ด้วยการสำรวจข้อมูลว่ามีเกษตรกรรายใดที่มีที่ดินทำกินอยู่ติดกับเขตป่า เพื่อใช้ในการวางแผน และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นระบบ

อีกส่วนงานหนึ่ง ที่มีส่วนช่วยให้การจัดการป่าเป็นระบบยิ่งขึ้น คือ ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชีย - แปซิฟิก จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (The Regional Community Forestry Training Center for Asia and the Pacific / RECOFTC) ได้สำรวจพื้นที่ป่าด้วยระบบดาวเทียม เพื่อจัดทำแผนที่ และข้อมูลเกี่ยวกับสถานภาพของป่าทั้งหมด โดยข้อมูลที่ได้นำมาใช้ในการวางแผนร่วมกับชาวบ้าน เพื่อให้เกิดข้อตกลงและการยอมรับเกี่ยวกับกฎระเบียบการใช้ทรัพยากรจากป่าร่วมกัน โดยเกือบทุกหมู่บ้านมีกฎระเบียบ และแผนงาน ตลอดจนงบประมาณเพื่อบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

แม้ว่าในระหว่างการศึกษา ทุกหมู่บ้านยังไม่สามารถร่างกฎระเบียบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ได้แล้วเสร็จ แต่ก็มีความน่าสนใจ คือ หมู่บ้านห้วยโจด ได้กำหนดระเบียบการใช้ทรัพยากรจากป่า ดังนี้

1. ห้ามตัดต้นไม้ หากผู้ใดฝ่าฝืนตัดไม้ในเขตป่า จะต้องถูกลงโทษ โดยการปรับเป็นเงินต้นละ 500 บาท
2. หากสมาชิกในชุมชนต้องการไม้แห้งจากพื้นที่ป่า เพื่อใช้เป็นฟืนหรือเชื้อเพลิงหุงต้มภายในครอบครัว สมาชิกจะต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการหมู่บ้าน และผู้ดูแลรักษาป่าที่ได้รับการแต่งตั้ง
3. ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด บุกรุก ครอบครอง เป็นเจ้าของที่ดินภายในพื้นที่ป่าโคกหนองกุง - วังแสงโดยเด็ดขาด
4. ห้ามสมาชิกที่มีที่ดินทำกินอยู่ติดกับเขตป่า ขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในเขตป่า

ถอดบทเรียนชุมชน

ป่าโคกหนองกุง - วังแสงจากที่เคยมีพื้นที่มากกว่า 1,500 ไร่ แต่จากการพัฒนาของภาครัฐ โดยการสร้างทางรถไฟ และการสัมปทานตัดไม้หมอนและไม้ฟืนสำหรับรถไฟ ทำให้พื้นที่

ปาลดลงอย่างรวดเร็ว เมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้น ชาวบ้านจากพื้นที่อื่น ที่สำคัญ คือ ผู้มีอิทธิพลทางการเมืองนอกพื้นที่ก็เข้ามาจับจอง และเปิดพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะในช่วงการส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว คือ ปอ มันสำปะหลัง จนมาถึงอ้อย พื้นที่ป่าที่ถูกเปิดก็ถูกนำมาเป็นพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าว เมื่ออ้อยเกิดปัญหาด้านราคา ยุคาลิปัตสก็เข้ามาแทนที่ ซึ่งมีตัวอย่างจากกรณีศึกษาป่าชุมชนเขาโต๊ะ จ.สุรินทร์ พบว่ายุคาลิปัตสสร้างปัญหาให้กับพื้นที่อย่างต่อเนื่องยาวนาน ซึ่งในขณะนี้ในพื้นที่นี้ยังไม่เกิดปัญหา แต่สามารถคาดการณ์ได้ว่าในอนาคตย่อมเกิดปัญหาคืนแน่นอน

สิ่งหนึ่งที่พบและเป็นประเด็นที่น่าตีใจมาก คือ การลดลงของพื้นที่ป่า ไม่ได้เกิดจากชาวบ้านที่อยู่รอบ ๆ ป่า นำเอกสารสิทธิที่ดินไปค้ำประกันเงินกู้ในระบบ เพราะหากว่าการสูญเสียป่าเกิดจากนายทุนนอกระบบแล้ว เป็นเรื่องยากที่จะได้พื้นที่ป่ากลับคืนมา หรือแม้แต่วางแผนจัดการป่าก็ไม่สามารถทำได้ เพราะหากป่าเป็นของนายทุนนอกพื้นที่ การขอความร่วมมือให้ปฏิบัติตามกฎระเบียบของเครือข่ายดูแลป่าชุมชนย่อมกระทำได้อย่างยิ่ง

รูปแบบสิทธิชุมชนในการจัดการที่ดินป่าโคกหนองกุง - วังแสง ชุมชนได้จัดตั้งองค์กรชุมชนและเครือข่ายป่าขึ้นมา มีคณะกรรมการหมู่บ้าน และผู้ดูแลป่าที่ได้รับการแต่งตั้งจากองค์กรชุมชน ทำหน้าที่ออกกฎระเบียบ และดูแลให้มีการปฏิบัติตามกฎที่ตั้งไว้ รวมทั้งมีสิทธิในการลงโทษหากละเมิดกฎดังกล่าว

สิทธิชุมชนในกรณีศึกษานี้ ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ เช่น ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิก (RECOFTC) และสำนักงานป่าไม้เขตจังหวัดขอนแก่น สนับสนุนการจัดทำแผนที่ป่าชุมชนอย่างเป็นระบบ รวมทั้งการจัดสรรงบประมาณหรือทรัพยากรอื่น ๆ ที่จำเป็นในการอนุรักษ์ป่าอย่างต่อเนื่อง

การทำงานขององค์กรชุมชนที่มีลักษณะ 4 ประสาน คือ 1. ชุมชน 2. ส่วนราชการ (ทั้งระดับท้องถิ่นและระดับจังหวัด) 3. องค์กรพัฒนาเอกชน 4. นักวิชาการ ซึ่งปัจจัยแห่งความสำเร็จน่าจะมาจากนักวิชาการ เพราะมีการทำงานอย่างเป็นระบบ มีข้อมูลที่น่าเชื่อถือ และนำเทคโนโลยีมาใช้ในการทำแผนที่ป่า ภาคราชการจึงให้การยอมรับวิธีการทำงานของนักวิชาการ และนำไปสู่การยอมรับการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าและที่ดินในท้ายที่สุด

แม้ว่าในขณะนี้ ชุมชนจะยังไม่มีเอกสารสิทธิที่รัฐออกให้กับชุมชนอย่างเป็นทางการ เพื่อรองรับสิทธิชุมชนในการจัดการป่าโคกหนองกุง - วังแสง แต่หากรัฐยอมรับการทำงานขององค์กรชุมชน โดยการจัดสรรงบประมาณและทรัพยากรอื่น ๆ ให้อย่างต่อเนื่อง ก็เป็นการยืนยันได้ว่าชุมชนที่ประสบความสำเร็จในการใช้สิทธิชุมชน เพื่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้และที่ดินของตนเอง เป็นรูปแบบสิทธิที่ชุมชนเลือกเอง จึงมีความเหมาะสมสอดคล้องลงตัวกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน

8. บ้านโนนทราย สุรินทร์ : ผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล

ข้อมูลทั่วไป

บ้านโนนทรายในอดีตเป็นชุมชนที่อุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ด้วยทำเลที่ตั้งอยู่ริมน้ำมูล แม่น้ำสายหลักของชาวอีสาน ป่าทามริมน้ำมูลที่ชุมชนใช้ร่วมกันนั้น เป็นแหล่งทรัพยากรทั้งป่าไม้ พืชพรรณ สัตว์น้ำนานาชนิด และทรัพยากรดินที่อุดมด้วยแร่ธาตุ ที่แม่มูลนำมาเป็นของขวัญให้ชุมชนได้ทำนาปลูกข้าวได้ปีละหลายครั้ง แต่ทว่าในปัจจุบันสภาพความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าวนั้น กลายเป็นเพียงเรื่องเล่าเป็นตำนานที่คนเฒ่าคนแก่เล่าให้เด็กรุ่นหลังฟัง เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นหลังการสร้างเขื่อนราษีไศล ได้ทำให้ป่าทามที่หล่อเลี้ยงชุมชนเป็นเพียงอ่างเก็บน้ำ ที่พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์น้ำจำนวนมากได้หายไปพร้อมกับการปิดประตูเขื่อนเพื่อเก็บกักน้ำ ที่สำคัญ คือ วิถีชีวิตชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไปจนหมดสิ้น

ในปี พ.ศ. 2536 ได้มีการสร้างเขื่อนราษีไศลปิดกั้นแม่น้ำมูลในเขตอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ โดยกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นเจ้าของหน่วยงานที่รับผิดชอบในช่วงนั้น โดยในระหว่างการก่อสร้างไม่มีความชัดเจนว่า พื้นที่ที่จะได้รับผลกระทบนั้นครอบคลุมถึงบริเวณใด ที่ไหน ที่ชุมชน และประชากรที่ได้รับผลกระทบคือหมู่บ้านใดบ้าง ตลอดจนแนวทางในการแก้ไขปัญหาในภายหลังก็ไม่มีการวางแผนให้แก่ชุมชน

ผลกระทบจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนราษีไศล ได้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าทาม ซึ่งถูกน้ำท่วมไปไม่น้อยกว่า 50,000 ไร่ แหล่งผลิตอาหารธรรมชาติ นาข้าว แหล่งไม้เชื้อเพลิง และสถานที่เลี้ยงสัตว์จมน้ำ จนครอบครัวเกษตรกรต้องขายวัวควายที่มีอยู่ในราคาที่ถูก เพราะไม่มีพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ คนหนุ่มสาวต้องอพยพแรงงานเข้าเมืองหางานทำ และหลายครอบครัวต้องซื้อข้าวกิน เพราะสูญเสียที่นาไป และผลผลิตข้าวไม่เพียงพอกับความต้องการในรอบปี

บ้านโนนทรายเป็นชุมชนหนึ่งที่ได้รับผลกระทบโดยตรง เพราะพึ่งพาอาศัยพื้นที่ทามอย่างเข้มข้นในการดำรงชีพมาตั้งแต่อดีต และที่ดินทำกินส่วนมากอยู่ในบริเวณทาม สถานการณ์ในปัจจุบัน สมาชิกในชุมชนต้องซื้อข้าวกิน ทั้ง ๆ ที่ในอดีตสามารถผลิตข้าวได้อย่างเพียงพอ และยังขายเป็นรายได้หลักของครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งครัวเรือนเกษตรกรที่มีพื้นที่ทำกินเพียงแปลงเดียวในทาม ต้องกลายเป็นเกษตรกรไร้ที่ดินทำกินจนต้องอพยพแรงงานออกจากหมู่บ้านเข้าเมือง ปัญหาทางสังคมจึงเกิดขึ้นตามมา สภาพภายในชุมชนจึงเหลือเพียงคนแก่ และเด็กเฝ้าบ้านเรือน ชุมชนที่เคยมีความเอื้ออาทร และแบ่งปันในอดีต กลายเป็นชุมชนที่มีการพึ่งพากันน้อยลง เพราะความสัมพันธ์ทางสังคมเริ่มถอยห่างออกไปเรื่อย ๆ ตามลักษณะวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป

ที่ตั้งและภูมิประเทศ

บ้านโนนทรายเป็นชุมชนชาวไทยอีสาน ตั้งอยู่หมู่ที่ 6 ตำบลดอนแรด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ห่างจากเมืองสุรินทร์ไปทางด้านทิศเหนือ ประมาณ 80 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากอำเภอรัตนบุรี ไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ 22 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากองค์การบริหารส่วนตำบลดอนแรดไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ประมาณ 7 กิโลเมตร

หมู่บ้านมีเนื้อที่ประมาณ 4,375 ไร่ จำแนกเป็นพื้นที่ตั้งบ้าน ประมาณ 625 ไร่ ป่าดอนปู่ตา ประมาณ 80 ไร่ ป่าช้าสาธารณะ ประมาณ 40 ไร่ ส่วนที่เหลือ ประมาณ 3,630 ไร่ เป็นพื้นที่ป่าทาม นาทุ่ง และพื้นที่หนองน้ำต่าง ๆ โดยมีอาณาเขตติดต่อ ดังต่อไปนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับแม่น้ำมูล
ทิศใต้	ติดต่อกับห้วยไผ่ บ้านหนองหิน ตำบลดอนแรด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับห้วยไผ่ บ้านหนองไส ตำบลดอนแรด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับบ้านโจด ตำบลหนองบัวทอง อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์

ภูมิประเทศ พื้นที่บ้านโนนทรายโดยปกติน้ำจะหลากท่วมเกือบทุกปีเป็นปกติตามลักษณะทางธรรมชาติที่เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำริมน้ำมูล (Low flood plain) หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ทาม ซึ่งจะมีความลาดเอียงของพื้นที่ในระดับที่ต่างกันน้อยมาก โดยบริเวณพื้นที่ตั้งชุมชนสำหรับอยู่อาศัยเป็นที่โนน (ที่ดอน) และค่อย ๆ ลาดต่ำลงไปทางด้านทิศเหนือ ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าทามมีแหล่งน้ำประเภท ต่าง ๆ สลับกับที่โนน ส่วนภูมิประเทศด้านทิศใต้ของหมู่บ้านเป็นพื้นที่ราบ และทุ่งนาของชุมชน

ชุมชน : ความเป็นมา

บ้านโนนทรายปัจจุบันมีอายุประมาณ 156 ปี เล่ากันว่าเดิมเคยมีคนจากบ้านธาตุ ตำบลธาตุ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งห่างจากบ้านโนนทรายประมาณ 10 กิโลเมตร ประมาณ 2 - 4 ครอบครัวอพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อนแล้ว แต่ประสบปัญหาน้ำท่วมเกือบทุกปี หรือบางปีท่วมหนักจนชาวบ้านต้อง “เอาไม้กาตซื่ออยู่” หมายถึง น้ำท่วมสูงถึงที่หลังที่นอนจนต้องเอาไม้พาดกับซื่อบ้านสำหรับอยู่อาศัย ด้วยเหตุดังกล่าวจึงอพยพครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนในชุมชนอื่น ๆ ภาษาอังกฤษเรียกการอพยพลักษณะเช่นนี้ว่า “ไปครัว” หรือ “ลงครัว” คือ ย้ายไปหมดทุกครอบครัว

ต่อมามีชาวบ้านจากหมู่บ้านในละแวกลุ่มน้ำมูลด้านล่าง คือ พ่อบุญตา คำหล้า, พ่อจันดี ศีลาลักษณ์, พ่อจวน ศรีแก้ว และพ่อพรมมา คำหล้า ประมาณ 5 ครอบครัว เดินทางมาจากบ้านปลาขาว ตำบลหนองแคว อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เพื่อหาพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน และที่ดินทำกินใหม่ เพราะที่อยู่เดิมมีประชากรเดิมมากขึ้น จึงส่งผลกระทบต่อการหาเลี้ยงชีพยากลำบากจนต้องแสวงหาแหล่งที่อยู่ใหม่

ในระหว่างการเดินทางจำเป็นต้องหาปลา และของป่าเป็นอาหารเลี้ยงชีพเรื่อยมา ลักษณะ
คำที่โหนดอนนั้น โดยแต่ละคนได้มีความมุ่งมั่นร่วมกันว่าหากไม่พบทำเลที่เหมาะสมในการตั้งถิ่น
ฐานใหม่ จะไม่กลับไปหมู่บ้านเดิม จนกระทั่งมาถึงบริเวณที่ตั้งบ้านโนนทรายในปัจจุบัน จึงลงจับ
ปลาในกุดแดน (กุดเป็นภาษาอีสาน หมายถึง ทะเลสาบรูปแอก / Oxbow Lake) ได้ปลามากมาย
และมีแต่ปลาตัวโต ๆ จนกระทั่งขึ้นขึ้นไปไม่ไหว จึงถือว่าเป็นทำเลที่มีความสมบูรณ์ จึงมีการเดิน
สำรวจพื้นที่บริเวณรอบ ๆ อีกครั้ง

ภายหลังจากการสำรวจพื้นที่แล้วก็เห็นว่า พื้นที่ดังกล่าวนี้เคยเป็นหมู่บ้านเก่าที่เคยมีคน
มาตั้งชุมชนอยู่ก่อนหน้านี้แล้ว จึงมีการทำพิธีเสี่ยงทาย โดย พ่อจันดา สุมารุ นำดินเหนียวมาปั้น
เป็นรูปไก่ วัว ควาย สุนัข และคน เพื่อใช้เสี่ยงทายในการตั้งหมู่บ้าน ก็ปรากฏว่ารูปไก่ และคนล้ม
ลง หมายความว่า พื้นที่ตรงนี้แพ้สัตว์สองเท้า สามารถตั้งหมู่บ้านได้ จึงมีการแบ่งปันและจับจอง
ที่ดิน สำหรับสร้างบ้านเรือนทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ใกล้กับป่าปู้ตาในปัจจุบัน

พื้นที่ที่มีการจับจองที่ดินทำกินครั้งแรก คือ บริเวณทาม โดยแต่ละครอบครัวตกลงกันว่า
ใครต้องการที่ดินบริเวณไหน ให้ใช้วิธีการช้อนขอบเขตที่ดินทำกินของตน โดยคนเฒ่าคนแก่ใน
สมัยก่อนจะชวนกันไปประมาณ 5 - 6 คน แล้วชี้ว่าบริเวณไหนเป็นของใคร ส่วนมากยึดเอาลำน้ำ
กุด หนอง หอง หรือโนน เป็นแนวเขตในการแบ่งปันที่ดิน โดยเมื่อตกลงกันได้แล้วจะทำสัญลักษณ์
แนวเขตด้วยหญ้าคาที่ชาวบ้านเรียกว่า “ผูกหญ้าแฝกหมายนา ผูกหญ้าคาหมายสวน” หรือ “ผูก
หญ้าคาหมายไห ผูกไม้ไผ่หมายนา” เป็นเครื่องหมายแสดงกรรมสิทธิ์ในชุมชนที่ทุกคนรับทราบใน
ยุคนั้น ซึ่งทุก ๆ ปีเจ้าของที่ดินจะลงไปทำการหักร้างถางพง และเพาะปลูกในพื้นที่ ถ้าบุคคลอื่น
จะเข้าไปทำกินในพื้นที่ของผู้อื่น ต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าของที่ดินก่อน นอกจากพื้นที่ส่วน
บุคคล (private property) แล้วพื้นที่นอกเหนือจากนี้ยังมีพื้นที่ที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ร่วมกัน
(common property) เช่น ดอนปู้ตา ป่าช้า และทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

หลังจากแบ่งพื้นที่แล้ว ได้มีการตั้งดอนปู้ตาสำหรับให้เป็นสิริมงคล และปกป้องรักษา
คุ้มครองหมู่บ้านตามจารีตประเพณีที่บรรพบุรุษเคยทำ และได้ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านโนนทราย”
ตามภูมิประเทศลักษณะโนนสูง และเป็นดินทราย ส่วนการเดินทางติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ลำบาก
มาก เพราะต้องเดินด้วยเท้า และใช้เกวียนเป็นยานพาหนะเท่านั้น จนกระทั่งเวลาผ่านไปได้ระยะ
หนึ่ง จึงมีความเห็นร่วมกันว่าหมู่บ้านที่อยู่นี้ การทำมาหาเลี้ยงชีพสะดวกสบาย และอุดมสมบูรณ์
จึงเดินทางกลับไปบ้านปลาวาหมู่บ้านเดิมชักชวนญาติสนิท มิตรสหาย และคนในหมู่บ้านมาตั้ง
รกรากถิ่นฐานที่บ้านโนนทราย

หลังจากนั้นจึงมีผู้คนอพยพย้ายถิ่นมาอยู่ด้วยจำนวนหนึ่ง และมีการขนย้ายวัสดุอุปกรณ์
ตั้งบ้านสร้างเรือน หม้อ ไห จาน และชาม ด้วยเกวียนเป็นกองคาราวาน เพื่อมาจับจองที่ดิน
สำหรับทำมาหากิน และตั้งบ้านเรือน ในระยะนั้นยังคงใช้พื้นที่ด้านตะวันออกของหมู่บ้านใกล้กับ
ป่าดอนปู้ตาในปัจจุบัน ดังนั้น ในช่วงนี้จึงมีประชากรของหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้นจากการอพยพย้าย
จากบ้านปลาวา

3 ปีต่อมา มีหมู่บ้านอื่น ๆ จากบ้านล้นฟ้า อำเภอปางศิลาทอง จังหวัดสุโขทัย คือ กลุ่มของ ทิดวงศ์ ทิดหุยม ทิดกึ่ง และทิดสีดา อพยพย้ายเข้ามาจับจองที่ดิน และตั้งบ้านอยู่ทางฝั่งซีกตะวันตกของบ้านโนนทรายปัจจุบัน และเริ่มมีหมู่บ้านอพยพมาจากที่ต่าง ๆ เพิ่มขึ้นเรื่อยมา โดยแต่ละครอบครัวที่อพยพมาจะบุกเบิกที่ดิน และจับจองพื้นที่ป่าทามไว้ทำมาหากิน และเผื่อไว้ให้เป็นตกทอดมรดกแก่ลูกหลานตามจารีตประเพณีคนอีสานโดยทั่วไป

นอกจากนาทามแล้วหมู่บ้านได้มีขยายพื้นที่ทำกิน ออกไปยังบริเวณห้วยแก้วด้านทิศใต้ของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นร่องน้ำขนาดเล็กที่ไหลมาจากอำเภอรัตนบุรี ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ทุ่งอีเกด” เดิมเป็นที่นาของชาวบ้านหนองหิน ลักษณะพื้นที่เป็นทุ่งหญ้าโขมง และหญ้าใบแวง ไม่มีต้นไม้ใหญ่มากนัก ซึ่งต่อมามีบ้านหนองหินขายให้ชาวบ้านโนนทราย เพราะปัญหาน้ำท่วมบ่อย ๆ ด้วยการแลกเปลี่ยนกับเครื่องมือ และซื้อขายด้วยเงิน เช่น ที่นาแลกกับขวาน, ขายที่นา 16 ไร่ ราคา 20 บาท หรือราคา 4 บาท / ไร่ เป็นต้น

ซึ่งราคาซื้อขายแลกเปลี่ยนที่ดินในบริเวณห้วยแก้วไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับการเจรจาตกลงกันเอง ด้วยเหตุดังกล่าว ชาวบ้านสามารถขยายที่ทำนาออกมาด้านนี้ด้วย และเรียกกันว่า “นาทุ่ง” ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งน้ำและดิน และน้ำท่วมไม่ถึง ชาวบ้านจึงเริ่มทำนาได้ 2 ครั้ง / ปี คือ นาทาม และนาทุ่ง

ต่อมาในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2457 บ้านโนนทรายได้รับการแต่งตั้งเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ รวมอายุการตั้งชุมชนอย่างเป็นทางการประมาณ 156 ปี โดยมีต้นตระกูลใหญ่ของหมู่บ้าน ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่วัยแรก 4 ตระกูลสำคัญ ที่มีลูกหลานอยู่มากในเวลานั้น ก็คือ ตระกูลคำหล้า ตระกูลชินวงศ์ ตระกูลจันทะสิทธิ์ และตระกูลศรีแก้ว

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2518 มีโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำห้วยแก้วของกรมชลประทาน จึงทำน้ำท่วมที่นาในบริเวณริมห้วยแก้ว และชาวบ้านสูญเสียที่นาไป พบว่ามีเพียงพ่อสุข จันทะสิทธิ์ ที่ได้รับค่าชดเชยจากน้ำท่วม 2,500 บาท เนื่องจากในระหว่างการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำดังกล่าวได้ทำลายต้นข้าวที่กำลังงอกงามอยู่ ส่วนรายอื่น ๆ ไม่มีผู้ได้รับค่าชดเชยจากการสูญเสียที่ดิน ดังนั้นในยุคนี้นี้จึงเป็นช่วงแรกที่ชาวบ้านสูญเสียที่ดินไป แม้ว่ามีเพียง 10 รายเท่านั้นก็ตาม

ลักษณะการถือครองที่ดินของชุมชนในยุคแรก ไม่มีเอกสารสิทธิรองรับการใช้ประโยชน์ แต่ภายในชุมชนจะรับรู้ และรับรองการทำประโยชน์กันเอง กลายเป็นธรรมเนียมท้องถิ่นในการจัดการที่ดิน “ผูกไม่ไผ่หมายนา ผูกหญ้าคาหมายไร่” ซึ่งถือว่าเป็นระบบกรรมสิทธิ์ในการครอบครอง และทำประโยชน์ของสมาชิกในชุมชน ต่อมาในปี พ.ศ. 2498 จึงเริ่มมีการออกเอกสารสิทธิ สค.1 ในพื้นที่นาทุ่ง ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2525 - 2526 จึงมีการออกเอกสารสิทธิ นส.3 และโฉนดแก่ชุมชน รวมพื้นที่ 2,585 ไร่ ส่วนมากเป็นที่อยู่อาศัยและนาทุ่ง

ระบบการสืบทอดมรดก และการแบ่งปันที่ดินในอดีต จะแบ่งที่ดินให้กับสมาชิกของครอบครัวเท่า ๆ กัน รวมทั้งมีการกันส่วนหนึ่งไว้กับพ่อแม่ด้วย เพื่อมอบให้เป็นมรดกแก่ลูกที่อยู่ดูแลพ่อแม่ในยามชราต่อไป ซึ่งจะเป็นผู้ที่ได้รับที่ดินมากกว่าสมาชิกคนอื่นในครอบครัว

ในยุคนี้การจัดการที่ดินไม่มีปัญหาพิพาทภายในชุมชน หรือสร้างความขัดแย้งที่รุนแรงระหว่างสมาชิกในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นเพียงประเด็นแนวเขตที่ดินที่มีการรุกล้ำกันบ้างเท่านั้น เมื่อมีปัญหาพิพาทจะใช้ผู้เฒ่าผู้แก่ หรือผู้อาวุโสในชุมชนมาเป็นพยานชี้เห็น รวมไปถึงหากมีความขัดแย้งก็จะใช้ระบบดังกล่าวไกล่เกลี่ยและคลี่คลายปัญหาได้ด้วยดี

ลักษณะทางสังคม

ลักษณะครอบครัว ในอดีตชุมชนอยู่กันแบบครอบครัวขยาย (Extended family) เพราะเป็นชุมชนเกษตรกรรม ต้องการแรงงานของลูกเขยและหลาน ๆ ช่วยในการทำการเกษตร แต่ปัจจุบันเมื่อชุมชนเปลี่ยนไป เด็กหนุ่มสาวนิยมไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้น ลักษณะครอบครัวเดี่ยวจึงมีมากขึ้นด้วย โดยเมื่อแต่งงานแล้วก็มักจะแยกบ้านออกไป หรือบางส่วนก็ไปอยู่ต่างจังหวัดทั้งพ่อแม่ลูก

อย่างไรก็ตาม อำนาจการตัดสินใจภายในครัวเรือนยึดถือระบบอาวุโสเป็นสำคัญ เพราะชาวบ้านมีความเชื่อว่าผู้ที่อาวุโสกว่าย่อมมีประสบการณ์ดีกว่า และระบบอาวุโสมีความสำคัญในการปกครองหมู่บ้านด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดการพิพาทขัดแย้ง หรือผิดครรลองคลองธรรมในหมู่บ้าน ระบบอาวุโสที่ประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้าน และผู้อาวุโสที่เป็นที่เคารพนับถือในหมู่บ้านเป็นผู้ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท จึงเป็นหลักการอยู่ร่วมกันฉันท์พี่น้องของสมาชิกในชุมชน ส่วนภายในครอบครัวพบว่า พ่อเป็นผู้ที่มีอำนาจการตัดสินใจในครอบครัวสำคัญที่สุด ยกเว้นการจัดการภายในครอบครัวนั้น แม่หรือภรรยาเป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจและจัดการ แต่หากเป็นเรื่องสำคัญของครอบครัว ทั้งสามีและภรรยาจะมีการปรึกษาร่วมกันก่อนการตัดสินใจ

ความเชื่อ : ผีและพุทธควบคู่กัน

บ้านโนนทรายนับถือศาสนาพุทธที่สืบทอดกันมานับตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยมีวัดอัมพวันเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีกรรมทางด้านศาสนาประจำหมู่บ้าน วัดอัมพวันตั้งอยู่ด้านทิศเหนือของหมู่บ้าน สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2467 และมีหลวงปู่พรม เป็นเจ้าอาวาสวัดในปัจจุบัน นับตั้งแต่สร้างวัดมาจนถึงปัจจุบันมีเจ้าอาวาส รวมทั้งสิ้น 11 รูปด้วยกัน

นอกจากนับถือพุทธแล้วชาวบ้านยังมีความเชื่อ และนับถือผี เช่น ผีปู่ตา และผีบรรพบุรุษ โดยมีความเชื่อว่าท่านจะคอยสอดส่องดูแลทุกข์สุขของชาวบ้าน รวมทั้งปกป้องคุ้มภัยจากภัยอันตรายต่าง ๆ ซึ่งสมาชิกในชุมชนทำการเซ่นไหว้ บนบานศาลกล่าว และขอขมาลาโทษต่อปู่ตา จะกระทำพิธีเฉพาะในวันพุธเท่านั้น โดยไม่จำกัดว่าเป็นวันที่เท่าไร เพราะมีความเชื่อว่าวันพุธ

เป็นวันเลี้ยงผี เครื่องเซ่นบูชาประกอบด้วยเหล้าไห ไก่ตัว เทียน 1 คู่ ดอกไม้ 5 คู่ นำมาให้เฒ่าจ้ำของหมู่บ้านเป็นผู้ประกอบพิธีกรรม ในปัจจุบันคือ นายสุข ชินวงศ์

สำหรับพิธีเลี้ยงผีปู่ตาของหมู่บ้านโนนทรายได้ปฏิบัติทุกปี ปีละ 1 ครั้ง ก่อนฤดูการทำนา คือ ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งตรงกับวันมาฆบูชาและประเพณีบุญข้าวจี โดยในงานช่วงเช้าเป็นการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา หลังจากประกอบพิธีกรรมแล้ว เฒ่าจ้ำก็ขว้างอาหารที่นำไปรวมกันให้ชาวบ้านแย่งกันสนุกสนาน ช่วยให้เกิดความสามัคคีภายในหมู่บ้าน

การประกอบพิธีเลี้ยงผีปู่ตาชาวบ้านจะไปช่วยกันทำความสะอาดเจ้าปู่ตา และพื้นที่โดยรอบศาล ซึ่งอยู่ในบริเวณป่าปู่ตา คือ ป่าภายในชุมชน โดยมีเฒ่าจ้ำในฐานะผู้นำในการประกอบพิธีจะมีการเสี่ยงทายความอุดมสมบูรณ์ของน้ำฝนด้วย ไก่ หากคอไก่โน้มงอต่ำลงกว่าปกติ แสดงว่าในปีนั้นจะแห้งแล้ง หากคอไก่อยู่ในระดับปกติ แสดงว่าปีนั้นน้ำทำอุดมสมบูรณ์ และหากว่าคอไก่ชูสูงขึ้นมากกว่าปกติ แสดงว่าน้ำในปีนั้นมากจนเกิดน้ำท่วม

ผู้นำทางความเชื่อ : ศูนย์กลางจิตวิญญาณของชุมชน

ดังที่กล่าวแล้วว่าในชุมชนนับถือพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผีต่าง ๆ ดังนั้น ผู้นำทางความเชื่อพุทธศาสนา คือ พระสงฆ์ ส่วนผู้นำทางความเชื่อและจิตวิญญาณที่มีความสำคัญต่อชุมชนไม่แพ้พระสงฆ์ ได้แก่ 1. หมอผีฟ้า หรือเถน 2. หมอธรรม 3. หมอข้าชะ

1. หมอผีฟ้า หรือเถน มีบทบาทสำคัญ คือ ดูแลรักษาอาการเจ็บป่วยของสมาชิกในชุมชน โดยการบำบัดรักษาทางด้านจิตใจของผู้ป่วยมากกว่าทางกาย ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “เถน” ผู้ที่จะได้รับตำแหน่ง “เถน” นั้นมีครูที่เป็นเทพต้องการมาอยู่กับบุคคลนั้นด้วย โดยในช่วงแรกจะทำให้เกิดอาการเจ็บป่วยรักษาไม่หาย จนต้องไปให้หมอธรรมช่วยส่อง (ตรวจ) ดู เมื่อทราบว่ามีเทพต้องการมาอยู่ด้วย ก็ต้องจัดทำพิธีกรรมรับเทพเถนให้มาอยู่กับบุคคลนั้น

กระบวนการและขั้นตอนในการรักษานั้น ผู้ป่วยต้องจัดเตรียมเครื่องเซ่นไหว้สำหรับประกอบพิธีกรรม คือ ขวดย (กรวยใบตอง) 2 คู่, นิมนต์ (ใบตองใส่ หมาก พลุ และดอกไม้ พับเป็นรูปสี่เหลี่ยม) 1 คู่, ขัน 5 และขัน 8, เมี่ยง, หมาก 100 คำ, ผ้าขาว 1 วา, เหล้าขาว 1 ขวด, ไข่ 1 ฟอง และอีกเงิน 6 สลึง (1.50 บาท)

ในขั้นตอนการทำพิธีรับเทพเถน จะต้องให้คนที่มียศตำแหน่งเป็น “ครูบาอาจารย์” มาทำพิธีกรรมให้ โดยการล่อล้ายหมอลำ และมีหมอแคนมาร่วมพิธีกรรมด้วย ซึ่งกลอนหมอลำใช้ภาษาเฉพาะ และในหมู่บ้านมี นางแก้ว ชินวงศ์ เป็นผู้ที่มียศตำแหน่งเป็น “เถน” ในขณะร้องหมอลำรักษาคณไข ผู้เป็นเถนจะไม่รู้สึกตัวที่กำลังทำอะไรอยู่ และรู้สึกตัวเมื่อทำพิธีเสร็จ และจดจำเรื่องราวไม่ได้เลย ซึ่งหมอแคนที่เข้าร่วมพิธีรักษานั้นขึ้นอยู่กับความสมัครใจของผู้ที่มีจิตศรัทธา และต้องการเป็นศิษย์จึงติดตามเถนไปทุกที่

ผู้ที่เป็นเถนจะต้องปฏิบัติรักษาศีลอย่างสม่ำเสมอ และวันเพ็ญเดือน 5 “เถน” จะต้องไปทำพิธีเลี้ยงครูบาอาจารย์ที่ “ศาลเจ้าปู่คันธนาม” อยู่ในพื้นที่บ้านปู่คันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอ

โนนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งมีแกนจากทุกหนทุกแห่งมาร่วมชุมชน โดยมีการแต่งกายสวยงาม
สำหรับทำพิธีบวงสรวงศาลเจ้าปู่คันธนาม หลังจากนั้น จึงกลับมาจัดพิธีเซ่นสรวงที่บ้านของตนเอง
อีกครั้ง

2. หมอธรรม มีบทบาทให้คำปรึกษาการเจ็บป่วยของสมาชิกในชุมชนที่ไม่ทราบสาเหตุ
และบางรายแพทย์แผนปัจจุบันรักษาแล้วไม่หาย หรือมีวิ้ว ควาย ทรัพย์สินสิ่งของมีค่าสูญหาย
ชาวบ้านก็จะให้หมอธรรมช่วยส่องดูหาสาเหตุและบอกวิธีการแก้ไขให้ โดยมีค่ายกครู หรือเครื่อง
ไหว้ คือ ข้าว 5 ดอกไม้รูปเทียน และเงิน 12 บาท และหมอธรรมคนปัจจุบันมี 3 คน คือ นายสา
ชินวงศ์ นางบุญมา ยาสำโรง และนายจัน จันนวล

3. หมอฆ่าสะ (หมอสะเดาะเคราะห์) บ้านโนนทรายมีหลวงปู่พรม วิสาละโท เป็นหมอฆ่า
สะ ที่มีบทบาทในการทำพิธีสะเดาะเคราะห์ ซึ่งผู้ที่มาสะเดาะเคราะห์ จะต้องเตรียมเครื่องประกอบ
พิธี ต่อไปนี้

- (1) กระทรงรูปสี่เหลี่ยมทำจากกาบกล้วย ภายในกันแบ่งออกเป็นห้อง รวม 9 ห้อง
- (2) ไม้ 9 หลักปักตามห้อง ขนาดยาวเท่าศอกผู้ที่ต้องการสะเดาะเคราะห์
- (3) กรวยใบฝรั่งใส่ในกระทรง 9 ห้อง ๆ ละ 9 กรวย
- (4) ข้าวแดง ข้าวดำ แกงส้ม และของหวาน ใส่ให้ครบทั้ง 9 ห้อง
- (5) พริก ข้าวเปลือก ข้าวสาร มะเขือ เกลือ และปลาร้า ใส่ให้ครบทั้ง 9 ห้อง
- (6) ตัดเล็บมือ เล็บเท้า และเส้นผมของผู้ที่ต้องการสะเดาะเคราะห์
- (7) รูปคนทำจากกาบกล้วย เป็นสิ่งสมมติแทนผู้ที่ต้องการสะเดาะเคราะห์
- (8) สร้อย แหวน และกำไล ทำจากกาบของกำนมหาก
- (9) ขวดน้ำขนาดเล็ก 1 หาบ
- (10) ไม้พิน 1 หาบเล็ก

สภาพเศรษฐกิจ : ความเปลี่ยนแปลงหลังสร้างฝายราษีไศล

อาชีพหลักของชาวโนนทราย คือ การทำนา ซึ่งการทำนามากหรือน้อยขึ้นอยู่กับขนาดที่
นา และกำลังแรงงานภายในครอบครัวเป็นหลัก ซึ่งในอดีตที่ผ่านมาชุมชนสามารถทำนาได้ถึงสาม
ครั้งต่อปี โดยจำแนกที่นาออกเป็น 3 ประเภทด้วยกัน คือ

1. นาทุ่ง หรือนาปี อยู่ในบริเวณทางด้านตะวันออก ตะวันตก และใต้ของหมู่บ้าน ซึ่งเป็น
พื้นที่ราบสูงถัดจากที่ราบลุ่มต่ำในทาม และน้ำท่วมไม่ถึง เริ่มทำนาในช่วงฤดูกาลปกติตั้งแต่
เมษายนเป็นต้นไป

2. นาแซง เป็นพื้นที่นาในบริเวณที่ราบลุ่มต่ำใกล้กับแหล่งน้ำ และมักมีน้ำท่วมขังในช่วง
ฤดูฝน ชาวบ้านต้องทำในช่วงฤดูแล้งหลังจากน้ำลดลงประมาณเดือนพฤศจิกายนเป็นต้นไป